

PRIEGLOBSTIS
KORÈS TEN BOM ĮKVEPIANTI ISTORIJA
PARAŠYTA SU DŽONU IR ELIZABETA ŠERILAIS

12.276

Korė ten Bom · PRIEGLOBSTIS

Korė ten Bom

(parašyta su Džonu ir Elizabeta Šerilais)

Te-68 Prieglobstis/Šiauliai, „Jona“, 1996.

ISBN 9986-401-17-8

UDK 23/28

Korė ten Bom

(parašyta su Džonu ir Elizabeta Šerilais)

PRIEGLOBSTIS

SL 658.

Išleido Lietuvos krikščioniško fondo leidykla „Jona“, Žeimių 7,
5436 Ginkūnai, Šiaulių raj.

Korė ten Bom su
Džonu ir Elizabeta Šerilais

PRIEGLOBSTIS

KORĖS TEN BOM ĮKVEPIANTI ISTORIJA

LEIDYKLA
Jona

UDK 23/28
Te – 68

Versta iš leidinio: „The Hiding Place“, the inspirational true story of Corrie ten Boom with John and Elizabeth Sherrill, 1976.

Iš anglų kalbos vertė Zigmantas Ardickas
Redaktoriai: Jūratė ir Vytautas Sirtautai
(su pastabomis ir paaiškinimais)
Techninė redaktorė Jūratė Vaitkevičienė
Korektorė Nijolė Latužienė

© 1971 by Corrie ten Boom and John
and Elizabeth Sherrill

ISBN 9986-401-17-8

© Vertimas į lietuvių kalbą,
leidykla „Jona“, 1996

Pratarmė

Kai mes tyrinėjome „Dievo kontrabandininką“, netikėtai vis iškildavo vardas: Korė ten Bom. Ši olandė moteris buvo įpusėjusi aštuntą dešimtį, kai mes pirmąkart apie ją išgirdome. Ji buvo brolio Andriaus mėgstama kelionės draugė. Brolis Andrius – misionierius už geležinės uždangos; jo patrauklūs pasakojimai apie jos gyvenimą Vietname, kur ji pelnė tą garbingiausią „Dvigubo amžiaus senelės“ titulą (taip pat ir dešimtyje kitų komunistinių šalių), taip dažnai ateidavo į galvą, kad pagaliau mes turėjome iškelti rankas ir sustabdyti jo prisiminimų srautą. „Mes niekada neįsprausime jos į knygą, – sakėme. – Ji pati skamba kaip knyga“. Tai toks dalykas, kurį pasakai šiaip sau. Nieko nereiškiantis.

1968 metų gegužį Vokietijoje mes dalyvavome bažnyčioje pamaldose. Vienas vyras pasakojo apie savo kančias nacių koncentracijos stovykloje. Jo veidas, pasakojant tą istoriją, atrodė iškalbingiau nei jo žodžiai: skausmingos akys, drebančios rankos, kurių negali pamiršti. Po jo prie Biblijos skaitymo stalo stoji žilaplaukė moteris. Ji buvo stambaus sudėjimo, veidas spinduliavo meile, taika ir džiaugsmu. Bet istorija, kurią tiedu žmonės pasakojo, buvo ta pati! Ji irgi buvo buvusi koncentracijos stovykloje, matė tą patį žiaurumą, iškentė tuos pačius vargus. Jo reakciją lengva buvo suprasti. Bet jos?

Mes pasilikome pasikalbėti su ja. Ir tada supratome, kad sutikome Andriaus Korė. Žmonės guosti ir patarti jiems Kornelija ten Bom pradėjo ten, koncentracijos stovykloje, kur ji rado, kaip žadėjo pranašas Izaijas, „prieglobstį nuo vėjo, slėpynę nuo audros... didelės uolos šešėlį išdžiūvusioje žemėje“. Šis jos tarnavimas įgavo pasaulinį mastą.

Vėliau lankydamiesi mes gerai pažinome šią nepaprastą moterį. Užsukome ir į menką olandišką namelį vieno kambario dydžio, kur ji iki penkiasdešimties metų gyveno. Šie metai jiems slinko ramia vaga, be ypatingų nuotykių. Netekėjusi moteris dirbo laikrodininke ir rūpinosi savo vyriausiąja seseria ir senu tėvu. Ji net neįsivaizdavo, kad tiesiog už jų

namo kampo verda didžiųjų įvykių pasaulis. Nuvykome į sodą pietų Olandijoje, kur jaunoji Korė amžiams atidavė širdį. Į didelį plytinį namą Harleme, kur Pikvikas vaišino tikra kava karo viduryje...

Ir visą laiką mūsų nepaliko ypatingas jausmas, kad žvelgiame ne į praeitį, o į ateitį. Tarsi tie žmonės ir vietos kalbėtų mums ne apie dalykus, kurie jau įvyko, bet apie pasaulį, kuris mūsų laukė XX a. aštuntą dešimtmetį. Mes jau pasijutome šiuo metu besivadovaujantys dalykais, kurių išmokome iš jos:

- * įveikti atsiskyrimo skausmą
- * pasitenkinti tuo, ką turi
- * kaip išlikti, kai gresia pavojai
- * atleisti visiems
- * kaip Dievas gali panaudoti silpnumą
- * kaip elgtis su sunkiais žmonėmis
- * drąsiai žvelgti į mirtį
- * kaip mylėti savo priešus
- * ką daryti, kai blogis laimi

Mes aptarėme su ja, kaip visa, ką ji prisiminė, pritaikyti praktiškai, kaip jos atsiminimai padeda išspręsti problemas, su kuriomis mes susidurdavome čia ir dabar.

– Bet, – tarė ji, – tam ir yra praeitis! Kiekviena Dievo mums duodama patirtis, kiekvienas Jo į mūsų gyvenimą atsiųstas žmogus yra tobulas paruošimas ateičiai, kurią mato tik Jis.

Kiekviena patirtis, kiekvienas žmogus... Tėvas, geriausiai Olandijoje taisęs laikrodžius, o paskui pamiršdavęs nusiųsti sąskaitą. Mama, kurios kūnas dėl ligos jai pačiai tapo kalėjimu, bet kurios dvasia sklاندė laisva. Betsė, kuri mokėjo iš trijų bulvių ir kelių dukart naudotų arbatos lapelių suruošti vaises.

Žiūrėdami į šios nenugalimos moters žiburiuojančias mėlynas akis, mes troškome, kad šie žmonės būtų mūsų pačių gyvenimo dalis.

Ir tada, žinoma, mes supratome, kad jie galėjo būti...

Džonas ir Elizabeta Šerilai

1971 m. liepa

Čapakva, Niujorkas

PIRMAS SKYRIUS

Šimto metų gimtadienio vaišės

Tą rytą pašokau iš lovos spėliodama – saulė ar rūkas? Paprastai sausį Olandijoje būdavo rūkas – drėgnas, žvarbus ir pilkas. Bet kartais – retą ir stebuklingą dieną – prasiskverbavo balta žiemos saulė. Aš kiek galėdama persisvėriau pro vienintelį savo miegamojo langą: visada būdavo sunku pamatyti dangų iš Bejės. Į mane žvelgė aklinos plytų sienos – tai senoviškų tankiai gyvenamo senojo Harlemo centro pastatų nugaros. Bet ten, aukštai, kiek ištiesusi kaklą galėjau matyti, buvo blyškaus kaip perlas dangaus kvadratas, iškilęs virš netaisyklingų formų stogų ir sulinkusių kaminų. Žadėjo būti saulėta diena pobūviui!

Pradėjau šokti valsą, paėmusi naują suknelę iš netvirtos senos spintos, stovinčios prie sienos. Tėvo miegamasis buvo tiesiai po manuoju, bet, būdamas septyniasdešimt septynerių, jis kietai miegodavo. Tai yra vienas senėjimo pranašumas, pagalvojau, kišdama rankas į rankoves ir stebėdama atvaizdą veidrodyje ant spintos durų. Nors kai kurios olandų moterys 1937 metais nešiojo sijonus iki kelių, manasis trim coliais nesiekė batelių.

Tu pati nejaunėji, priminiau savo atspindžiui. Galbūt tai nauja suknelė privertė mane pažvelgti į save kritiškiau nei paprastai: keturiasdešimt penkerių metų, netekėjusi, talija seniai išnykusi.

Mano sesuo Betsė, nors septyneriais vyresnė nei aš, vis dar turėjo to grakštumo, kuris priverčia žmones gatvėje atsi-
gręžti ir pažiūrėti pavymui. Dangus žino, tai nebuvo jos drabužiai; mūsų laikrodžių krautuvėlė niekad nebuvo pelninga. Bet kai Betsė apsilkdavo, suknei atsitikdavo kažkas nuostabaus.

Ant manęs – kol jų nesutvarkydavo Betsė – kraštai nukar-

davo, kojinės iro, o apykaklės išsikreipdavo. Bet šiandien, pagalvojau, atsitraukusi tiek nuo veidrožio, kiek galėjau mažame kambarėlyje, – tamsi kaštonų spalva darė šaunų ispūdį!

Apačioj, toli nuo manęs gatvėje, suskambo durų skambutis. Lankytojai? Prieš septynias ryto? Atidariau savo miegamojo duris ir nėriau žemyn stačiais suktais laiptais. Šie laiptai buvo vėliau pristatyti šiame neįprastame, sename name. Iš tikrųjų anksčiau čia būta dviejų namų. Vienas iš priekio – tipiškas mažas Harlemo pastatas, trijų aukštų, bet žemas ir tik vieno kambario pločio. Kažkuriuo metu per jo ilgą istoriją užpakalinė siena buvo pramušta norint prijungti dar siauresnį, statesnį namą iš užnugario – jis turėjo tik tris kambarius vieną ant kito – ir šie siauri sraigtiniai laiptai įsispraudė tarp tų dviejų.

Kad ir kokia buvau greita, Betsė suskubo prie durų pirma manęs. Didžiulis gėlių glėbys užpildė duris. Kai Betsė jas paėmė, pasirodė mažas berniukas išnešiotojas. „Graži diena vaisėms, ponია“, – tarė jis, stengdamasis pažvelgti pro gėles, tarsi kava ir pyragas jau būtų paruošti. Jis irgi ateis į vaises, tik vėliau, kaip iš tiesų, regėjos, darys ir visas Harlemas.

Betsė ir aš naršėm puokštę ieškodamos kortelės. „Pikvikas!“ – sušukome kartu.

Pikvikas buvo nepaprastai turtingas klientas, kuris ne tik pirko aukščiausios kokybės laikrodžius, bet dažnai užlipdavo ir į šeimyninę namo dalį virš parduotuvės. Jo tikras vardas buvo Hermanas Sliuringas; Pikviku jį vadindavome mudvi su Betse tarpusavyje, nes jis taip neįtikėtinai panašėjo į mūsų turėtos Dikenso knygos iliustracijas. Hermanas Sliuringas, be abejo, buvo negražiausias vyras Harleme. Trumapas, nepaprastai storas, plika kaip olandiškas sūris galva, taip aptrauktom giedravalkiu akim, kad niekad nebuvai tikras, ar jis žiūri į tave, ar į ką kitą. Kad ir koks švelnus ir kilniaširdis, baisu buvo į jį pažvelgti.

Gėles atnešė pro šonines duris, kuriomis naudojosi šeima ir kurios išėjo į mažytę alėją, ir Betsė bei aš nunešėm jas iš mažojo prieangio į parduotuvę. Pirmiausia čia buvo dirbtu-

vės, kur taisė laikrodžius. Ten stovėjo aukštas darbastalis, prie kurio palinkęs tiek daug metų sėdėjo tėvas, atlikdamas subtilų, kruopštų darbą. Jis buvo žinomas kaip geriausias meistras Olandijoje. Ir ten, kambario centre, buvo mano darbo stalas, greta manoj – pameistris Hanso, o prie sienos – senojo Kristofelso.

Už dirbtuvių buvo parduotuvės dalis su stikline spinta, pilna laikrodžių. Visi sieniniai laikrodžiai mušė septintą, kai Betsė ir aš įnešėme gėles ir ieškom menišiausios vietos, kur jas padėti. Nuo pat vaikystės aš mėgau įžengti į šį kambarį, kur mane pasveikindavo šimtas tiksinčių balsų. Viduje buvo tamsu, nes nuo langų dar nebuvo nuimtos langinės. Atrakinau duris iš gatvės ir išėjau į Barteljoriso gatvę. Kitos parduotuvės dar buvo uždarytomis langinėmis ir tylios: gre-tima optikos, drabužių parduotuvė, kepėjo, Veilo kailių parduotuvė.

Nukabinau langines ir minutę stovėjau žavėdamasi vitri-na, dėl kurios Betsė ir aš pagaliau sutarėme. Ši vitrina visada buvo didelė mūsų ginčų priežastis. Aš norėjau išstatyti tiek prekių, kiek galima sutalpinti į lentyną, o Betsė tvirtino, kad du ar trys gražūs laikrodžiai, galbūt su susuktu šilku ar atlasu apačioje, atrodo elegantiškiau ir patraukliau. Bet ši sykį vitri-na patenkino abi: joje buvo bent šimto metų senumo sieninių ir kišeninių laikrodžių rinkinys, suskolin-tas ta proga iš viso miesto draugų ir antikvarų, nes šiandien buvo parduotuvės šimtasis gimtadienis. Kaip tik šią dieną, 1837 m. sausį, tėvo tėvas pastatė šiame lange ženklą: TEN BOMAS. LAIK-RODŽIAI.

Po dešimties minučių, dangiškai nepaisydami laiko tiks-lumo, Harlemo bažnyčios varpai skambino septintą valandą, ir dabar už vieno kvartalo miesto aikštėje didysis Šv. Bavo varpas iškilmingai sugaudė septynis kartus. Aš užtrukau gat-vėje juos skaičiuodama, nors buvo šaltas sausio apyaušris. Aišku, visi Harleme dabar turi radijo imtuvus, bet aš prisimi-niau tą metą, kai gyvenimas mieste vyko pagal Šv. Bavo lai-ką, ir tik geležinkelininkai bei kiti, kuriems reikėjo žinoti tikslų laiką, ateidavo čia pažiūrėti „astronominio“ laikrodžio.

Tėvas kas savaitę sėsdavo į Amsterdamo traukinį, kad parsigabentų tikslų laiką iš Jūrų observatorijos. Ir jis labai didžiudavosi, kad astronominis laikrodis niekad neatsiliko ir neskubėjo daugiau kaip dvi sekundes per septynias dienas. Štai ir dabar laikrodis stovėjo, kai sugrižau į parduotuvę, vis dar aukštas ir švytintis ant betono luito, bet dabar netekęs svarbos.

Durų skambutis iš alėjos pusės vėl suskambo; vėl gėlės. Taip tęsėsi kokią valandą – didelės puokštės ir mažos, išpuoselėtų augalų pavyzdžiai ir namie išaugintos gėlės moliniuose puoduose. Nors pobūvis buvo skirtas parduotuvei, bet miesto meilė buvo skirta tėvui. „Taurusis Harlemono senelis“ – taip vadino jį visi ir buvo nusiteikę tai įrodyti. Kai parduotuvėje ir dirbtuvėse nebetilpo daugiau puokščių, Betsė ir aš ėmėm nešti jas aukštin į du kambarius virš parduotuvės. Jie tebebuvo „Tetos Jansės kambariai“, nors jau praėjo dvidešimt metų po jos mirties. Teta Jansė buvo vyresnioji motinos sesuo, ir jos buvimas pasiliko masyviuose, tamsiuose balduose, kuriuos jinai paliko. Betsė pastatė šiltnamyje išaugintų tulpių puodą ir atsitraukusi maloniai šūktelėjo:

– Kore, tik pažvelk, kaip pasidarė šviesiau!

Vargšė Betsė. Bejė buvo taip suspausta aplinkinių namų, kad palangės augalai, kuriuos ji pradėdavo auginti kiekvieną pavasarį, niekad neužaugdavo pakankamai dideli, kad pražystų.

7.45 val. atvyko Hansas, pameistrys, o 8 val. Tosė, mūsų pardavėja – buhalterė. Tosė buvo surūgusio veido, rūsčiai žvelgianti moteris, kuri dėl irzlumo tarnyboje ilgėliau nepabūdavo, kol prieš dešimt metų atėjo dirbti pas tėvą.

Tėvo švelnus paslaugumas nuginklavo ir suminkštino ją. Nors ji būtų veikiau numirusi, negu tai pripažinusi, mylėjo jį taip pat karštai, kaip nemėgo likusio pasaulio. Palikome Hansą ir Tosę atsiliepti į durų skambučius ir nuėjome į viršų pusryčiauti.

„Tiktai trys vietos prie stalo“, – pagalvojau dėliodama lėkštes. Valgomasis buvo užnugariniame name, penkiais laipteliais aukščiau nei parduotuvė, bet žemiau nei tetos

Jansės kambariai. Man šis kambarys su vienu langu į alėją buvo lyg namų širdis. Kai buvau maža, šis stalas, užmetus ant jo antklodę, tapdavo man palapine arba pirato prieplauka. Čia atlikdavau namų darbus, kai buvau mokinė. Čia mama garsiai skaitydavo Dikensą žiemos vakarais, kai plytų židiny švilpavo anglis ir raudonai apšviesdavo plytele, skelbiančia: „Jėzus yra Nugalėtojas“.

Dabar mes naudojomes tik vienu stalo kampu – tėvas, Betsė ir aš, bet man ir likusi šeimos dalis visada buvo čia. Štai mamos kėdė ir trijų tetų vietos (su mumis gyveno ne tik teta Jansė, bet ir dvi kitos mamos seserys). Prie manęs sėdėdavo kita mano sesuo Nolė, o Vilemas, vienintelis berniukas šeimoj, – čia, šalia tėvo.

Nolė ir Vilemas jau daug metų turėjo savo namus, o mama ir tetos buvo mirusios, bet man atrodė, kad tebematau jas čia. Žinoma, jų kėdės ilgai nebuvo tuščios. Tėvas niekad negalėjo pakęsti namų be vaikų ir, kai tik išgirdavo apie beglobį vaiką, prie stalo pasirodydavo naujas veidas. Iš savo laikrodžių parduotuvės, kuri niekad nedavė daug pinigų, jis kažkaip išmaitino, aprenge ir globojo dar vienuolika vaikų po to, kai užaugo jo paties keturi. Bet dabar ir tie išaugo ir susituokė arba išvyko dirbti. Ir taip ant stalo aš padėjau tris lėkštes.

Betsė atnešė kavos iš mažytės virtuvės, kuri buvo ne ką didesnė nei sandėliukas šalia valgomojo, ir išėmė duoną iš bufeto stalčiaus. Ji dėjo viską ant stalo, kai išgirdome žemyn besileidžiančio tėvo žingsnius. Dabar jis lėtokai lipo įvijais laiptais; bet vis toks pat punktualus kaip vienas iš jo laikrodžių, jis įžengė į valgomąjį kaip ir kas rytą, kiek įstengiau atsiminti, lygiai 8.10 val.

– Tėve! – tariau bučiuodama jį ir mėgaudamasi cigarų aromatu, kuris visada dvelkė iš jo ilgos barzdos, – saulėta diena pobūviui!

Tėvo plaukai ir barzda dabar buvo tokie balti, kaip balčiausia staltiesė, kurią Betsė patiesė šiai ypatingai dienai. Bet jo mėlynos akys už storų apvalių akinių buvo kaip visada romios ir linksmos, ir jis įdėmiai pažiūrėjo į vieną ir į kitą, nuoširdžiai gėrėdamasis.

– Kore, brangioji! Mano mieloji Betse! Kokios judvi linksmos ir žavingos!

Atsisėdęs jis nulenkę galvą, palaimino duoną ir karštai tęsė:

– Kaip jūsų motinai būtų patikusios šios naujos mados ir judvi, taip gražiai atrodančios!

Betsė ir aš atkakliai žiūrėjome į savo kavą, kad nesusi-juoktume. Šios „naujos mados“ sukeldavo sielvartą mūsų jaunosioms dukterėčioms, kurios nuolat stengėsi aptaisyti mus šviesesnėmis spalvomis, trumpesniais sijonais ir gilesnėmis iškirptėmis. Bet nors mes ir buvom konservatyvios, teisybė, kad mama niekad neturėjo drabužių kad ir tokio šviesumo kaip mano tamsiai kaštoninė arba Betsės tamsiai mėlyna suknelė. Mamos laikais ištekėjusios moterys – ir „tam tikro amžiaus“ netekėjusios – vilkėjo juodai nuo smakro iki pat žemės. Aš niekad nemačiau mamos ir tetų kokios nors kitos spalvos drabužiais.

– Kaip mamai būtų patikę visa, kas vyksta šiandien, – tarė Betsė. – Pamenate, kaip ji mėgo „progas“?

Mama galėjo užkaisti kavą ir iškepti pyragą taip greitai, kaip daugelis žmonių gali pasakyti „geriausi linkėjimai“. Ir kadangi ji pažinojo beveik kiekvieną Harleme, ypač vargšus, ligotus ir apleistus, beveik nebuvo dienos metuose, kad kam nors spindinčiom akim ji nepasakytų: „Labai ypatinga proga!“.

Ir taip mes sėdėjome prie kavos, kaip daroma per jubiliejus, ir žvelgėme atgal – atgal į tuos metus, kai mama buvo gyva, ir toliau. Atgal į tą laiką, kai tėvas buvo mažas berniukas, augantis šiuose pačiuose namuose.

– Aš gimiau kaip tik šiame kambaryje, – tarė jis, tarsi nebūtų šimtą kartų mums to sakęs. – Tik, aišku, tada tai buvo ne valgomasis, o miegamasis. Ir lova buvo tarsi kokia spintelė, įtaisyta sienoje be jokių langų, šviesos ar oro. Aš buvau pirmas išlikęs gyvas vaikas. Nežinau, kiek jų buvo prieš mane, bet jie visi mirė. Matote, motina sirgo tuberkulioze, ir jie nieko nežinojo apie užkrėstą orą, nesuprato, kad ir vaikų negalima leisti prie sergančiųjų.

Tai buvo prisiminimų diena. Diena, skirta priminti praeitį. Sėdėdami ten – dvi vidutinio amžiaus netekėjusios mote-

rys ir senelis – kaip mes galėjom atspėti, kad vietoj prisiminimų mūsų laukia įvykiai, apie kuriuos niekad os nė nesapnavom! Įvykiai ir sielvartas, siaubas ir dangus buvo tiesiog už kampo, o mes to nežinojome.

O tėve! Betsė! Jei būčiau žinojusi, ar būčiau veržusis pirmyn? Ar būčiau galėjusi padaryti tai, ką padariau?

Bet iš kur man žinoti? Kaip galėjau įsivaizduoti šį baltaplaukį žmogų, visų Harlemo vaikų vadinamą Opa – Seneliu, kaip galėjau įsivaizduoti šį žmogų, svetimų metamą į bevardį kapą?

Ir Betsę, su jos aukšta nėrinių apykakle ir jos sugebėjimą kurti aplink grožį, kaip aš galėjau įsivaizduoti šį brangiausią man žemėje žmogų, stovintį nuogą prieš negailestingą gaują vyrų? Tame kambaryje tą dieną tokios mintys net nebuvo įmanomos.

Tėvas atsistojo ir nuo lentynos ėmė didžiąją Bibliją žalvariniais įtvarais, kai pasibeldė ir įėjo Tosė ir Hansas. Šv. Rašto skaitymas kas rytą 8. 30 val. visiems namuose buvo dar viena iš nuostatų, apie kurias sukosi gyvenimas Bejėje. Tėvas atvertė didžiąją knygą, ir Betsė bei aš sulaikėme kvapą. Žinoma, šiandien, tokią dieną, kai dar tiek daug reikia padaryti, neturėtų būti skaitomas visas skyrius! Bet jis buvo besiimaš Luko evangelijos, kur sustojo vakar, o ten tokie ilgi skyriai. Laikydamas pirštą reikiamoj vietoj, tėvas pakėlė akis.

– Kur Kristofelsas? – paklausė jis.

Kristofelsas buvo trečiasis ir vienintelis parduotuvės tarnautojas, sulinkęs, raukšlėtas žmogelis, kuris atrodė esąs senesnis už tėvą, nors buvo dešimčia metų jaunesnis. Aš atsiminiau dieną prieš šešerius ar septynerius metus, kai jis pirmąkart atėjo į mūsų parduotuvę, toks nuskuręs ir nusiminęs, kad aš palaikiau jį vienu iš elgetų, kuriems Bejės maistas atrodė geras. Aš jau ruošiausi siųsti jį į virtuvę, kur Betsė laikė ant lėtos ugnies puodą sriubos, kai jis labai oriai pareiškė, kad ieško nuolatinės tarnybos ir mums pirmiausia siūlo savo paslaugas.

Pasirodė, kad Kristofelsas priklausė jau beveik išnykusiam keliaujančio laikrodžių taisytojo amatui. Jis pėsčiomis traukė

per kraštą, nustatydamas ar taisydamas aukštus švytuoklinius laikrodžius, kiekvienos olandų fermos pasididžiavimą. Nors mane nustebino išdidžios šio nudriskusio žmogelio manieros, dar labiau nustebau, kai tėvas iškart jį priėmė į darbą.

– Šiaip ar taip, jie geriausi laikrodininkai, – pasakė jis man vėliau, – šie keliaujantys laikrodžių mechanikai. Nėra tokio gedimo, kurio jie neįveiktų vien su įrankiais iš savo krepšio.

Ir tai iš tikrųjų pasitvirtino per tuos metus, kai žmonės iš viso Harlemo nešė jam savo laikrodžius. Ką jis veikė su savo atlyginimu, mes nežinojome; jis liko toks pat blogai apsirengęs, driskus kaip ir anksčiau. Tėvas, kiek drįsdavo, jam tai primindavo, bet paskui liovėsi, nes Kristofelas buvo pakankamai išdidus.

Ir dabar pirmą kartą Kristofelas vėlavo.

Tėvas nuvalė akinius nosine ir pradėjo skaityti žemu balsu, meiliai užtrukdamas prie žodžių. Kai jis buvo bebaigiąs puslapį, išgirdome šlepsinčius Kristofelso žingsnius. Durys atsidarė, ir mums visiems užgniaužė kvapą. Kristofelas spindėjo nauju juodu kostiumu, nauja languota liemene, baltais kaip sniegas marškiniais, gėlėtu kaklaraiščiu ir kietai iškrakmolyta apykakle. Aš atitraukiau akis nuo Kristofelso kiek galėdama greičiau, nes jo veido išraiška draudė mums pastebėti ką nors neįprasta.

– Kristofelsai, mano brangusis kolega, – sumurmėjo tėvas kaip visada oficialiai, senamadiškai, – koks džiaugsmas jus matyti šią – eė – laimingą dieną.

Ir skubiai vėl pradėjo skaityti Bibliją.

Jam bebaigiant skyrių, suskambo durų varpeliai: ir parduotuvės iš gatvės, ir šeimos iš sodo pusės. Betsė išbėgo paruošti daugiau kavos ir įšauti į krosnį pyragėlių, o Tosė ir aš nuskubėjom prie durų. Atrodė, kad kiekvienas Harleme norėjo pirmas paspausti tėvui ranką. Netrukus nuolatinis svečių srautas lipo siaurais laiptais į tetos Jansės kambarius, kur tėvas sėdėjo beveik pranykęs gėlių gausybėje. Kai aš padėjau vienam iš senesnių svečių lipti stačiais laiptais, Betsė sugriebė mane už rankos.

– Kore, mums tuojau reikės Nolės puodukų! Kaip mes galime?..

– Aš tuoj juos atnešiu!

Mūsų sesuo Nolė ir jos vyras turėjo ateiti tos dienos popietę, kai tik jų šešetas vaikų sugriš iš mokyklos. Aš puoliau laiptais žemyn, paėmiau palta ir dviratį nuo durų ir jau vedžiausi jį per slenkstį, kai Betsės balsas pasiekė mane, švelnus, bet tvirtas:

– Kore, tavo naujoji suknelė!

Tada aš greitai užkopiau laiptais į savo kambarį, persirengiau, užsisėgdama seniausią savo sijoną, ir išvykau duobėtomis plytų gatvėmis. Man visad patiko važiuoti dviračiu į Nolės namus. Ji ir jos vyras gyveno maždaug už pusantros mylios nuo Bejės, anapus ankšto senamiesčio centro. Gatvės čia buvo platesnės ir tiesesnės; netgi dangus atrodė aukštesnis. Myniau pedalus per bokšto aikštę, per kanalą Grotės Haut tiltu ir išilgai Vežimų kelio, gėrėdamasi blausia žiemos saule. Nolė gyveno Bos en Hoveno gatvėje, kur visi namai vienodi su baltom užuolaidom ir gėlėmis ant palangių.

Tada sukdamą už kampo, negi galėjau numatyti, kad vieną vasaros dieną, kai hiacintai bus subrendę ir parudavę, aš sustabdysiu dviratį, stovėsiu iš baimės dunksinčia širdimi ir nedrįsiu prisiartinti prie Nolės baltutėlaičių užuolaidų, už kurių dėjosi baisūs dalykai.

Šiandien aš paverčiau dviratį ant šaligatvio ir įsiveržiau pro duris kaip visada nesibeldama.

– Nole, Bejė jau prigrūsta! Kad tu pamatytum! Mums kaip tik reikia puodukų!

Nolė išėjo iš virtuvės, jos apvalus dailus veidas buvo išraudęs.

– Jie jau supakuoti. O, aš norėčiau grįžti su tavim – bet man dar reikia iškepti kelias skardas sausainių, be to, aš pažadėjau Flipui ir vaikams, kad jų palauksiu.

– O jūs visi ateisite, ar ne?

– Taip, Kore, ir Peteris bus ten.

Nolė dėjo puodukus į dviračio krepšius. Kaip pareigingą teta, aš stengiausi vienodai mylėti visas savo dukterėčias ir

sūnėnus. Bet Peteris..., taip, Peteris... Trylikos metų jis buvo muzikos stebuklas, išdykėlis ir mano gyvenimo pasididžiavimas.

– Jis net parašė dainą specialiai šiai dienai, – tarė Nolė. – Štai tu turėsi šį maišą nešti rankoje, taigi būk atsargi.

Kai sugrižau, Bejė buvo dar pilnesnė žmonių. Alėja taip prigrūsta dviračių, kad savąjį turėjau palikti prie kampo. Buvo atvykęs Harlemo meras su fraku ir auksine laikrodžio grandinėle. Ir laiškanėšys, ir tramvajaus vairuotojas, ir pustuzinis policininkų iš čia pat esančio Harlemo policijos štabo.

Po priešpiečių ėmė rinktis vaikai ir, kaip jie visuomet daro, ėjo tiesiai prie tėvo. Vyresnieji sėdosi ant grindų aplink jį, mažiausieji lipo jam ant kelių, nes, be mirkčiojančių akių ir ilgų cigarais kvepiančios barzdos, tėvas dar ir „tikšėjo“. Ant lentynos gulintys laikrodžiai ėjo skirtingai nei rankiniai, todėl tėvas visad nešiojosi tuos, kuriuos tuo metu reikėdavo reguliuoti. Jo kostiumo liemenės turėjo keturias vidines kišenes, todėl, kur tik jis ėjo, šimtų mažų ratukų užesys linksmai jį lydėjo. Dabar su vaiku ant kiekvieno kelio ir dar dešimčia glaudžiai susispietusių aplink jis traukė iš kišenės sunkųjį kryžiaus pavidalo prisukamąjį raktą, kurio visi keturi galai pritaikyti skirtingo dydžio laikrodžiui. Piršto krustelėjimu jis jį pasuko, švytintį, spindintį...

Betsė sustojo tarpduryje su pilnu pyragaičių padėklu.

– Tėvas net nejaučia, kad kambaryje dar yra ir suaugusių žmonių, – tarė ji.

Aš nešiau krūvą nešvarių indų laiptais žemyn, kai spygtelėjimas apačioje įspėjo, kad atvyko Pikvikas. Mes, jį mylintys, nuolatos pamiršdavome, koks šokas gali ištikti pašalinį, jį pirmąkart pamačiusį. Nuskubėjau prie durų, paskubom supažindinau jį su Amsterdamo didmenininko žmona ir atsivedžiau aukštyn. Jis nugrimzdo savo sunkiais gabaritais į kėdę šalia tėvo, vieną akį įsmeigė į mane, kitą į lubas ir tarė:

– Man prašom penkis gabaliukus.

Vargšas Pikvikas! Jis mylėjo vaikus taip, kaip ir tėvas. Tačiau jeigu vaikus traukė tėvo išvaizda, tai Pikvikas turėjo juos laimėti. Vis dėlto jis mokėjo vieną gudrybę, kuri visada

pavykdavo. Atnešiau jam kavos puoduką, tirštą nuo cukraus, ir stebėjau, kaip jis dairosi su apsimestiniu siaubu.

– Bet, mieloji Kornelija! – sušuko jis. – Čia nėra stalo puodukui pasistatyti!

Jis dirstelėjo viena plačiai atmerkta akimi, norėdamas įsitikinti, ar vaikai jį stebi.

– Na, bet, laimei, aš atsinešiau savąjį!

Ir su tais žodžiais pasistatė puoduką ir lėkštutę ant savo atsikišusio pilvo. Nežinojau vaiko, kuris galėtų atsilaikyti; greitai aplink jį susispietė pagarbus ratas.

Neilgai trukus atvyko ir Nolė su šeima.

– Teta Kore! – nekaltai pasveikino mane Peteris. – Jūs neatrodote šimto metų!

Net nespėjau jam už tai suduoti, o jis jau sėdėjo prie tetos Jansės pianino, pripildydamas senus namus muzikos. Žmonės šūkavo užsakymus – populiarias dainas, rinktinius Bacho choralus, giesmes – ir netrukus visas kambarys susibūrė į choras.

Kiek daug buvo mūsų ten, tą laimingą popietę, kurie greitai turėjom susitikti labai skirtingom aplinkybėm! Peteris, policininkai, mielasis negražusis Pikvikas – visi buvom čia, išskyrus mano brolių Vilemą ir jo šeimą. Aš stebėjausi, kodėl jie taip vėluoja. Vilemas su žmona ir vaikais gyveno Hilversiumo miestelyje, už trisdešimties mylių: vis dėlto dabar jie jau turėjo būti čia.

Staiga muzika liovėsi ir Peteris paskelbė per visą kambarį:

– Opa!(1) Štai ir konkurencija!

Pažvelgiau pro langą. Į alėją suko ponas ir ponija Kanai, kitos laikrodžių parduotuvės šioje gatvėje savininkai. Pagal Harlemono standartus jie buvo naujakuriai, atidarę parduotuvę tik 1910 m. ir gyvenantys Barteljoriso gatvėje tik 27 metus. Bet kadangi jie parduodavo gerokai daugiau laikrodžių nei mes, man Peterio pastaba atrodė visai vykusi.

Tačiau tėvas nuliūdo.

– Ne konkurentai, Peteri! – tarė priekaištingai. – Kolegos!

Paskui, greitai nukėlęs vaikus nuo kelių, atsistojo ir nusukubėjo prie laiptų pasitikti Kanų.

Tėvas dažnus pono Kano vizitus į parduotuvę apačioje laikė draugiškais mylimo bičiulio apsilankymais.

– Ar tu nematai, ką jis daro? – nyršdavau ponui Kanui išėjus. – Jis aiškina, kokią kainą mes imame, kad pats parduotų pigiau!..

Pono Kano vitriną visada žymėjo ryškūs skaitmenys, lygiai penkiais guldenais žemesni už mūsų.

O tėvo veidas nušvisdavo malonia nuostaba, kaip visada tom retom progom, kai jis galvojo apie laikrodžių verslą.

– Bet, Kore, pirkdami iš jo, žmonės sutaupys pinigų! – Ir paskui visada pridurdavo: – Aš stebiuosi, kaip jis tai padaro.

Tėvas visai neišmanė verslo reikalų kaip ir jo tėvas. Jis dažnai dienų dienas sukdamo galvą, kaip geriau pataisyti laikrodį, o paskui net užmiršdavo išsiųsti sąskaitą. Kuo retesnis ir brangesnis būdavo laikrodis, tuo mažiau jis galvodavo apie pinigus. Jis sakydavo:

– Žmogus turėtų primokėti už teisę taisyti tokį laikrodį!

Per pirmuosius 80 parduotuvės gyvavimo metų langinės iš gatvės kas vakarą būdavo uždarnos lygiai 6 val. Taip buvo, kol aš pati nepradėjau prekiauti prieš dvidešimt metų, kai pastebėjau, kad žmonės, išėję pasivaikščioti, kas vakarą susiburia siauruose šaligatviuose. Mačiau, kad kitos parduotuvės palieka langus apšviestus ir neuždengtus. Kai atkreipiau į tai tėvo dėmesį, jis taip susižavėjo, tarsi būčiau padariusi svarbų atradimą.

– Jei žmonės matys laikrodžius, gal užsimanys kokį nuspirti! Kore, brangioji, kokia tu protinga!

Dabar ponas Kanas brovėsi link manęs, kramsnodamas pyragą ir norėdamas pažerti komplimentų. Jausdamasi kalta dėl pavydžių minčių, kurias nuslėpiau, pasinaudojau spūstimi ir pabėgau laiptais žemyn. Dirbtuvės, parduotuvė ir viršuje esantys kambariai buvo pilni žmonių, norinčių palinkėti gera. Hansas dalijo pyragaičius galiniame kambaryje, o Tosė tą patį darė priekiniame, stengdamasi šypsotis, kiek leido jos amžinai atvopusios lūpos. O Kristofelsas tiesiog pražydo. Buvo neįmanoma atpažinti to susikūprinusio ir apdriskusio žmogelio. Jis didingai stovėjo prie durų ir oficialiai sveikino

naujai atvykstančius; po to būtinai sekdamo ekskursija po parduotuvę. Visai akivaizdu, kad tai buvo puikiausia jo gyvenimo diena.

Per visą trumpą žiemos popietę vis tebevyko žmonės, laikantys save tėvo bičiuliais. Jauni ir seni, vargšai ir turtingi, mokslo vyrai ir neraštingos tarnaitės – ir tik tėvui atrodė, kad jie visi buvo panašūs. Tai buvo toks tėvo bruožas: luominiai skirtumai ne tik jam nerūpėjo, bet jis jų ir neskyrė.

O Vilemo vis dar nebuvo. Aš atsisveikinau su kai kuriais svečiais prie durų ir minutę pastovėjau, įdėmiai žvalgydamasi po Barteljoriso gatvę. Nors tebuvo 4 val. po pietų, parduotuvėse užsižiebė šviesos sausio prieblandoje. Aš vis dar kaip mažoji sesutė žavėjauisi šiuo didžiuoju broliu, penkeriais metais vyresniu už mane, išventintu dvasininku ir vieninteliu ten Bomu, kada nors lankiusiu koledžą. Jaučiau, jog Vilemas sekė ir suprato pasaulio įvykius.

Dažnai iš tiesų norėjau, kad jis nesuprastų taip gerai, nes daug kas mane gąsdino. Prieš gerą dešimtį metų, 1927-aisiais, Vilemas Vokietijoje parašytoje daktaro disertacijoje teigė, kad toje šalyje išsisknija siaubingas blogis. Net universitete, sakė jis, diegiamos neapykantos žmogui, jo gyvybei mintys, kokių pasaulis nėra girdėjęs. Tie nedaugelis, kurie skaitė jo disertaciją, juokėsi. Tačiau dabar, žinoma, žmonės nebesijuokė dėl Vokietijos. Daug gerų laikrodžių gaudavome iš ten, bet neseniai keletas firmų, su kuriomis mes daug metų prekiavom, paprastai ir paslaptinai nutraukė veiklą. Vilemas manė, kad tai buvo dalis apgalvotų ir plataus masto veiksmų prieš žydus; visi sužlugusieji buvo žydai. Vilemas vadovavo olandų reformatų bažnyčios darbui su žydais, todėl gaudavo tiesioginių žinių apie šiuos dalykus.

Mielasis Vilemas, pagalvojau, kai vėl įžengiau vidun ir uždariau duris, buvo maždaug toks pat bažnyčios pardavėjas kaip tėvas laikrodžių. Ar jis buvo atvertęs bent vieną žydą per dvidešimt metų, aš nieko apie tai negirdėjau. Vilemas nebandė pakeisti žmonių, o tik jiems tarnauti. Jis šykštavo ir sutaupė pakankamai pinigų, kad Hilversume pastatytų namus pagyvenusiems žydams – iš tiesų visų tikėjimų pagy-

venusiams, nes Vilemas buvo prieš bet kokią segregacijos (atskyrimo) sistemą. Bet per paskutinius keletą mėnesių namus užplūdo nauji atvykėliai – visi žydai ir visi iš Vokietijos. Vilemas ir jo šeima atsisakė savo gyvenamųjų patalpų ir miegojo koridoriuje. O išgąsdinti benamiai žmonės tebeplūdo, o su jais ir pasakojimai apie kylančią beprotybę.

Aš užlipau į virtuvę, kur Nolė kaip tik užplikino naują puodą kavos, paėmiau jį ir vėl kopčiau aukštyn, į tetos Jansės kambarius.

– Ko jis nori? – statydama puodą paklausiau būrelio vyrų, susirinkusių aplink torto stalą. – Tas žmogus Vokietijoje, ar jis nori karo? – Jutau, kad tai prasta tema pobūviui, bet kažkaip mintys apie Vilemą visada versdavo mane susimąstyti apie sunkius dalykus.

Mirtina tylą nusileido virš stalo ir greitai pasklido po kambarį.

– Kokią tai turi reikšmę? – pertraukė tylą balsas. – Tegu didelės šalys kovoja. Mūsų tai nepalies.

– Teisingai! – tarė laikrodžių pardavėjas. – Vokiečiai paliko mus ramybėje Didžiajame kare. Jiems naudinga palikti mus neutralius.

– Lengva jums kalbėti! – sušuko vyras, iš kurio mes pirkome laikrodžių dalis. – Jūsų giminė kilusi iš Šveicarijos. O kaip su mumis? Ką man daryti, kai Vokietija ims kariauti? Karas gali mane sužlugdyti!

Ir tą akimirką į kambarį įžengė Vilemas. Paskui sekė jo žmona Tinė ir keturi jų vaikai. Bet visų akys kambarėje buvo nukreiptos į žmogų, kurio ranką Vilemas laikė savojoje. Tai buvo žydas, vos peržengęs ketvirtą dešimtį, tipiška juoda plačiabryle skrybėle ir ilgu juodu paltu. Visų akis prikaustė jo veidas. Jis buvo nudegintas. Prieš jo dešinę ausį kabojo pilka garbana, tarsi labai seno žmogaus plaukai. Visa kita barzdos dalis buvo dingusi, likusi tik skaudama žiojėjanti žaizda.

– Tai yra ponas Gutlyberis, – Vilemas paskelbė vokiškai, – jis kaip tik šįryt atvyko į Hilversumą. – Pone Gutlyberi, tai mano tėvas.

– Jis pabėgo iš Vokietijos pienovežiu, – greitai pasakė

mums Vilemas olandiškai. – Paaugliai Miunchene sustabdė jį gatvės kampe – ir padegė jam barzdą.

Tėvas pakilo nuo kėdės ir stipriai paspaudė atvykėliui ranką. Aš atnešiau jam kavos puoduką ir lėkštę Nolės pyragaičių. Kokia dabar buvau dėkinga tėvui, reikalavusiam, kad mes iš mažens kalbėtume vokiškai ir angliškai, ne tik olandiškai.

Ponas Gutlyberis nevikriai atsisėdo ant kėdės krašto ir įsmeigė akis į puoduką. Aš prisitraukiau kėdę greta jo ir pasakiau kažkokią nesąmonę apie neįprastą sausio orą. Ir aplink mus pašnekesys vėl prasidėjo, pobūvio klegesiu tai stiprėjant, tai vėl slopstant.

– Triukšmadariai! – išgirdau sakant laikrodžių pardavėją. – Jauni chuliganai! Tas pats yra visose šalyse. Policija juos sutvarkys – pamatysite. Vokietija yra civilizuotas kraštas.

Ir taip pajutome tą 1937 metų žiemos popietę šešėlių, atsitiktinai kritusių ant mūsų, bet dar palietusių lengvai. Niekas neįsivaizdavo, kad šis mažas debesis augs, kol užstos dangų. Ir niekas neįsivaizdavo, kad šioje tamsoje kiekvienas iš mūsų bus pašauktas vaidinti savą vaidmenį: tėvas ir Betsė, ir ponas Kanas, ir Vilemas – netgi juokinga sena Bejė su nesiderinančiais grindų lygiais ir senoviškais kampais.

Vakare, kai išėjo paskutinis svečias, aš užlipau laiptais į savo kambarį, galvodama tik apie praeitį. Ant mano lovos gulėjo naujoji kaštoninė suknelė: užmiršau ją vėl apsivilkti. „Man niekad nerūpėjo drabužiai, – pagalvočiau. – Net kai buvau jauna...“

Naktį mane vėl užplūdo vaikystės vaizdai, artimi ir įkyrūs. Dabar žinau, kad tokie prisiminimai yra ne praeities, bet ateities raktas. Žinau, kad mūsų patirtis, Dievo panaudota, padeda tobulai pasiruošti darbui, kurį Jis skirs mums atlikti.

Tada to nežinojau – iš tiesų nė to, kad reikia ruošti kitokiai ateičiai net ir tokiame banaliame ir nesunkiai numatoma-me gyvenime kaip mano. Gulėdama lovoje namo viršuje teži-nojau, kad kai kurie momentai iš tolimos praeities iškilo neaiškiuose metų kontūruose. Keistai ryškūs ir artimi jie buvo, tarsi būtų dar nebaigti, tarsi turėtų kažką daugiau pasakyti...

ANTRAS SKYRIUS

Pilnas stalas

Ėjo 1898-ieji, ir man buvo šešeri. Betsė stovėjo prieš mane priešais spintos veidrodį ir mokė mane:

– Pasižiūrėk į savo batus! Tu praleidai kas antrą sagtį! Ir šios senos suplyšusios kojinės pačią pirmą tavo dieną mokykloje! Pažiūrėk, kaip gražiai atrodo Nolė!

Nolė ir aš dalinomės šiuo miegamuoju Bejės viršuje. Pažvelgiau į savo aštuonmetę seserį: iš tikrųjų jos aukštai susagstyti batai buvo dailiai suveržti. Nenoromis nusiaviau savuosius, kol Betsė rausėsi spintoje.

Trylikos metų Betsė atrodė man beveik suaugusi. Aišku, Betsė visada atrodė vyresnė, nes negalėjo bėgioti ir triukšmauti kaip kiti vaikai. Betsė gimė su piktybine mažakraujyste. Ir kai mes visi kiti žaisdavom liestynes arba ridendavom lanką, arba žiemą lenktyniaudavome su pačiūžomis ant užšalusių kanalų, Betsė sėdėjo ir dirbo nuobodžius suaugusiųjų darbus, tokius kaip siuvinėjimas. Bet Nolė žaidė taip pat smarkiai kaip ir visi, nors ir nebuvo daug vyresnė už mane, ir neatrodė teisinga, kad ji viską turėtų padaryti gerai.

– Betse, – sakė ji rimtai, – aš neketinu eiti su ta didele bjauria skrybėle į mokyklą vien todėl, kad teta Jansė ją nupirko. Praeitais metais buvo ta bjauri pilkoji – o šimet dar blogesnė!

Betsė pažiūrėjo į ją su užuojauta.

– Taip, bet... tu negali eiti į mokyklą visai be skrybėlaitės. Ir tu žinai, jog mes ne tokie turtingi, kad galėtume įsigyti kitą.

– Mums ir nereikia!

Neramiai pažvelgusi į duris, Nolė parpuolė ant kelių, palindo po vienintele lova, kuri tik ir tilpo mūsų mažame kambarėlyje, ir ištraukė apvalią dėžutę. Viduje patogiai gu-

lėjo mažiausia skrybėlaitė, kokią kada nors regėjau. Ji buvo iš vilnos, su mėlynu aksomo kaspinu – pasirišti po kaklu.

– O, mielas daikčiukas! – Betsė pagarbiai paėmė ją iš dėžės ir pakėlė į šviesos ruožą, kuris skverbėsi į kambarį pro stogų viršūnes. – Kurgi tu ją...

– Ponia van Dyver davė. – Van Dyveriai buvo moteriškų skrybėlaičių parduotuvės savininkai, artimi kaimynai. – Ji matė, kaip aš žiūrėjau į ją, ir vėliau man ją atnešė, po to, kai teta Jansė išrinko... š i t a.

Nolė parodė į spintos viršų. Ruda skrybėlaitė dideliu apvadu su šviesiai violetinių velveto rožių keke kiekviena linija bylojo apie asmenybę, kuri ją parinko. Teta Jansė, mamos vyresnioji sesuo, atsikėlė pas mus, kai mirė jos vyras, praleisti, kaip ji pasakė, „keletą dienų, kurios man dar liko“, nors ji dar tebebuvo pradėjusi penktą dešimtį.

Jos atvykimas smarkiai sukomplikavo gyvenimą senuose namuose – jau ir taip prigrūstuose, nes juose gyveno kitos dvi mamos seserys: teta Bepa ir teta Ana. Be to, teta Jansė su savimi atsivežė daugybę baldų, per didelių mažiems Bejės kambarėliams.

Teta Jansė apsigyveno dviejuose priekinio namo kambariuose antrame aukšte, tiesiog virš laikrodžių parduotuvės ir dirbtuvės. Pirmajame kambarėlyje ji rašė liepsningus krikščioniškus traktatus, kuriais garsėjo visoje Olandijoje, o antrajame priimdavo pasiturinčias damas, kurios rėmė šį darbą. Teta Jansė tikėjo, kad mūsų ateities gerovė priklauso nuo to, kiek mes nuveiksime čia, žemėje. Miegui ji atsivėrė vietą savo darbo kambaryje, kaip tik pakankamą, kad tilptų lova. Mirtis, ji dažnai sakydavo, tyko ją atitraukti nuo darbo, todėl jos poilsio valandos būdavo tokios trumpos, kiek tiktai įmanoma.

Aš neprisiminiau gyvenimo Bejėje prieš tetos Jansės atvykimą, nei to, kam priklausė šie du kambariai anksčiau. Virš jų buvo siaura palėpė po stačiu pirmo namo stogo šlaitu, ir, kiek atsiminiau, ši erdvė buvo padalyta į keturis tikrai miniatiūrinius kambarius. Pirmasis, žvelgiantis į Barteljoriso gatvę – ir vienintelis su tikru langu – buvo tetos Bepos. Už jo, surikiuoti kaip traukinio kupė išilgai siauro praėjimo,

buvo tetos Anos, Betsės ir mūsų brolio Vilemo kambariai. Penkiais laiptais aukščiau, antrajame, galiniame name, buvo Nolės ir mažas mano kambarys, apačioje – mūsų mamos ir tėvo, o dar žemiau – valgomasis su virtuve, prijungta prie jo šono, nes tik vėliau atėjo mintis tai padaryti.

Nors tetos Jansės dalis šiame prigrūstame name buvo stebėtinai didelė, ji niekad neatrodė tokia nė vienam iš mūsų, čia gyvenančių. Pasaulis tiesiog natūraliai davė vietos tetai Jansei. Visą dieną arklių traukiamas vagonėlis kaukšėjo ir žvangėjo pro mūsų namą, ir sustodavo tik prie Grotės turgaus, centrinėje miesto aikštėje už pusės kvartalo. Bent jau taip jis darydavo kitiems žmonėms. Bet kai teta Jansė norėdavo kur nors vykti, ji atsistodavo ant šaligatvio tiesiai priešais laikrodžių parduotuvės duris ir, kai arkliai atidundėdavo, pakeldavo vieną pirštinėtą pirštą. Man atrodė, kad lengviau yra sustabdyti saulę danguje negu vagonėlio bėgsimą. Bet jis sustodavo tetai Jansei stabdžiams cypiant, arkliams vos nevirstant vienam ant kito, ir vežėjas lengvai paliesdavo savo aukštą skrybėlę, kai teta išdidžiai įlipdavo į vidų.

Ir tai buvo ta valdinga moteris, pro kurią Nolė turėjo prasmukti su mažąja vilnone skrybėlaite. Teta Jansė pirkdavo didžiumą drabužių mums, trims mergaitėms, nuo tada, kai atvyko gyventi pas mus, bet jos dovanos turėjo kainą. Tetai Jansei atrodė madingi tie drabužiai, kuriuos ji dėvėjo dar būdama jauna. Jie atitiko paskutinį Dievo žodį dėl žmogaus išvaizdos; visi vėlesni pakitimai kilo iš velnio madų knygos. Iš tiesų vienas iš jos žinomiausių pamfletų demaskavo velnią kaip avikailio rankovės ir sijono dviračiui išradėją.

– Aš žinau! – tariau dabar, kai kabliukas vikriose Betsės rankose skubėjo aukštyn mano batais, – tu gali paslėpti vilnonę skrybėlaite po kyku! Paskui, kai išeisi lauk, nusiimsi kyką!

– Kore! – Nolė buvo nuoširdžiai sutrikusi. – Tai nebūtų sąžininga!

Ir grėsmingai pažvelgusi į didžiąją rudą skrybėlaite, pasiėmė mažąją vilnonę ir išėjo paskui Betšę laiptais žemyn pusryčiauti.

Aš paėmiau savo nekenčiamą praeitų metų pilką skrybė-

laite ir nusekiau paskui jas, viena ranka laikydama už pagrindinės atramos. Tegu teta Jansė pamato tą kvailą skrybėlaitę. Man tai nerūpėjo. Aš niekad nesupratau viso to jaudinimosi dėl drabužių.

Mane baugino ir jaudino visai kas kita – juk šią dieną aš turėjau pradėti lankyti mokyklą. Palikti šį seną, jaukų namą virš laikrodžių parduotuvės, palikti mamą ir tėvą ir tetas, iš esmės palikti viską, kas buvo tikra ir mylima. Aš suspaudžiau atramą taip stipriai, kad mano delnas girgždėjo, kai sukausi ratu. Pradinė mokykla buvo tik už pusanthro kvartalo, tai tiesa, ir Nolė be vargo ten ėjo dvejus metus. Bet Nolė buvo kitokia nei aš; ji buvo graži, gero elgesio ir visada turėjo nosinę.

Ir tada, kai sukau paskutinį ratą, aš suradau tokią aiškia ir paprastą išeitį, kad net garsiai susijuokiau. Aš tiesiog neisiu į mokyklą! Liksiu čia ir padėsiu tetai Anai gaminti valgi, o mama išmokys mane skaityti, ir aš niekada neisiu į tą keistą negražų pastatą. Pajutau palengvėjimą ir net paguodą, ir aš vienu šuoliu įveikiau tris paskutinius laiptelius.

– Ššš! – Betsė ir Nolė laukė manęs prie valgomojo durų. – Dėl Dievo meilės, Kore, nedaryk nieko, kas blogai nuteiktų tetą Jansę, – tarė Betsė. – Esu tikra, – tarė ji abejodama, – kad tėčiui ir mamai ir tetai Anai patiks Nolės skrybėlaitė.

– Tetai Bepai ne, – tariau.

– Jai niekas niekad nepatinka, – tarė Nolė, – taigi jos nepriskirk.

Teta Bepa žvelgdavo į mus savo rūsčiu, nepatenkintu žvilgsniu. Ji buvo seniausia iš tetų, kurią mes, vaikai, mažiausiai mėgome. Trisdešimt metų ji dirbo guvernante turtingose šeimose ir nuolat lygino mūsų ir jaunų damų bei džentelmenų elgesį, prie kurio ji buvo pripratusi.

Betsė parodė į frizų laikrodį ant laiptinės sienos ir, pridėjusi pirštą prie lūpų, tyliai atidarė valgomojo duris. Buvo 8. 12 val.: pusryčiai jau prasidėjo.

– Dvi minutes vėluojat! – sušuko Vilemas triumfuodamas.

– Valerių vaikai niekad nevēluodavo, – tarė teta Bepa.

– Bet jos čia! – tarė tėvas. – Ir kambarys pašviesėjo!

Mūsų trijulė mažai ką girdėjo: tetos Jansės kėdė buvo tuščia.

– Ar teta Jansė šiandien dar guli? – paklausė Betsė su viltimi, kai mes kabinome skrybėlaites ant vagių.

– Ji virtuvėje gaminasi tonizuojantį gėrimą, – tarė mama. Ji pasilenkė įpilti mums kavos ir nuleido balsą. – Mes visi turime būti ypač dėmesingi brangiajai Jansei. Šiandien yra ta diena, kai prieš kelerius metus mirė jos vyro sesuo – o gal pusseserė?

– Aš maniau, tai buvo jo teta, – tarė teta Ana.

– Tai buvo pusseserė, ir tai buvo laimė, – tarė teta Bepa.

– Vis tiek, – suskubo mama, – jūs žinote, kaip tos metinės nuliūdina brangiąją Janšę, taigi mes visi turime stengtis jai tai kompensuoti.

Betsė atpjovė tris riekės nuo apvalaus duonos kepalą, tuo tarpu aš dairiausi į visus, mėgindama nuspręsti, kuris iš suaugusių su didžiausiu entuziazmu priimtų mano pasiryžimą likti namie. Tėvas, žinojau, skyrė išsilavinimui kone religinę svarbą. Jis pats anksti turėjo palikti mokyklą ir dirbti laikrodžių parduotuvėje, ir nors jis pats toliau mokėsi istorijos, teologijos ir literatūros penkiomis kalbomis, visada gailėjosi, kad negalėjo lankyti mokyklos. Jis norės, kad aš eičiau – o ko norėjo tėvas, norėjo ir mama.

Gal teta Ana? Ji dažnai sakydavo man, kad neišsivers be manęs, kai neturės ko pasiūsti aukštyn ir žemyn stačiais laiptais. Kadangi mama buvo nestipri, teta Ana ėjo beveik viena sunkią namų ruošą mūsų devynių žmonių šeimoje. Ji buvo jauniausia iš keturių seserų, tokia pat kaip mama kilnios dvasios. Mūsų šeimoje buvo mitas, kuriuo visi tvirtai tikėjom – kad teta Ana gaudavo atlyginimą už šį darbą – ir iš tiesų kiekvieną šeštadienį tėvas sumokėdavo jai vieną guldeną. Bet trečiadienį, kai ateidavo daržovių pardavėjas, dažnai turėdavo prašyti jį gražinti, o ji niekada jo iki tol neišleisdavo. Taip, tikriausiai ji bus mano sąjungininkė.

– Teta Ana, – pradėjau, – aš vis galvoju apie jus, taip sunkiai dirbančią tuo metu, kai aš būsiu mokykloje...

Gilus dramatiškas atodūsis privertė mus visus pakelti

akis. Teta Jansė stovėjo virtuvės duryse, rankoje laikydama stiklinę tiršto rudo skysčio. Giliai įkvėpusi, ji užsimerkė, pakėlė stiklinę prie lūpų ir ištuštino. Tada atsidusdama iškvėpė, pastatė stiklinę ant bufeto ir atsisėdo.

– Ir vis dėlto, – tarė, tarsi mes būtume diskutavę ta tema, – ką gydytojai išmano? Doktoras Blinkeris prirašė šį tonizuojantį gėrimą – bet ką iš tikro gali padėti vaistai? Ką gero padaro bet kas, kai išmuša tavo valanda?

Apžvelgiau stalą; niekas nesišypsojo. Tetos Jansės susirūpinimas mirtimi galėjo būti juokingas, bet toks nebuvo. Kad ir kokia jauna buvau, bet supratau, kad baimė niekad nejuokinga.

– Ir vis dėlto, Janse, – švelniai paprieštaravo tėvas, – vaistai daugeliui prailgino gyvenimą.

– Jie nepadėjo Zusjei. O ji turėjo geriausius gydytojus Roterdame. Kaip tik šią dieną ji buvo pašaukta – ir ji buvo ne vyresnė nei aš dabar, tą dieną atsikėlė ir apsirengė pusryčiams, lygiai kaip ir aš.

Ji buvo bepradedanti smulkiausiai pasakoti apie Zusjės paskutinę dieną, kai jos akys užkliuvo už vagio, ant kurio kabojų naujoji Nolės skrybėlaitė.

– Vilnonė mova? – paklausė, kiekvieną žodį tardama itin nepatikliai. – Šiuo metų laiku!

– Tai ne mova, teta Janse, – tarė Nolė silpnu balsu.

– O ar galima sužinoti, kas tai?

– Tai skrybėlaitė, teta Janse, – Betsė atsakė už ją, – ponios van Dyver staigmena. Ar ne gražu iš...

– O ne. Nolės skrybėlaitė turi kraštą, kaip turi būti gerai išauklėtos mergaitės. Aš žinau. Aš nupirkau – ir užmokėjau – už ją pati.

Tetos Jansės akys svaidė žiežirbas, Nolės akys vos neplūdo ašarom, ir tada mama atėjo į pagalbą.

– Aš ne visai esu tikra, kad šis sūris šviežias! – Ji pauostė didelį puodą su geltonu sūriu stalo vidury ir pastūmė tėvui, – kaip tu manai, Kasperai?

Tėvas, nesugebantis apsimesti ir nesuprantantis apgaulės, ilgai ir rimtai jį kvėpino.

– Esu įsitikinęs: jis puikiausias, brangioji! Šviežias lyg būtų ką tik atvežtas. Pono Sterveiko sūris visada...

Pagavęs mamos žvilgsnį, jis sutrikęs nukreipė akis nuo jos į Janšę.

– Oje! Janše, o ką tu manai?

Teta Jansė pagriebė puodą ir apmaudžiai išžiūrėjo į jį. Net už madingus drabužius ją labiau erzino sugedęs maistas. Pagaliau man pasirodė, kad ji, nors ir nenoromis, pripažino sūrį tinkamu, o skrybėlaitė buvo pamiršta. Jansė puolėsi pasakoti liūdną istoriją vienos „visai jos amžiaus“ pažįstamos, kuri numirė, suvalgiusi abejotiną žuvį. Tada atvyko parduotuvės darbuotojai, ir tėvas paėmė sunkiąją Bibliją iš jai skirtos lentynos.

1898 m. laikrodžių parduotuvėje dirbo tik du tarnautojai: laikrodininkas ir jaunasis tėvo pameistrys – pasiuntinukas. Kai mama jiems įpylė kavos, tėvas užsidėjo berėmius akinius ir ėmė skaityti: „Tavasis žodis yra mano žingsniams žibintas, šviesa mano takui... Esi mano priedanga, mano skydas: pasitikiu aš Tavo žodžiais...“

Kokia priedanga, tuščiai klausiu savęs, žiūrėdama, kaip tėvo ruda barzda kyla ir leidžiasi sulig žodžiais. Nuo ko gi reikėjo dangstyti?

Tai buvo ilga ilga psalmė; Nolė greta manęs pradėjo raukytis. Kai pagaliau tėvas užvertė didžiąją knygą, ji, Vilemas ir Betsė akimirksniu pašokę čiupo skrybėles. Kitą minutę jie nulėkė žemyn penkiais paskutiniais laipteliais ir pro alėjos duris išbėgo į lauką.

Lėčiau pakilo du parduotuvės darbininkai ir nusekė paskui juos laiptais į galines parduotuvės duris. Tik tada penki suaugusieji pastebėjo mane tebesėdinčią prie stalo.

– Kore! – sušuko mama. – Ar tu užmiršai, kad dabar jau esi didelė mergaitė? Šiandien ir tu eini į mokyklą! Skubėk arba turėsi viena eiti per gatvę!

– Aš neinu.

Trumpai visi apstulbę tylėjo, paskui visi kartu sušneko:

– Kai aš buvau mergaitė... – pradėjo teta Jansė.

– Ponios Valer vaikai... – tai teta Bepa.

Bet žemas tėvo balsas juos nustelbė:

– Aišku, ji neina viena. Nolė šiandien susijaudino ir pamiršo palaukti, tai ir viskas. Korė eis su manimi.

Ir tai sakydamas jis paėmė skrybėlaitę nuo vagio, paslėpė mano ranką savojoje ir išvedė iš kambario. Mano ranka tėvo rankoje! Tai reiškė vėjo malūną prie Sparnės arba gulbes kanale. Bet šįkart jis vedėsi mane ten, kur aš nenorėjau eiti! Išilgai apatinių penkių laiptelių buvo turėklai: aš įsikibau į juos laisva ranka ir laikiausi. Įgudę laikrodininko pirštai apėmė manuosius ir švelniai juos atgniaužė. Staugiančią ir besipriešinančią mane išvedė iš man žinomo pasaulio į didesnią, keistesnią, rūstesnią...

Pirmadieniais tėvas sėsdavo į Amsterdamo traukinį nusi-
statyti laiko iš Jūrų observatorijos. Dabar, kai ėmiau lankyti mokyklą, tiktai vasarą galėjau važiuoti su juo. Aš lėkdavau žemyn laiptais į parduotuvę, nušveista, užsagstyta ir, pasak Betsės, pakenčiamai aprenpta. Tėvas duodavo paskutinius nurodymus pameistriui:

– Ponia Stal ateis šį rytą atsiimti laikrodžio. Šis laikrodis skirtas Bakeriui iš Blumendalio.

Ir tada mudu, laikydamiesi už rankų, išeidavome į stotį, aš didindama, o jis mažindamas žingsnį, kad žengtume į koją. Kelionė traukiniu į Amsterdamą trukdavo tik pusvalandį, bet tai būdavo nuostabi išvyka. Pirmiausia glaudžiai susispaudusius senojo Harlemo pastatus keitė atskiri namai su nedideliais žemės sklypeliais. Tarpai tarp namų platėjo. Ir tada mes atsidurdavome kaime: lygi olandų fermų žemė nusidriekdavo iki horizonto, už lango tęsėsi tiesutėliai kanalai. Pagaliau Amsterdamas, didesnis net už Harlemą, su savo keistų gatvių ir kanalų painiava.

Tėvas visada atvykdavo porą valandų prieš laikrodžio signalą, kad aplankyti didmenų prekyautojus, kurie tiekė jam laikrodžius ir jų dalis. Daugelis iš jų buvo žydai, ir tokius apsilankymus mudu labiausiai mėgome. Po kiek galima trumpesnio dalykinio pokalbio tėvas išsitraukdavo iš kelioninio krepšio mažytę Bibliją; prekyautojas, kurio barzda būda-

vo dar ilgesnė ir tankesnė už tėvo, iš stalčiaus ištraukdavo knygą ar popieriaus ritinį, užsidėdavo maldos kepurę ant galvos; ir abu leisdavosi ginčytis, lyginti, pertraukinėti, prieštarauti – mėgautis vienas kito draugėje.

Ir kaip tik tada, kai aš nusprenddavau, kad ši kartą esu tikrai užmiršta, didmenų prekiautojas pakeldavo akis, pažvelgdavo į mane tarsi pirmą kartą matydamas ir pliaukštelėdavo sau delnu per kaktą.

– Viešnia! Viešnia mano pastogėje, o aš jai nieko nepasiūliau pasistiprinti!

Ir pašokęs jis imdavo raustis lentynose bei spintelėse, ir netrukus aš jau laikydavau glėby lėkštę gardžiausių pasaulyje vaisių: meduolių, datulių pyragaičių ir saldumynų iš riešutų, vaisių ir cukraus. Desertas buvo retas dalykas Bejėje, o tokių skanėstų nė matyti nematėm.

Be penkių minučių dvyliktą mes visada vėl būdavome geležinkelio stotyje, stovėdavome ant platformos toje vietoje, iš kur galėjome gerai matyti Jūrų observatorijos bokštą. Bokšto viduryje buvo aukštas stovas su dviem judančiomis rodyklėmis, matomas iš visų laivų uoste. Mušant pusiaudienį 12 valandą kasdien rodyklės susiliedavo. Tėvas stovėdavo ant platformos patogiai beveik ant pirštų galų, apimtas tikslumo džiaugsmo, laikydamas savo kišeninį laikrodį, bloknotą ir pieštuką. Štai! Keturias sekundes skuba. Praeis valanda, o „astronominis laikrodis“ parduotuvėje Harleme eis sekundės tikslumu.

Griždami traukiniu namo mes nebespoksodavome pro langą. Kalbėdavomės apie įvairius tuo metu vykstančius dalykus. Ar Betsė baigs vidurinę mokyklą, nes daug mėnesių sirgo. Ar Vilemas, baigęs mokyklą, gaus stipendiją, kuri leistų jam tęsti mokslą universitete. Ar Betsei seksis dirbti buhalterė tėvo parduotuvėje.

Dažnai kelionės metu iškeldavau tokių dalykų, kurie mane kamavo, nes į bet kokį mano klausimą namuose tuoj pat atsakydavo tetos. Sykį – man buvo dešimt ar vienuolika – paklausiau tėvo apie poemą, kurią skaitėme mokykloje praeitą žiemą. Viena eilutė aprašė „jauną vyrą, kurio veido

nedengė lyties nuodėmės šešėlis“. Aš buvau pernelyg drovi paklausti mokytojo, ką ji reiškė, o mama skaisčiai išraudo, kai kreipiausi į ją. Tomis dienomis šimtmečio pradžioje apie seksą niekad nebuvo diskutuojama, netgi namuose.

Taip ta eilutė dingtelėjo man į galvą. „Lytis“, aš buvau gan tikra, reiškė, kad tu esi arba berniukas, arba mergaitė, o „nuodėmė“ tetą Jansę labai pykindavo, bet ką reiškė abu žodžiai kartu, neįsivaizdavau. Ir taip, sėdėdama šalia tėvo traukinio kupė, staiga paklausiau: „Tėti, kas yra 'lyties nuodėmė'?“

Jis pasisuko tiesiai į mane, kaip visada darydavo atsakydamas į klausimą, bet mano nuostabai nieko nesakė. Pagaliau atsistojo, pakėlė kelioninę dėžę iš rezginės ir pastatė ant grindų.

– Ar norėtum ją nešti, Kore? – paklausė jis.

Aš atsistočiau ir ją patampčiau. Ji buvo prigrūsta laikrodžių ir atsarginių dalių, šįryt nupirktų.

– Ji per sunki, – tariau.

– Taip, – pritarė jis. – Ir būtų itin keistas tėvas, kuris prašytų savo mažos mergaitės tempti tokią sunkenybę. Tas pats, Kore, yra su žiniomis. Kai kurios žinios yra per sunkios vaikams. Kai tu būsi vyresnė ir stipresnė, galėsi jas nešti. Dabar tu turi patikėti jas kitiems.

Ir aš buvau patenkinta. Daugiau negu patenkinta, – nuostabiai nusiraminau. Tai buvo atsakymas šiam ir visiems mano sunkiems klausimams – šiuo metu juos mielai palikau tėvo globai.

Vakarais Bejėje visad rinkdavosi draugija ir skambėdavo muzika. Svečiai atsinešdavo savo fleitas ir smuikus, ir kadangi kiekvienas šeimos narys dainavo arba grojo instrumentu, mes sudarėm tikrą orkestrą, susispietę aplink pianiną tetos Jansės priekiniame kambaryje.

Mes nemuzikavom patys tik tais vakarais, kai koncertuodavo mieste. Mums ne pagal kišenę buvo bilietai, bet koncertų salės šone pro scenos duris aiškiai buvo girdėti muzika. Ten, alėjoje, už šių durų mes ir daugybė kitų Harlemo muzi-

kos mylėtojų sekėm kiekvieną garsą. Mama ir Betsė nebuvo tiek stiprios, kad išstovėtų daug valandų, bet kai kurie mūsų iš Bejės pakėsdavo net ir lietu, ir sniegą, ir šaltį. Ten, viduje, girdėdavome ponų kosulį ir šurmulį, o čia, už durų, niekad nebuvo jokio šlamesio.

Geriausia būdavo, kai koncertai vykdavo katedroje, nes ten giminaitis dirbo varpininku. Kaip tik prie mažųjų durų prie sienos stovėjo medinis suolas. Ten mes sėdėdavome, nors mūsų nugaras šaldė senoviniai akmenys, bet mūsų ausis ir širdis šildė muzika.

Didžiaisiais auksiniais vargonais kadaise grojo Mocartas, ir kai kurie garsai, atrodė, ėjo tiesiai iš dangaus. Iš tiesų aš buvau tikra, kad dangus panašus į Šv. Bavo bažnyčią ir greičiausiai tokio pat dydžio. Pragare, žinojau, buvo karšta, taigi dangus turi būti panašus į šį šaltą, drėgną, šventą pastatą, kur dūmai kilo kaip smilkalai nuo turtingų klausytojų kojų šildytuvų. Danguje, karštai tikėjau, kiekvienas galėjo pasišildyti kojas. Net vasarą šaltis dvelkė nuo marmurinių kapų plokščių ant grindų. Bet kai vargonininkas paliesdavo klavišus, mes nelabai jausdavome šaltį, o kai grodavo Bachą – visai pamiršdavome.

Aš sekiau paskui mamą ir Nolę aukštyn tamsiais tiesiais laiptais, kur voratinkliai lipo prie mūsų plaukų, o prieš mus spruko pelės. Pastatas buvo visai netoli nuo Bejės ir galbūt šimtmečiu naujesnis, bet čia trūko tetos Anos, kuri viską išvaškuotų ir iššveistų.

Mes ėjome aplankyti vieną neturtingą šeimą, kurią mama laikė tartum savo šeima. O tokių buvo daug. Niekam iš mūsų, vaikų, niekad neateidavo į galvą, kad mes patys buvom neturtingi; „neturtingi“ buvo žmonės, kuriems reikėjo nešti pintines. Mama nuolat virė maistingas sriubas ir košes apleistiems seneliams ir išblyškusioms jaunoms motinoms tomis dienomis, kai pati jautėsi pakankamai stipri ir galėdavo stovėti prie viryklės.

Praeitą naktį mirė kūdikis, o mama kaip tik buvo numačiusi lankyti tą šeimą. Ji nešėsi krepšį šviežios duonos, kurią

pati buvo iškepusi. Motina sunkiai kopė laiptais be turėklų, dažnai sustodama atsikvėpti. Viršuje buvo atviros durys į kambarį, o jis, matyt, kartu atstojo ir virtuvę, ir valgomąjį, ir miegamąjį. Ten jau buvo daug lankytojų, beveik visi stovėjo, nes nebuvo kur sėstis. Mama iškart nuėjo pas jaunąją motiną, o aš sustingau ant slenksčio. Prie pat durų, dešinėje, toks ramus gulėjo kūdikis namų darbo lopšyje.

Keista, kad visuomenė, slėpusi nuo vaikų sekso dalykus, nė kiek nesistengė apsaugoti juos nuo mirties. Aš stovėjau spoksodama į mažytį nejudantį padarėlį, o širdis keistai daužėsi. Nolė, visada drąsesnė nei aš, ištiesė ranką ir palietė baltą kaip dramblio kaulas skruostą. Aš irgi norėjau tai padaryti, bet išsigandusi svyravau. Kurį laiką smalsumas ir siaubas kovojo tarpusavyje. Pagaliau vienu pirštu paliečiau mažą susitraukusią rankutę.

Ji buvo šalta.

Šalta, kai mes ėjom atgal į Beję, šalta, kai prausiausi ruošdamasi vakarienei, šalta net jaukiame dujomis apšviestame valgomajame. Kad ir kiek apie tai anksčiau šnekėjo teta Jansė, mirtis buvo tik žodis. Dabar supratau, kad tai iš tikrųjų gali atsitikti – jei kūdikiui, tai ir mamai, tėvui, Betsei!

Vis dar drebėdama nuo to šalčio, aš nusekiau paskui Nolę į mūsų kambarį ir įsirangiau į lovą šalia jos. Pagaliau mes išgirdome tėvo žingsnius ant laiptų. Tai buvo kiekvienos dienos gražiausia akimirka, kai jis ateidavo į viršų apklostyti mūsų. Mes niekad neužmigdavome, kol jis neapkamšydavo antklodžių savo ypatingu būdu ir neuždėdavo rankos kiekvienam ant galvos. Tada mes stengdavomės nepajudinti net kojos pirštelio.

Bet tą vakarą, kai jis įžengė pro duris, aš pratrūkau verkti.

– Man reikia tavęs! – kūkčiojau. – Tu negali mirti! Negali!

Šalia manęs lovoje atsistojo Nolė.

– Mes ėjome aplankyti ponios Hug, – paaiškino ji. – Korė nevalgė net vakarienės.

Tėvas prisėdo ant siauros lovos krašto.

– Kore, – pradėjo jis švelniai, – kai mudu važiuojam į Amsterdama – kada aš tau atiduodu tavo bilietą?

Sušnarpščiau keletą kartų apie tai galvodama.

– Nagi prieš pat lipant į traukinį.

– Kaip tik taip. Ir mūsų išmintingasis Tėvas danguje irgi žino, kada mums ko nors prireiks. Neužbėk Jam už akių, Kore. Kai ateis laikas, kada kuris nors iš mūsų turės mirti, tu pažvelgsi sau į širdį ir rasi reikiamos stiprybės – kaip tik laiku.

TREČIAS SKYRIUS

Karelas

Pirmąkart sutikau Karelą vienoje iš „progų“, kuriomis garsėjo mama. Paskui aš niekaip negalėjau prisiminti, ar tai buvo gimtadienis, ar vestuvių jubiliejus, ar kūdikio gimimas – mama galėjo surengti pobūvį bet kada. Vilemas pristatė jį kaip draugą iš Leideno, ir jis paspaudė mums kiekvienam rankas. Aš paėmiau tą ilgą stiprią ranką, pažiūrėjau į tas galias rudas akis ir iš karto įsimylėjau.

Kai tik visi gavo kavos, atsisėdau tiesiog pažiūrėti į jį. Buvau keturiolikos metų vaikas, tuo tarpu jis ir Vilemas – jau universiteto vyrai, želdinantys retas barzdas ir pokalbio metu pučiantys cigaro dūmus.

Jaučiau, kad pakanka būti tame pačiame kambaryje su Karelu. Kad manęs nepastebi, buvau visiškai prie to pripratusi. Berniukai domėjosi Nole; nors, kaip ir daugeliui gražių mergaičių, jai, atrodo, tas visai nerūpi. Kai koks berniukas jos paprašydavo plaukų sruogos, ji ištraukdavo keletą sruogų iš senovinio pilko kilimo mūsų miegamajame, surišdavo jas sentimentaliu mėlynu kaspinu ir pasiūsdavo su jomis mane kaip pasiuntinę. Kilimas dabar buvo visai nudėvėtas, mokykla – pilna pervertų širdžių.

Kita vertus, aš pamildavau kiekvieną berniuką savo klasėje paeiliui, ir vis beviltiškai. Bet kadangi buvau negraži ir pernelyg nedrąsi, kad išreikščiau savo jausmus, ištisa berniukų karta nežinojo apie mergaitę iš trisdešimt antros vietos.

Tačiau Karelas, maniau, stebėdama jį maišant cukrų, yra kitoks. Tariausi Karelą mylėsianti amžinai.

Tik po dvejų metų Karelą vėl pamačiau. Tai buvo 1908 metų žiemą, kada Nolė ir aš nukeliavome į Leideno universitetą aplankyti Vilemo. Vilemo negausiai apstatytas kam-

barys buvo privataus namo penktame aukšte. Jis suspaudė abi, Nolę ir mane, lokio glėbyje, tada nubėgo prie lango.

– Štai, – tarė, imdamas nuo palangės kremos bandelę, kurią jis ten šaltai laikė. – Aš nupirkau ją jums. Jūs geriau ją greitai suvalgykit, kol neatėjo mano badmiriai draugai.

Mes sėdėjome ant Vilemo lovos krašto, godžiai rydamos brangiąją bandelę; įtariau, kad dėl jos Vilemas turėjo likti be priešpiečių. Po sekundės durys triukšmingai atsidarė ir į vidų įvirto keturi jo draugai. Jie buvo aukšti, kalbėjo žemu balsu; apsiaustai su dvigubai atlenktom apykaklėm ir nusitrynusiais rankogaliais. Tarp jų buvo ir Karelas.

Prarijau paskutinį kremos bandelės kąsnį, nusivaliau rankas į sijono išvirksčią pusę ir atsistojau. Vilemas visiems pristatė Nolę ir mane. Bet kai priėjo prie Karelo, šis pertraukė:

– Mes jau pažįstami. – Jis kaip visada truputį linktelėjo. – Atsimenate? Mes susitikome pobūvyje jūsų namuose.

Pažvelgiau į Nolę – bet ne, jis žiūrėjo tiesiai į mane. Mano širdis pakuždėjo susižavėjimo kupiną „taip“, bet mano burna dar buvo pilna lipnių bandelės likučių, ir žodis nepasiekė lūpų. Netrukus jaunuoliai susėdo prie mūsų kojų ant grindų, visi karštai ir iš sykio kalbėdami.

Sėdėdama aukštai šalia manęs, Nolė įsijungė į pokalbį taip natūraliai, tarsi lankyti universitetą mums būtų kasdienybė. Dėl vieno dalyko ji atrodė universiteto studentė: būdama aštuoniolikos, ji jau nešiojo ilgus sijonus, tuo tarpu aš nuolat skaudžiai prisiminiau savo trumpą moksleivišką aprangą.

Taigi Nolė turėjo apie ką kalbėti: prieš metus ji pradėjo lankyti pedagoginį institutą. Iš tiesų ji nenorėjo būti mokytoja, bet tais laikais universitetai nedavė stipendijų merginoms, o pedagoginiai institutai buvo nebrangūs. Ir dabar ji lengvai, gerai nusimanydama, plepėjo apie studentams įdomius dalykus – apie naują Einšteino reliatyvumo teoriją ir apie tai, ar admiras Pyris iš tikrųjų pasieks Šiaurės ašigalį (2).

– O tu, Kore? Ar ir tu studijuosi, kad būtum mokytoja?

Sėdėdamas ant grindų prie mano kojų, Karelas man šypojo. Pajutau, kad po mano aukšta apykakle kyla raudonis.

– Turiu omenyje kitais metais, – jis laikėsi savo. – Juk šie metai tau paskutiniai vidurinėje, ar ne?

– Taip. Tai yra norėjau pasakyti – ne. Aš liksiu namuose su mama ir teta Ana.

Išėjo taip trumpai ir lėkštai. Kodėl pasakiau tiek mažai, kai norėjau pasakyti tiek daug?..

Tą pavasarį aš baigiau mokyklą ir perėmiau namų ruošos darbus. Iš seno buvo planuojama, kad aš tai darysiu, bet dabar dar atsirado nauja priežastis. Teta Bepa sirgo tuberkulioze.

Ta liga buvo laikoma nepagydoma: vienintelis žinomas gydymas buvo poilsis sanatorijoje, ir tai tik turtingiesiems. Ir taip daugelį mėnesių teta Bepa gulėjo mažame kambario sandėliuke, iškosėdama savo gyvenimą.

Kad būtų sumažinta rizika užsikrėsti, ją lankė tik teta Ana. Ištisą parą ji slaugė savo vyriausiąją seserį, daug naktų visai nemiegodama. Todėl visiems virti, skalbti teko man. Aš mėgau tą darbą, ir jei ne tetos Bepos liga, būčiau buvusi visiškai laiminga. Bet viską dengė jos šešėlis: ne tik liga, bet ir visas nenusisekęs ir apviltas jos gyvenimas.

Dažnai aš prabėgomis pažvelgdavau į kambariuko vidų, kai paduodavau įnešti padėklą ar teta Ana jį išnešdavo. Maža yra patetiškų prisiminimų, kai tu tarnauji 30 metų kitų žmonių namuose. Nebent kvėpalų buteliukai – jau seniai tušti – nes gerai išauklėtos šeimos guvernantei Kalėdoms visada dovanodavo kvėpalų. Keletas išblukusių dagerotipų (3) su vaikais, kurie dabar patys gal jau turi vaikų ir anūkų. Paskui durys užsidarydavo. Bet aš užtrukdavau ten, prie siauros angos po pastoge, trokšdama ką nors pasakyti, išgydyti. Norėdama geriau ją pamilti.

Sykį apie savo jausmus pasakiau mamai. Ji irgi vis dažniau gulėjo lovoje. Visada anksčiau, kai skausmas dėl tulžies akmenų dar nebuvo toks bjaurus, ji operuodavosi. Bet nedidelis priepuolis po paskutinės operacijos padarė tolesnę chirurginį gydymą neįmanomą, ir daug dienų, suruošusi padėklą tetai Bepai, užnešdavau padėklą ir mamai.

Šįkart, kai atnešiau mamai priešpiečius, ji rašė laiškus.

Kai mama savo vikria adata nebeaprūpino kaimynų kepuraitėmis ir vaikiškais drabužėliais, ji kūrė sveikinimus visiems Harlemo ligoniams. Tai, kad didžiumą gyvenimo pati buvo ligonė, atrodė, jai niekad neateidavo į galvą.

– Koks vargšas žmogus, – sušuko ji man įėjus, – uždarytas kambary jau treji metai. Tik pagalvok – nebemato nė dangaus lopinėlio!

Aš pažvelgiau pro vienintelį mamos langą į plytų sieną per tris pėdas nuo mūsų.

– Mama, – tariau padėjusi padėklą ant lovos ir atsisėdusi šalia, – ar mes negalėtume padėti kuo nors tetai Bepai? Turiu galvoje – ar neliūdina, kad ji turi leisti paskutines savo dienas ten, kur jai nepatinka, o ne ten, kur ji buvo tokia laiminga? Pas Valerius ar kur?

Mama padėjo plunksną ir pažvelgė į mane.

– Kore, – pagaliau tarė, – Bepa tokia pat laiminga čia su mumis – nei mažiau, nei daugiau – kokia buvo kur nors kitur.

Spoksojau į ją nieko nesuprasdama.

– Ar žinai, kada ji pradėjo taip girti Valerius? – tęsė mama. – Dieną, kai iš jų išėjo. Kol buvo ten, ji tik skundėsi. Valeriai negalėjo susilyginti su van Hokais, kur ji buvo anksčiau. Bet pas van Hokus ji iš tikrųjų buvo tokia pat nelaiminga. Laimė nepriklauso vien tik nuo mūsų aplinkos, Kore. Tai lemia mūsų pačių nuostata.

Tetos Bepos mirtis jos seseris ypatingai paveikė. Mama ir teta Ana dvigubai daugiau ėmė virti ir siūti vargstantiems kaimynams, tarsi supratusios, koks trumpas gyvenimas, kiek mažai begali padėti. Tetai Jansei atrodė, kad jos pačios šmėkla jau nebetoli.

– Juk tai mano tikra sesuo! – kartais sušukdavo ji. – Betgi galėjau būti ir aš.

Praejus metams ar daugiau po tetos Bepos mirties, pasikeitė namų daktaras. Vietoj Blinkerio atvyko Janas van Venas, o su juo – jaunesnioji sesuo, medicinos seselė Tinė van Ven. Jis atsivežė ir naują prietaisą kraujo spaudimui matuoti.

Mes nenutuokėme, ką tai reiškia, bet kiekvienas namiškis norėjo, kad jam apie ranką apjuostų medžiagos juostą ir pripumpuotų oro.

Tetai Jansei, mėgusiai visokius medicininius reikmenis, nepaprastai patiko naujasis daktaras, ir nuo tada ji kreipdavosi į jį taip dažnai, kiek leido jos finansai. Būtent daktaras van Venas po poros metų pirmasis rado, kad teta Jansė serga cukralige.

Tais laikais tai buvo tarsi tikras mirties nuosprendis, kaip ir tuberkuliozė. Išstisus dienas namiškiai buvo priblokšti. Neaiški nuojauta po tiek metų virto baisia tikrove. Teta Jansė, išgirdusi naujieną, iškart atgulė.

Bet neveiklumas buvo svetimas jos energingai asmenybei ir vieną rytą, visų nuostabai, ji pasirodė valgomajame pusryčiams lygiai 8.10 val., paskelbdama, kad gydytojai dažnai apsirinka. „Visi tie tyrimai ir vamzdeliai, – sakė teta Jansė, kuri iki šiol taip besąlygiškai jais tikėjo, – ką jie iš tikrųjų įrodo?“

Ir nuo to laiko ji dar smarkiau nei bet kada suskato rašyti, kalbėti, steigti klubus ir projektuoti. Olandija 1914 metais, kaip ir visa Europa, mobilizavosi karui, ir Harlemo gatvės staiga prisipildė jaunų uniformuotų vyrų. Iš savo lango, išeinančio į Barteljoriso gatvę, teta Jansė stebėjo juos slampinėjančius, tuščiai spoksančius į parduotuvės langus. Dauguma iš jų jauni, be skatiko ir vieniši. Ir jai atėjo mintis suorganizuoti kareivių centrą.

Tai buvo nauja tam metui mintis, ir teta Jansė nukreipė į ją visą savo prigimties aistrą. Arklių traukiamą tramvajų Barteljoriso gatvėje neseniai buvo pakeitęs didelis naujas elektrinis. Bet jis vis dar sužviegdavo stabtelėdamas, spjaudydamas kibirkštis nuo bėgių ir laidų, kai teta Jansė įsakmiai atsistodavo priešais Beję. Ji išdidžiai įlipdavo – vienoje rankoje ilgi juodi sijonai, kitoje sąrašas pasiturinčių damų, kurios buvo betampančios naujojo sumanymo rėmėjomis. Tiktai mes, geriausiai ją pažinoję, supratome jos didžiulę baimę, verčiančią veikti.

O tuo tarpu tetos liga reikalavo naujų išlaidų. Kas savaitę

reikėjo padaryti naują tyrimą cukraus kiekiui kraujyje nustatyti, o tai buvo sudėtingas ir brangus procesas. Dėl to daktaras van Venas arba jo sesuo ateidavo į namus.

Pagaliau Tinė van Ven išmokė mane atlikti kassavaitinį tyrimą. Tai apėmė keletą etapų, iš kurių lemiamas buvo tiksliai pašildyti galutinį mišinį iki reikiamos temperatūros. Sunku buvo tamsioje mūsų virtuvėje ant senos viryklės, kūrenamos anglim, padaryti ką nors labai tiksliai, bet pagaliau aš išmokau; ir nuo to laiko kiekvieną penktadienį maišiau chemikalus ir pati atlikau tyrimą. Jei mišinys pakaitintas likdavo šviesus, viskas buvo gerai. Tiktai tada, kai jis pajuosdavo, aš turėjau pranešti daktarui van Venui.

Tą pavasarį Vilemas sugrižo namo paskutinių atostogų prieš išventinimą. Jis baigė universitetą prieš dvejus metus, ir dabar buvo paskutiniai jo mėnesiai teologinėje mokykloje. Vieną šiltą vakarą mes visi sėdėjome valgomajame prie stalo. Tėvas, priešais pasiskleidęs trisdešimtį laikrodžių, žymėjosi mažame bloknote savo tikslia gražia rašysena: „dvi sekundės prarastos“, „penkios sekundės laimėtos“, o Vilemas garsiai skaitė iš olandų reformacijos istorijos.

Staiga suskambo skambutis alėjoje. Už valgomojo lango į alėjos duris buvo atgręžtas veidrodis, taigi mes matėme, kas atėjo, dar prieš eidami atidaryti. Pažvelgiau į jį ir pašokau nuo stalo.

– Kore! – priekaištingai tarė Betsė. – Tavo sijonas!

Aš niekaip negalėjau įsidėmėti, kad dabar dėvėjau ilgus sijonus, ir Betsė praleido daug vakarų adydama skyles, atsiradusias nuo per didelio skubėjimo. Dabar aš vienu šuoliu įveikiau visus penkis laiptelius, nes prie durų su puokšte geltonų narcizų stovėjo Tinė van Ven. Ar paveikė švelnus pavasario vakaras, ar Vilemo dramatiškas, sakyklos ištreniruotas balsas, – staiga aš suvokiau, kad šių dviejų žmonių susitikimas turėjo būti lemtingas.

– Tavo motinai, Kore, – tarė Tinė įteikdama gėles, kai aš atvėriau duris. – Tikiuosi, ji...

– Ne, ne, jūs nunešit gėles pati. Jūs gražiai atrodote su jomis.

Ir, net nepaėmusi jos palto, stumtelėjau sutrikusią merginą laiptais aukštyn.

Nubakštinau ją pro valgomojo duris, beveik lipdama ant kulnų, kad pamatyčiau Vilemo reakciją. Tiksliai žinojau, kaip tai bus. Mano gyvenimas kaip tik tuomet buvo tarsi iš romantiškų novelių; skolinausi jas iš bibliotekos anglų, olandų ir vokiečių kalbomis, kartais perskaitydavau patikusią knygą visomis tomis kalbomis, ir tokią sceną, kur herojus susitinka su heroje, įsivaizdavau kokį tūkstantį kartų.

Vilemas lėtai atsistojo, nenuleisdamas akių nuo Tinės. Tėvas irgi atsistojo.

– Panele van Ven, – tarė tėvas savo senamadiška maniera, – leiskite pristatyti sūnų Vilemą. Vilemai, tai yra jaunoji dama, apie kurios talentą ir gerumą tu girdėjai mus kalbant.

Abejoju, ar kuris nors iš jų girdėjo supažindinimą. Jie spoksojo vienas į kitą, tarsi kambaryje ar pasaulyje nebūtų nieko kito.

Vilemas ir Tinė susituokė po dviejų mėnesių nuo jo išsventinimo. Per visas pasiruošimo savaites man iš galvos nėjo viena mintis: Karelas bus ten. Vestuvių diena išaušo šalta ir žaižaruojanti. Mano akys iškart iš minios priešais bažnyčią išskyrė Karelą su cilindru ir fraku, kaip ir visi svečiai, bet neprilygstamai čia gražiausią.

Jaučiau, kad aš esu pasikeitusi nuo tada, kai jis matė mane paskutinį kartą. Šiaip ar taip, skirtumas tarp mano dvidešimt vienerių ir jo dvidešimt šešerių nebuvo toks didelis kaip kadaise.

Maža to, aš jaučiausi – ne, ne graži. Net tokią romantišką dieną kaip ši negalėjau tuo patikėti. Žinojau, kad žandikaulis pernelyg kvadratinis, kojos per ilgos, rankos per didelės. Bet aš rimtai tikėjau – ir visos knygos taip tvirtino – kad aš atrodysiu graži žmogui, kuris mane myli.

Betsė tą rytą sušukavo man plaukus, visą valandą triūsė su žnyplėmis plaukams garbanoti, kol susuko juos aukštai ant galvos – ir nuostabu, kad jie vis dar ten laikėsi. Ji man kaip ir visoms kitoms mūsų šeimos moterims pasiuvo po šilkinę suknelę, dirbdama vakarais, šviečiant lempai, nes par-

duotuvė buvo atidaryta šešias dienas per savaitę, o sekmadeniais ji nesiūdavo.

Dabar apsidairiusi nusprendžiau, kad mūsų namų darbo apranga tokia pat elegantiška kaip ir visų kitų svečių. Niekas neatspės, maniau, kad tėvas atsisakė savo cigarų, o teta Janšė – anglies krosniai pasikurti, kad galėtume nusipirkti šilko, kuris dabar taip elegantiškai šlamėjo ant mūsų.

– Korė?

Prieš mane stovėjo Karelas, aukštas juodas cilindras rankose, jo akys tyrinėjo mano veidą, tarsi nepažintų.

– Taip, tai aš! – tariu nusijuokdama. – Tai aš, Karelai, ir tai tu, ir tai akimirka, apie kurią aš svajojau!

– Bet tu taip – taip išaugusi. Atleisk man, Kore, bet iš tikro taip! Aš visada galvojau apie tave kaip apie mažą mergaitę su didžiulėmis mėlynomis akimis.

Jis, pasižiūrėjęs į mane kiek ilgėliau, švelniai pridūrė:

– O dabar mergaitė tapo dama, ir žavia dama.

Staiga vargonų muzika, sklindanti pro atviras duris, buvo skirta mums, ir aš atsidūriau svajonių pasauly, tik mano ranka ant jo peties prilaikė mane, kad nenuskrisčiau tiesiog virš smailių Harlemono stogų.

Buvo vėjuotas, lietingas sausio penktadienio rytas, kai mano akys pamatė tai, ką protas iš pradžių atsisakė suvokti. Skystis stiklinėje menzūroje ant viryklės buvo purvinai juodas.

Atsišliejau į senąją medinę kriauklę ir užsimerkiau.

„Dieve, prašau, tegu tai būna klaida“. Mintimis peržvelgiau visą eigą, patikrinau chemikalų buteliukus, matavimo šaukštus. Ne. Viskas taip pat, kaip ir anksčiau.

Tada gal šis bjaurus kambarys kaltas, nes mažoje kaip spintelė virtuvėje visada būdavo tamsu. Su laikikliu paėmiau menzurą ir nubėgau prie lango valgomajame.

Juodas! Juodas kaip pati baimė.

Vis dar laikydama menzurą nuslinkau žemyn penkis laiptus ir įsmukau pro galines duris. Tėvas su juvelyro stiklu akyje buvo pasilenkęs virš jauniausio pameistrio peties,

sumaniai parinkdamas be galo mažą detalę iš daugybės išdėliotų priešais juos ant darbatalio.

Pažvelgiau pro parduotuvės durų stiklą, bet Betsė už kassos kalbėjosi su klientu. Su kokiu ten klientu! Aš pažinojau tą įkyrią moterį. Ji ateidavo čia pasitarti dėl laikrodžių ir paskui pirkdavo juos pas Kanus anapus gatvės. Nei tėvui, nei Betsei, regis, nerūpėjo, kad taip būdavo labai dažnai.

Kai moteris išėjo, puoliau pro duris su išdavikiška menzūra.

– Betse! – sušukau. – O Betse, jis juodas! Kaip mes jai pasakysime? Ką mes darysime?

Betsė greitai išėjo iš už stalo ir apkabino mane. Priėjo tėvas. Jo akys žvelgė nuo menzūros į Betse, paskui į mane.

– Ir tu padarei tiksliai kaip reikia, Kore? Kiekvieną smulkmeną?

– Bijau, kad taip, tėve.

– Ir aš esu tuo tikras, brangioji. Bet mums reikia ir gydytojo sprendimo.

– Aš tuoj pat nubėgsiu.

Supylusi bjaurųjį skystį į buteliuką, nuskubėjau slidžiomis, lietaus nuplautomis Harlemo gatvėmis.

Su daktaru van Venu dirbo nauja sesutė. Aš pralaukiau nelaimingą, tylų pusvalandį, kol pagaliau išėjo pacientas. Daktaras van Venas nusinešė buteliuką į savo mažą laboratoriją.

– Nėra jokios klaidos, Kore, – tarė vėl pasirodęs. – Jūs tetai liko daugią daugiausia trys savaitės.

Kai sugrižau, mūsų šeima susirinko pasitarti laikrodžių parduotuvėje. Mama, teta Ana, tėvas, Betsė ir aš (Nolė negriždavo namo iš darbo iki vakaro. Ji dirbo mokytoja). Sutarėme, kad teta Jansė turi viską sužinoti iš karto.

– Mes pasakysime jai kartu, – nusprendė tėvas, – nors aš dar pridursiu reikalingus žodžius. Ir galbūt, – tarė jis skaidresniu veidu, – galbūt ji padrąsės, prisiminusi, ką nuveikė. Mūsų Jansė labai vertina nuveiktus darbus, ir, žinoma, ji teisi.

Ir taip mažasis būrelis pasuko laiptais į tetos Jansės kambarius.

– Įeikit, – atsiliepė ji į tėvo beldimą ir pridūrė kaip visada: – ir uždarykite duris, kol manęs mirtinai neperpūtė skersvėjis.

Ji sėdėjo prie apvaliojo raudonmedžio stalo ir redagavo dar vieną atsišaukimą dėl kareivių centro. Pamačiusi tiek žmonių, padėjo plunksną. Žvelgė nuo vieno veido prie kito, kol sustojo ties manuoju ir atsiduso. Buvo penktadienio rytas, ir aš dar nebuvo parodžiusi tyrimo rezultatų.

– Brangioji mano svaine, – švelniai pradėjo tėvas, – yra džiaugsminga kelionė, į kurią anksčiau ar vėliau išsiruošia kiekvienas iš Dievo vaikų. Ir, Janse, kai kurie turi eiti pas Tėvą tuščiomis rankomis, bet tu nueisi pilnomis!

– Visi tavo klubai... – išdrįso tarstelėti teta Ana.

– Tavo raštai... – pridūrė mama.

– Fondai, kuriuos jūs įsteigėt... – tarė Betsė.

– Jūsų kalbos... – pradėjau aš.

Bet mūsų guodžiantys žodžiai buvo nevaisingi. Prieš mus išdidusis veidas palūžo; teta Jansė užsidengė rankomis akis ir pravirko.

– Tuščia, tuščia! – pagaliau dusdama išspaudė pro ašaras. – Kaip mes galime ką nors nusinešti pas Dievą? Argi Jam rūpi mūsų mažos gudrybės ir niekučiai?

Ir tada, kai mes klausėmės netikėdami, ji nuleido rankas ir vis dar riedant veidu ašaroms sušnibždėjo:

– Brangusis Jėzau, dėkoju Tau, kad mes turime ateiti tuščiomis rankomis, dėkoju Tau, kad Tu ant kryžiaus viską – viską – atlikai ir kad visa, ko mums reikia gyvenant ar mirštant – tai tuo tikėti.

Mama apkabino ją, ir jos laikėsi susikibusios. O aš stovėjau kaip įbesta, žinodama, kad mačiau paslaptį.

Tai buvo tėvo traukinio bilietas, atiduotas pačiu laiku.

Mosikuodama nosine ir stipriai išpūsdama nosį, teta Jansė mus įspėjo, kad jausmingumo metas praėjo.

– Jei minutėlę pabūčiau viena, – tarė ji, – galėčiau pabaigti savo darbą.

Ji pažvelgė į tėvą, ir jos griežtose akyse tarytum sušvito žiburiukas.

– Ne tai, kad darbas būtų svarbus, Kasperai. Ne tai, kad jis išvis ką nors reiškia. Bet, – ji jau ryžtingai paleido mus, – aš neketinu po savęs palikti suversto stalo, kad kas nors kitas gautų jį tvarkyti.

Buvo praėję keturi mėnesiai po tetos Jansės laidotuvių, kai atėjo ilgai lauktas pakvietimas į Vilemo Pirmąjį Pamokslą. Mažiau kaip metus pabuvęs dvasininko padėjėju Uituize-
ne, jis pats gavo bažnyčią Brabante gražioje kaimiškoje Pietų Olandijoje. O pagal Olandijos reformatų bažnyčios sampratą, dvasininko pirmasis pamokslas jo pirmojoje bažnyčioje yra iškilmingiausia, džiugiausia, emocionaliausia proga, kokią tik gali įsivaizduoti nejautrūs žmonės. Šeima ir draugai atvyksta iš labai toli ir pasilieka ištisas dienas.

Karelas iš savo pastorato rašė, kad jis bus ten ir tikisi vėl mus visus pamatysiąs. Aš suteikiau tam žodžiui „visus“ ypatingą reikšmę ir laukdama tartum pamišusi lyginau suknelės bei kroviaus lagaminus.

Mamos sveikata itin pablogėjo. Ji spaudėsi į kampa traukinio kupė; ranka sugriebdavo tėvo ranką ir pabalzdavo, kai traukinys pasvirdavo arba susiūbuodavo. Net tada, kai visi žiūrėjom į tolius, apsidengusius šviesia birželio žaluma, mamos akys niekad nenukrypo nuo dangaus. Kas mums buvo kelionė užmiesčiu, jai buvo debesų, šviesos ir begalinių mėlynų tolių šventė.

Ir Madės kaimas, ir Vilemo bažnyčios parapija per pastaruosius metus buvo sumažėję. Bet pati bažnyčia, pastatyta ankstesniais geresniais laikais, buvo didelė, kaip ir Vilemo bei Tinės namas kitoj gatvės pusėj. Iš tikrųjų pagal Bejės standartus jis buvo milžiniškas; pirmosiomis naktimis lubos atrodė taip toli virš galvos, kad negalėjau užmigti. Dėdės, pusbroliai ir draugai atvykdavo kiekvieną dieną, bet kad ir kiek žmonių sueidavo į vidų, kambariai man visada atrodė pustuščiai.

Po trijų mūsų viešnagės dienų, išgirdusi beldimą, nuėjau atidaryti priekinių durų – ten stovėjo Karelas, dar anglies dulkėmis apkibęs. Jis į kampa nusviedė savo rudą sakvojažą, sugriebė mano ranką ir ištempė mane į birželio saulėkaitą.

– Puiki diena kaime, Kore! – sušuko jis. – Einam pasivaikščioti!

Nuo tada, savaime suprantama, Karelas ir aš kasdien eidavome pasivaikščioti. Kaskart mes nuklysdavome vis toliau kaimo takais, kurie vingiavo visomis kryptimis, tokie purvini, tokie nepanašūs į Harlemo grįstas gatves. Tada sunku buvo patikėti, kad visa kita Europos dalis buvo apimta kruviniausio per visą istoriją karo. Atrodė, beprotybė plito ir per vandenyną... laikraščiai rašė, kad įsijungs Amerika.

Čia, neutralioje Olandijoje, viena po kitos skrido saulėtos birželio dienos. Tik keletas žmonių – kaip Vilemas – atkakliai tvirtino, kad karas – tragedija ir Olandijai. Pirmasis jo pamokslas buvo šia tema. Europa ir pasaulis keičiasi, sakė jis; nesvarbu, kuri pusė laimės, laimingas gyvenimas pražuvo amžiams. Dairiausi į tvirtus jo parapijos kaimiečius ir fermerius ir mačiau, kad jiems nerūpi tokios idėjos.

Po pamokslo draugai ir tolimesni giminės išvyko namo. Bet Karelas pasiliko. Mūsų pasivaikščiojimai truko vis ilgiau. Dažnai kalbėjomės apie Karelo ateitį, ir staiga ėmėm kalbėti ne apie tai, ką ruošiasi daryti Karelas, bet ką mes ruošiamės daryti. Įsivaizdavom, kad turim išpuošti didelį seną pastoriaus namą, tokį kaip šis, ir džiaugėmės atradę, kad sutapo mūsų mintys dėl baldų, gėlių, net dėl mėgstamų spalvų. Tik dėl vaikų mes nesutarėm: Karelas norėjo keturių, o aš užsispyrusi troškau šešių.

Bet visą tą laiką žodis „vedybos“ nebuvo ištartas.

Vieną dieną, kai Karelas užtruko kaime, Vilemas pasitiko mane su dviem puodukais kavos, Tinė sekė iš paskos.

– Kore, – tarė Vilemas, paduodamas man kavos puodelį, ir lyg nenoromis tęsė, – ar Karelas davė tau suprasti, kad jis yra...

– ...rimtai nusiteikęs? – užbaigė Tinė.

Ryškus raudonis, kurio niekad negalėjau suvaldyti, deginamai užliejo mano skruostus.

– Aš... ne... mes... kodėl?

Vilemo veidas irgi paraudo.

– Todėl, Kore, kad tai yra neįmanomas dalykas. Tu nepa-

žįsti Karelo šeimos. Jie siekė to tikslo jau tada, kai jis dar buvo mažas. Jie dėl to aukojosi, planavo, tvarkė visą savo gyvenimą. Karelas turi... „gerai vesti“. Tai žodžiai, kurie viską pasako.

Didelė skurdi svetainė staiga pasirodė dar labiau ištuštėjusi.

– Bet ką apie tai mano Karelas? Jis dabar ne mažas vaikas!

Vilemas įsmeigė savo rimtas, giliai įdubusias akis į maņasias.

– Jis tai padarys, Kore. Nesakau, kad jis to nori. Jam tai tik vienas iš gyvenimo faktų kaip ir bet kuris kitas... Kai mudu universitete kalbėdavome apie merginas, kurios mums patiko, jis visada pabaigdamo sakydamas: „Aišku, aš negaliu jos vesti. Tai pražudytų mano motiną“.

Karšta kava degino burną, bet išmaukiau dideliais gurkšniais ir pabėgau į sodą. Aš nekenčiau to niūraus seno namo ir kartais net paties Vilemo dėl to, kad jis nuolat matė tamsiąją, sunkiąją dalykų pusę. Čia sode viskas kitaip. Čia nebuvo krūmo, beveik nebuvo gėlės, į kurią Karelas ir aš nebūtume kartu žiūrėję, kuri neturėtų vis dar užsilikusių bendrų jausmų. Tegu Vilemas daugiau nei aš išmano teologiją, karą ir politiką, bet romantikos – ne! Tokie dalykai, kaip pinigai, socialinis prestižas, šeimos viltys – knygoje kiekvieną kartą išnykdavo kaip lietaus debesys...

Karelas išvyko iš Madės po savaitės ar dar vėliau, ir paskutiniai jo žodžiai pakėlė mano širdį į padanges. Tik po daug mėnesių aš prisiminiau, kaip keistai jis juos pasakė, prisiversdamas, beveik su neviltimi balse. Mes stovėjome prie pastoriaus namo, laukdami arklio ir dviračio vežimo, kurį Madės gyventojai vis dar laikė vienintele patikima pervežimo priemone, kai reikėdavo suspėti į traukinį. Mes atsisveikinome po pusryčių, ir nors viena mano dalis buvo nusivylusi, kad jis vis dar nepasiūlė rankos, kita mano dalis buvo patenkinta, kad galiu būti šalia jo. Dabar staiga kelyje jis sugriebė man už rankų.

– Kore, parašyk man! – tarė jis, bet nelinksmi. Maldaujamai. – Parašyk apie Beję! Aš noriu žinoti viską. Noriu kiek-

vienos to gražaus, byrančio seno namo smulkmenos! Parašyk apie savo tėvą, Kore! Parašyk, kaip jis užmiršta nusiųsti sąskaitas. O Kore, tai laimingiausi namai Olandijoje!

Ir taip iš tiesų buvo, kai tėvas, mama, Betsė, Nolė, teta Ana ir aš sugrižome. Tai visada buvo laiminga vieta, bet dabar kiekvienas mažas įvykis, atrodė, spindėjo, nes aš galėjau pasidalyti juo su Karelu. Kiekvienas mano gamintas valgis buvo dovana jam, kiekvienas švytintis puodas – eilėraštis, kiekvienas mostas šepetiu – meilės veiksmas.

Jo laišakai neatėjo taip dažnai, kaip jam ėjo dainuojantys manieji, bet aš tai priskyriau jo darbui. Dvasininkas, kuriam Karelas asistavo, perdavė jam parapijos lankymą: tai buvo turtinga parapija, ir dosnūs aukotojai laukė dažnų ir neskuobotų dvasininkų vizitų.

Laikui bėgant jo laišakai vis retėjo. Aš kompensavau juos savais ir niūniuodama ėjau savo keliu per vasarą ir rudenį. Vieną žvarbią lapkričio dieną, kai su manim dainavo visa Olandija, suskambo durų skambutis. Aš virtuvėje ploviau priešpiečių indus, bet nubėgau per valgomąjį žemyn laiptais, kitiems šeimynykščiams dar nespėjus nė pajudėti.

Atidariau alėjos duris: ten buvo Karelas.

Šalia jo stovėjo jauna moteris.

Ji šypsojosi man. Pastebėjau skrybėlaitę su plačia plunksna, šermuonėlio apykaklę, ranką su balta pirštine, įsikibusią jam į parankę. Tada, atrodė, vaizdą užtemdė judanti dėmė, nes Karelas sakė:

– Kore, noriu tave supažindinti su savo sužadėtine.

Man reikėjo ką nors pasakyti. Reikėjo nuvesti juos į tetos Jansės priekinį kambarį, kurį dabar naudojom kaip svetainę. Teprisimenu, kaip mano šeima atėjo į pagalbą, kalbėdami, spausdami rankas, paimdami paltus, rasdami kėdžių, kad man nereikėtų nieko daryti ar sakyti. Mama, virdama kavą, net pralenkė save pačią. Teta Ana padavinėjo pyragaičius. Betsė įtraukė jaunąją moterį į pokalbį apie žiemos madas, o tėvas prispaudė Karelą tarptautiniais klausimais. Ką jis mano dėl to, kad prezidentas Vilsonas siunčia Amerikos kariuomenę į Prancūziją?

Neaišku, kaip praėjo pusvalandis. Šiaip ne taip sugebėjau paspausti ranką jai, paskui Karelui ir abiem palinkėti visokeriopos laimės. Betsė palydėjo juos žemyn iki durų. Prieš joms užsidarant aš jau bėgau aukštyn laiptais į savo kambarį, kur galėjau lieti ašaras.

Nežinau, kaip ilgai gulėjau lovoje, apverkdama vienintelę savo gyvenime meilę. Paskui išgirdau laiptais artėjant tėvo žingsnius. Minutę aš vėl buvau maža mergaitė, laukianti jo, kad rūpestingai apkamšytų antklodę. Bet nuo šios nuoskaudos negali apsaugoti jokia antklodė, ir staiga ėmiau bijoti, ką pasakys tėvas. Bijoti, kad jis pasakys: „Greitai bus kas nors kitas“, kad visada paskui tarp mūsų stovės ši netiesa. Mat kažkur giliai širdyje jutau, kad nieko kito nei dabar, nei vėliau nebus.

Kartu su tėvu į kambarį įsiveržė ir saldus cigaro dūmas. Aišku, jis nepasakė netikrų, tuščių žodžių.

– Kore, – pradėjo jis, – ar žinai, kas gi taip labai skaudina? Tai meilė! Meilė – stipriausia pasaulyje jėga. Bet kai jai užkertamas kelias, tai sukelia skausmą.

Yra du dalykai, ką mes galime padaryti, kai taip atsitinka. Galime sunaikinti meilę, kad liautųsi skaudinti. Bet tada, aišku, miršta ir dalis mūsų. Arba, Kore, galime paprašyti Dievo atverti kitą kelią tai meilei.

Dievas myli Karelą – netgi labiau nei tu – ir jei paprašysi Jo, Jis duos tau savo meilę šiam vyrui, meilę, kuriai niekas negali sutrukdyti, kurios niekas negali sunaikinti. Kai nebegalime mylėti senuoju, žmogišku būdu, Kore, Dievas gali mums duoti tobulą būdą.

Klausydama, kaip tėvo žingsniai tolsta žemyn laiptais, dar nesupratau, kad jis davė man daugiau negu raktą šiam sunkiam atvejui. Nesupratau, kad jis įdavė man į rankas paslaptį, kuri atvers kur kas tamsesnius kambarius nei šis, – vietas, kur visiškai nebuvo galima žmogiška meilė.

Šiuos meilės reikalus aš teišmaniau tik kaip darželinukė. Mano užduotis kaip tik tuomet buvo atsisakyti jausmo Karelui neatsisakant džiaugsmo ir nuostabos, kurie augo sykiu su tuo jausmu. Ir tą pačią valandą prieš užmigdama šnabždėjau nepaprastą maldą:

„Viešpatie, padaryk, kad aš kitaip žiūrėčiau į Karelą, kitaip manyčiau apie mūsų ateitį. Juk Tu žinai! Viską! Leisk man Tavo akimis matyti Karelą. Padėk man jį mylėti šiuo būdu. Tik tiek!“

Ir, vos pasakiusi šiuos žodžius, užmigau.

KETVIRTAS SKYRIUS

Laikrodžių parduotuvė

Stovėjau ant kėdės plaudama didįjį valgomojo langą, vis pamojuodama praeiviams alėjoje, o virtuvėje mama skuto bulves priešpiečiams. Buvo 1918 – ieji. Siaubingasis karas pagaliau pasibaigė: net žmonių eisenoje galėjai justi naują ore tvyrančią viltį.

Nebuvo panašu į mamą, kad leistų taip bėgti vandeniui: ji niekad nieko veltui neeikvojo.

– Kore.

Jos balsas buvo žemas, beveik šnibždesys.

– Ką sakai, mama?

– Kore, – pratarė ji vėl.

Ir tada išgirdau vandenį liejantis iš kriauklės ant grindų. Nušokau nuo kėdės ir nubėgau į virtuvę. Mama stovėjo uždėjus ranką ant čiaupo ir keistai į mane žiūrėjo, tuo tarpu vanduo iš kriauklės jau teškėjo ant jos kojų.

– Kas yra, mama? – sušukau, siekdama čiaupo. Atit-raukiau jos pirštus, užsukau vandenį ir išvedžiau ją iš balos, kuri telkšojo ant grindų.

– Kore, – tarė ji vėl.

– Mama, tu sergi! Reikia tave nuvesti į lovą!

– Kore.

Paėmiau ją už parankės ir nuvedžiau per valgomąjį, pas-kui aukštyt laiptais. Kai pašaukiau, atbėgo teta Ana ir paėmė už kitos rankos. Drauge nuvedėm ją į lovą, ir tada nulėkiau žemyn į parduotuvę tėvo ir Betsės.

Valandą mūsų ketvertas stebėjo, kaip kraujo išsiliejimas į smegenis iš lėto sklinda jos kūnu. Regis, paralyžius pir-miausiai palietė plaštakas, o paskui rankas ir kojas. Daktaras van Venas, kurio nubėgo pameistrys, irgi nieko daugiau negalėjo padėti.

Ilgiausiai mama neprarado sąmonės. Jos akys budriai žvelgė su meile į mus, kol labai lėtai užsimerkė, ir mes buvome įsitikinę, kad ji išėjo amžinai. Tačiau daktaras van Venas sakė, kad tai tik labai gili koma, iš kurios ji gali nepastebimai pereiti arba į mirtį, arba į gyvenimą. Du mėnesius mama gulėjo be sąmonės lovoje, mes penkiese iš eilės budėjome prie jos. Ir tada vieną rytą ji vėl netikėtai atsimerkė ir apsižvalgė aplinkui. Galiausiai ji tiek atsigavo, kad galėjo padedama judėti, nors rankos jau niekad nelaikė vašelio ir virbalų.

Mes perkėlėm ją iš mažojo miegamojo, žvelgiančio į plytų sieną, į tetos Jansės priekinį kambarį, kur ji galėjo stebėti judrų Barteljoriso gatvės gyvenimą. Jos protas, kaip greitai paaiškėjo, liko toks pat guvus kaip visada, bet žado ji neatgavo – išskyrus tris žodžius. Mama galėjo pasakyti „taip“, „ne“ ir „Kore“, – galbūt todėl, kad tai buvo paskutinis jos ištartas žodis. Nuo tol mama visus vadino „Kore“.

Kad galėtume bendrauti, ji ir aš išradome nedidelį žaidimą, panašų į „dvidešimtį klausimų“.

- Kore, – ištardavo ji.
- Ką, mama? Ką nors tu galvoji?
- Taip.
- Kas nors iš šeimos?
- Ne.
- Ką nors pamatei gatvėje?
- Taip.
- Ar tai buvo senas draugas?
- Taip.
- Vyras?
- Ne.

Moteris, kurią mama seniai pažinojo.

– Mama, kertu lažybų, kad greit bus kieno nors gimtadienis!

Ir vardindavau, kol išgirsdavau jos susižavėjusį „Taip!“ . Tada parašydavau trumpą raštelį, kad mama matė tą žmogų ir sveikina jį su gimimo diena. Pabaigoje visada įduodavau plunksną jai į sustingusius pirštus, kad ji galėtų pasirašyti. Viskas, kas liko iš jos gražaus raityto parašo, buvo kampuota

keverzonė, bet greitai ji tapo pažįstama ir mylima visame Harleme.

Iš tikrųjų buvo nuostabu, kokį turtingą gyvenimą ji sugebėjo gyventi tame suluošintame kūne, ir, stebėdama ją parodytuotą trejus metus, aš suradau tikrosios meilės prasnę.

Mamos meilė anksčiau buvo skirta vargstantiems ir ribojosi sriubos puodu bei siuvamuoju krepšiu. Bet dabar, kai tų daiktų ji neteko, meilė išliko tokia pat tauri kaip ir anksčiau. Mama sėdėjo kėdėje prie lango ir mylėjo visus: ir mus, ir žmones, kuriuos matė gatvėje. Jos meilė apėmė miestą, Olandijos žemę ir visą pasaulį. O aš patyriau, kad meilė yra didesnė nei sienos, tarp kurių ji uždaryta.

Vis dažniau ir dažniau Nolės šnekos prie pietų stalo sukosi apie jauną kolegą mokytoją Flipą van Vurdeną. Kol ponas van Vurdenas rengėsi oficialiam vizitui, tėvas tuziną kartų repetavo ir šlifavo mažą savo palaiminimo kalbą.

Vakarą prieš vestuves, kai Betsė ir aš kėlėme mamą į lovą, ji staiga pratrūko verkti. Dvidešimties klausimų dėka mes sužinojome, kad ji nesisieloja dėl vedybų. Taip, jai labai patinka Flipas. Greičiau tai buvo motinos palaiminimas, metų metus puoselėtas, skirtas tam vakarui. O pašnekesiai intymiais klausimais mūsų nekalbiai visuomenei nebuvo įprasti.

Galiausiai tą vakarą laiptais į Nolės kambarį pakilo teta Ana degančiais skruostais. Prieš daug metų Nolė persikėlė iš mūsų kambario į mažą ir jaukų tetos Bepos kampelį, ir ten ji su teta Ana buvo užsidariusios visą pusvalandį. Teta Ana mažiausiai negu bet kas nusimanė apie vedybas. Tačiau toks buvo ritualas: vyresnioji moteris šimtmečių šimtmečiais patardavo jaunesniajai. Be šito nebuvo įmanoma ištekėti, kaip ir be vestuvių žiedo.

Kitą dieną Nolė spindėte spindėjo su ilga balta suknele. O aš negalėjau atitraukti akių nuo mamos. Apsirengusi juodai kaip visada, ji atrodė vis dėlto jauna ir mergiška. Jos akys džiaugsmu žėrėjo šia iškilminga proga, neįprasta ten Bomams. Betsė ir aš anksti nuvedėm ją į bažnyčią, ir aš buvau

įsitikinusi, kad dauguma iš van Vurdenų šeimos ir draugų niekad nė neįsivaizdavo, kad ta maloninga ir šypsanti dama negalėjo viena nei vaikščioti, nei kalbėti.

Kai Nolė ir Flipas pasirodė kartu šoninėje navoje, aš pirmą kartą pagalvojau, jog pati svajojau apie tokią akimirką su Karelu. Pažvelgiau į Betsę, sėdinčią taip aukštai ir žavingai kitoje pusėje prie mamos. Betsė žinojo, kad dėl sveikatos negali turėti vaikų, ir todėl buvo nusprendusi niekada netekėti. Dabar man buvo dvidešimt septyneri. Betsė įpusėjo ketvirtą dešimtį, ir aš supratau, kad taip ir bus: Betsė ir aš gyvensime netekėjusios tėvų namuose Bejėje.

Vis dėlto ši žinia buvo ne liūdna, o laiminga. Ir tą akimirką aš įsitikinau, kad Dievas prieš ketverius metus priėmė mano jausmus, nedrąsiai Jam paaukotus. Jau nuo keturiolikos metų svajojusi apie Karelą, nejaučiau nė menkiausio nuoskaudos šešėlio. „Palaimink Karelą, Viešpatie Jėzau, – šnibždėjau aš, – ir palaimink ją. Tegyvena jie laimingai drauge arti Tavęs“. Supratau, kad tai buvo malda, atsiradusi ne be Dievo pagalbos.

Bet didysis stebuklas tą dieną įvyko vėliau. Užbaigti pamaldoms mes pasirinkome mamos mėgiamiausią giesmę „Maloniausiasis Viešpatie Jėzau“. Stovėdama ir giedodama išgirdau už savęs mamą irgi giedant. Žodis po žodžio, posmas po posmo įsijungė mama, kuri nepratardavo nė keturių žodžių, dabar giedojo gražiausias eilutes be mikčiojimo. Jos balsas, kadaise toks aukštas ir aiškus, buvo užkimęs ir šaižus, bet man tai buvo angelo balsas.

Nuo pradžios iki galo ji giedojo, tuo tarpu aš žiūrėjau tiesiai priekin, nedrįsdama atsigręžti, kad neišsisklaidytų kerai. Kai pagaliau visi atsisėdo, mamos, Betsės ir mano akys buvo sklidinios ašarų.

Iš pradžių mes tikėjomės, kad tai mamos pasveikimo pradžia. Tačiau žodžių, kuriuos ji giedojo, negalėjo ištarti, o ir daugiau niekad nebegiedojo. Tai buvo tik akimirka, Dievo dovana mums, Jo ypatinga vestuvių dovana. Po keturių savaitių, miegodama su šypsena lūpose, mama nepastebimai išėjo iš mūsų amžinai.

Tais metais vėlų lapkritį šaltis buvo ne toks kaip paprastai. Betsė ėmė šnarpsėti ir čiaudėti, ir tėvas nusprendė, kad ji neturi sėdėti prie kasos aparato, nes pro parduotuvės duris pūtė žvarbus žiemos vėjas.

Bet artėjo Kalėdos, ir darbo buvo per akis. Kai Betsė užklostyta gulėjo lovoje, aš, vaduodama tėvą, bėgiojau dažnai žemyn, kad aptarnaučiau lankytojus ir suvyniočiau ryšulius, ir kad jam nereikėtų dešimtis kartų per valandą laiptuoti aukštyn ir žemyn nuo savo aukšto darbo stalo.

Teta Ana atkakliai tvirtino, kad ji gali virti ir prižiūrėti Betsę. Todėl aš įsikūriau prie Betsės stalo ir užrašydavau pardavimo ir remonto kainas bei pinigus, išleistus laikrodžių dalims ir tiekimui, ir su didėjančiu nepasitikėjimu sklaidžiau buvusius užrašus.

O ten nebuvo jokios sistemos! Niekaip neatskirsi, ar sąskaita apmokėta ar ne, ar mūsų prašoma kaina didelė ar maža, ir niekaip nepasakysi, ar mes uždirbome pinigų, ar juos praradome.

Vieną vėjuotą popietę nuskubėjau pas knygų pardavėją, nusipirkau naują buhalterijos knygų komplektą ir nusprendžiau padaryti galą netvarkai. Daug vakarų, kai durys būdavo užrakintos ir langinės uždarytos, sėdėjau mirgančioje dujų šviesoje, gilindamasi į senus turto aprašus ir didmenų prekiautojo ataskaitas.

Arba klausdavau tėvo:

– Kiek paėmėt iš pono Hoko už taisymą praeitą mėnesį?

Tėvas bejėgiškai žvelgdavo į mane.

– Na... ak... brangieji... iš tiesų negaliu...

– Tai buvo senasis Vacheronas, tėve. Jūs turėjot ką nors nusiųsti į Šveicariją dalių ir čia yra jų sąskaita ir...

Jo veidas nušvito.

– Žinoma, prisimenu! Gražus laikrodis, Kore! Džiaugsmas jį taisyti. Labai senas, tik į vidų pateko dulkių. Gerą laikrodį reikia laikyti švariai, brangioji!

– Bet kiek jūs paėmėt, tėve?

Aš sudariau sąskaitybos sistemą, ir vis labiau mano skaičių stulpeliai ėmė atitikti faktinius sandėrius. Ir vis labiau

supratau, kad man tai patinka. Aš visada jaučiausi laiminga šioje mažoje parduotuvėje, girdėdama tiksint ir matydama šviečiant ciferblatus. Bet dabar atradau, kad mėgstu ir patį verslą, mėgstu katalogus ir akcijų sąrašus, mėgstu visą gyvą, energingą prekybos pasaulį.

Kai tik prisimindavau, kad Betsei nuo peršalimo užgulė krūtinę ir grėsė, kaip visada, plaučių uždegimas, priekaištavau sau, kad per mažai rūpinuosi namų ruoša. O naktį, kai iš jos miegamojo apačioj girdėdavau sunkų, kankinantį kosulį, iš visos širdies meldavausi, kad jai pagerėtų.

Ir tada vieną vakarą, dvi dienas prieš Kalėdas, kai uždariau parduotuvę nakčiai ir rakinau prieškambario duris, netikėtai pamačiau Betse pilnomis rankomis gėlių. Kai ji pamatė mane, jos akys buvo kaip nusikaltusio vaiko.

– Kalėdoms, Kore! – tarė ji maldaudama. – Mums reikia turėti gėlių Kalėdoms!

– Betse ten Bom! – pratrūkau aš. – Kaip seniai tai tęsiasi? Nenuostabu, kad tu nesitaisai!

– Aš tikrai daug laiko praleidžiu lovoje, – ji stabtelėjo, purtoma smarkaus kosulio. – Aš atsikeliu tik dėl svarbių dalykų.

Paguldžiau ją į lovą ir apžvelgiau kambarius skvarbiomis akimis, ieškodama Betsės „svarbių dalykų“. Kaip iš tiesų mažai kreipiau dėmesio į namus! Betsė daug ką buvo pakeitusi. Grįžusi atgal jai papriekaištavau:

– Betse, argi svarbu buvo pertvarkyti visus indus kampinėje spintelėje?

Ji pažvelgė į mane, ir jos veidas paraudo.

– Taip, svarbu, – tarė ji išūlokai. – Tu tiesiog dėjai juos po senovei bet kaip.

– O durys į tetos Jansės kambarius? Kas gi nuvalė dėmes valikliu ir švitrinu popieriumi – o tai juk sunkus darbas!

– Bet jos padarytos iš gražaus medžio. Aš tai supratau! Daug metų norėjau nuimti tą seną laką ir pasižiūrėti. O Kore, – tarė ji; jos balsas staiga tapo silpnas ir atgailaujantis, – žinau, iš mano pusės tai bjauru ir savanaudiška, kai tu kasdien turėjai darbuotis parduotuvėje. Ir aš turėčiau labiau rūpintis savi-

mi, kad tau nereikėtų daug vargti. Bet man smagu būdavo triūstis čia visą dieną, tariantis, kad esu atsakinga planuojant darbus...

Ir tada nusprendėme pasidalinti darbais. Kada pasikeitėme, nuostabu, kaip viskas puikiai sekėsi. Namai, mano tvarkomi, buvo švarūs; o Betsės rūpesčiu jie tiesiog spindėjo. Ji matė medienos, raštų spalvos grožį ir mums padėjo jį pamatyti. Menko maisto biudžeto, kurio vargiai belikdavo po mano apsilankymų pas mėsinkiną ir kuris visai pranykdavo duonos parduotuvėje, Betsei tvarkant, užtekdavo ir visokiems skanėstams, kokių niekad anksčiau nebuvo ant mūsų stalo. „Tik palaukit ir pamatysit, kas bus desertui šią popietę!“ – sakydavo ji prie pusryčių stalo, ir visą rytą tas klausimas neišeidavo mums iš galvos.

Sriubos katilas ir kavos puodas, kuriems aš, regis, niekad nerasdavau laiko, vėl virė pirmą savaitę po to, kai Betsė perėmė ūkį. Netrukus srautas paštininkų ir policininkų, apleistų senų žmonių ir drebančių berniukų pasiuntinių sustodavo mūsų namuose, kad galėtų patrypčioti ir pasišildyti rankas prie karštų puodukų, kaip jie darydavo ir tada, kai vadovavo mama.

O tuo tarpu aš, parduotuvėje dirbdama, radau džiaugsmą, apie kokį niekada nė nesvajojau. Netrukus supratau, kad noriu padaryti daugiau, ne tik aptarnauti klientus ir vesti sąskaitas. Norėjau išmokti ir laikrodžių taisymo.

Tėvas karštai ėmėsi darbo išmokyti mane. Galų gale susipažinau su įvairiomis laikrodžio dalimis, tepalų ir tirpalų chemija, staklėmis ir šlifavimo tekėlu, didinimo stiklais. Bet tėvo kantrybė, kone mistinis požiūris į mechanizmų harmoniją – tai dalykai, kurių negalima išmokti.

Rankiniai laikrodžiai tapo madingi, ir aš užsirašiau į mokyklą, kuri rengė šio darbo specialistus. Po trejų metų nuo mamos mirties tapau Olandijoje pirmąja diplomuota moterimi laikrodininke.

Pagal šį stilių mes gyvenome daugiau kaip dvidešimt metų. Kai tėvas po pusryčių padėdavo Bibliją atgal į lentyną, mudu leisdavomės laiptais į parduotuvę, tuo tarpu Betsė

maišė sriubos puodą ir ruošė stebuklus iš trijų bulvių ir svaro avienos.

Kai aš prižiūrėjau pajamas ir išlaidas, parduotuvė vertėsi geriau, ir netrukus mes galėjom pasamdyti pardavėją, o tėvas ir aš dirbome galiniame kambaryje.

Per šį mažą kambariuką praeidavo daug žmonių – ištisa procesija. Kartais klientas, o kartais tiesiog lankytojas: nuo darbininko medinėmis klumpėmis iki mašinų parko savininko – visi kreipdavosi į tėvą, ir vis dėl laikrodžių. O jis, nesidrovėdamas klientų ar darbuotojų, nulenkdavo galvą ir meldavosi, kad gautų atsakymą.

Jis meldavosi ir dėl darbo. Nedaug tebuvo sudėtingo remonto atveju, su kuriais jis nebūtų susidūręs. Vis dėlto kartais pasitaikydavo problemų, ir tai jį trikdydavo. Ir tuomet girdėdavau jį meldžiantis: „Viešpatie, Tu suki galaktikų ratus. Tu žinai, kas verčia sukintis planetas, ir žinai, kas verčia eiti šį laikrodį...“

Maldos specifika visada buvo skirtinga, nes tėvas – kuris mėgo mokslą – užsidegęs skaitydavo gal kokį tuziną universitetų žurnalų. Kartais dėl sustojusių laikrodžių jis kreipdavosi į „Tą, kuris privertė atomus šokti“ ar „laiko didžiąsias sroves cirkuliuojančioje jūroje“. Atsakymai į šias maldas, regis, dažnai ateidavo vidury nakties: dažnai rytais beviltišką išardytą laikrodį rasdavau surinktą ir linksmai tiksintį.

Vieno dalyko niekad neišmokau daryti taip gerai kaip Betsė – rūpintis kiekvienu įžengusiu pro duris asmeniu. Dažnai įėjus klientui smukdavau pro užpakalines duris ir atsidurdavau pas Betsę.

– Betse! Kas ta moteris su Alpinos laikrodžiu (4) ant mėlyno velvetinio kaspino – apkūni, apie penkiasdešimties?

– Tai ponija van den Kekel. Jos brolis grįžo iš Indonezijos sirgdamas maliarija ir jinai jį slaugo. Kore, – kai aš skubėdavau atgal apačion, – paklausk jos, kaip laikosi ponios Rinker vaikas!

Ir ponija van den Kekel po kelių minučių klaidingai komentodavo savo vyrui: „Ta Korė ten Bom yra tiesiog kaip sesuo!“

Dar prieš tetos Anos mirtį trečiojo dešimtmečio pabaigoje tuščias lovas Bejėje pradėjo užpildyti globojami vaikai, kurių juokas daugiau kaip dešimt metų nuolat skambėjo tarp senų sienų, o Betsei nuolat reikėjo atleisti jiems siūles ir pailginti kelnes.

Tuo tarpu Vilemas ir Nolė turėjo savo vaikų: Vilemas su Tine keturis, Nolė su Flipu šešis. Vilemas seniai buvo palikęs tarnystę parapijoje, kur jo įprotis sakyti nemalonią tiesą įvarė į nusiminimą daugelį bendruomenių, ir įsteigė savo globos namus Hilversiume už trisdešimties mylių nuo Harlemo.

Nolės šeimą mes matėme dažniau, nes jų mokykla, kurios direktorius dabar buvo Flipas, buvo pačiame Harleme. Nebuvo tokios dienos, kad vienas iš vaikų neatbėgtų į Beję aplankyti senelio prie jo darbatalio arba žvilgtelėti į tetos Betsės virtuvę, arba su globojamais vaikais palakstyti aukštytyn žemyn įvijais laiptais.

Iš tiesų Bejėje mes pirmąkart atskleidėme jaunojo Peterio muzikinį talentą. Tai atsitiko mums susibūrus prie radijo aparato. Pirmiausia ši šiuolaikinį stebuklą mes išgirdome draugo namuose. „Visas orkestras“, – kartojome vienas kitam, nes tai atlikti dėžės viduje atrodė ypač sunku. Ėmėme taupyti pensus savo pačių radijui.

Dar gerokai prieš tai, kai suma buvo surinkta, tėvas susirgo kepenų uždegimu ir vos nenumirė. Ligos metu jo barzda pabalo kaip sniegas. Jau buvo praėjusi savaitė po jo septyniasdešimties metų gimtadienio, kai mus aplankė maža komisija. Jie atstovavo krautuvininkams, gatvių šlavėjams, gamyklos savininkui, kanalo valtininkui – visiems žmonėms, kurie tėvo ligos metu suvokė, ką jis jiems reiškia. Jie sudėjo savo išteklius ir nupirko jam radijo aparatą.

Tai buvo didelė medinė dėžė su įmantriu kriauklės pavidalo garsiakalbiu, ir ji mums teikė džiaugsmo daugelį metų. Kas sekmadienį Betsė peržiūrėdavo laikraščius – britų, prancūzų, vokiečių ir mūsų, nes radijas transliavo stotis iš visos Europos, ir suplanuodavo savaitės koncertų ir rečitalių programą.

Vieną sekmadienio popietę, kai lankėsi Nolė su šeima, Peteris staiga prabilo vidury Bramso koncerto:

– Kokie juokingi pianino garsai sklinda iš radijo.

– Ša, – tarė Nolė, bet tėvas paklausė:

– Ką gi tu nori pasakyti, Peteri?

– Viena iš natų klaidinga.

Mes pasikeitėme žvilgsniais: ką gali žinoti aštuonmetis? Bet tėvas nuvedė berniuką prie tetos Jansės senojo pianino.

– Kuri nata, Peteri?

Peteris pabarškino klavišais nuo pradžios, kol pasiekė B virš vidurinės C.

– Šita, – tarė jis.

Ir tada visi buvę kambaryje irgi tai išgirdo: koncerto rojalio B buvo bemolis.

Popietės likutį prasėdėjau šalia Peterio prie pianino, egzaminavau jį ir atskleidžiau jo fenomenalią muzikinę atmintį ir tobulą klausą. Peteris tapo mano muzikos mokiniu ir beveik per šešis mėnesius išmoko viską, ką žinojau. Vėliau mokėsi iš labiau prityrusių mokytojų.

Radijas mūsų gyvenime daug ką pakeitė, nors tėvas iš pradžių tam priešinosi. Kas valandą per BBC mes girdėdavome Didžiojo Beno valandų dūžius (5). Tėvas pagal savo chronometrą, sutikslintą su astronominiu laikrodžiu, nustatė, kad pirmasis Anglijos laikrodžio dūžis visada sutampa su tiksliu laiku.

Vis dėlto tėvas šiuo Anglijos laiku nepasitikėjo. Jis pažinojo keletą anglų – ir jie visi nuolatos vėlavo. Kai tik pakankamai sustiprėjo, kad vėl galėtų keliauti traukiniu, jis atnaujino savaitines keliones į Amsterdamą pasitikslinti laikrodį pagal Jūrų observatorijos laiką.

Bet ėjo mėnesiai, o Didysis Benas su observatorija tobulai sutarė, todėl tėvas važiavo vis rečiau ir pagaliau visai nustojo. Šiaip ar taip, astronominis laikrodis taip virpėjo ir svyravo nuo nuolatinio automobilių dardėjimo siaura gatve, kad jis jau nebebuvo tikslumo etalonas kaip anksčiau. Galutinė negarbė ištiko tą dieną, kai tėvas nustatė astronominį laikrodį pagal radiją.

Nepaisant šios ir kitų permainų, mūsų trijų – tėvo, Betsės ir mano – gyvenimas iš esmės liko toks pat. Mūsų globoti-

niai užaugo ir išvyko į darbus arba susituokė, bet vis tiek dažnai lankydavo mūsų namus. Šimto metų jubiliejus atėjo ir praėjo; kitą dieną tėvas ir aš dirbome kaip visada.

Net nuspėdavome, kuriuos žmones sutiksime savo kasdieniniuose pasivaikščiojimuose. Nors praėjo daug metų po ligos, tėvas vis dar vaikščiojo netvirtai, ir aš lydėdavau jį prekybinės miesto dalies gatvėmis. Mes visada vaikščiojome tuo pačiu metu, po pietų, prieš krautuvę atidarant antrą valandą, ir visada tuo pačiu keliu. Kadangi kiti harlemiečiai irgi laikėsi savo įpročių, mes tiksliai žinojome, ką sutiksime.

Daugelis iš tų, kuriems mes linktelėdavome, buvo seni draugai arba klientai, kitus pažinojome tik iš matymo: moterį, šluojančią laiptus Karaliaus gatvėje, vyrą, skaitantį „World Shipping News“ („Pasaulio laivybos žinias“) troleibusų stotelėje prie Grotės turgaus, ir mūsų favoritą, vyrą, kurį vadinome Buldogu. Ne tik todėl, kad niekad nematėme jo be dviejų didelių buldogų, vedamų už pasaito, bet ir todėl, kad savo raukšlėtu išsišovusiais žandikauliais veidu ir trumpomis kreivomis kojomis jis atrodė panašus į vieną savo numylėtinį. Akivaizdus jo prisirišimas prie gyvūnų jaudino mus: kai jie eidavo toliau, jis nuolat juos globojo ir šnekino. Praeidami pro šalį, tėvas ir Buldogas sveikindamiesi visada manieringai paliesdavo skrybėles.

Ir kol Harlemas ir visa Olandija ramiai gyveno ir dirbo, mūsų rytų kaimynas rengėsi karui. Mes žinojome, kas vyksta – nebuvo kaip tai nusiūpti. Dažnai vakare, klausydami radijo, pagaudavome balsą iš Vokietijos. Balsas ne kalbėjo, netgi ne rėkė. Jis klykė. Keista, kaip tik ramaus būdo Betsė reaguodavo stipriausiai – pašokdavo nuo kėdės ir puldavo išjungti radijo.

Ir vis dėlto tarpais mes pamiršdavome. Bet visa tai mums primindavo Vilemas ir laiškai žydams tiekėjams, grįžę iš Vokietijos su užrašu „Adresas nežinomas“. Mes norėjome vis dar tikėti, kad tai visų pirma vokiečių problema. „Kaip ilgai jie žada tai remti? – sakėme. – Jie ilgai nepakės to žmogaus“.

Tačiau Vokietijoje vykstančios permainingos pasiekė ir mažąją krautuvę Barteljoriso gatvėje, kai joje pasirodė jaunas

vokietis laikrodininkas. Vokiečiai dažnai atvykdavo padirbėti pas tėvą, nes jo reputacija siekė netgi už Olandijos sienų. Taigi, kai šis aukštas dailus jaunuolis pasirodė su mokinio dokumentais iš geros Berlyno firmos, tėvas nesvyruodamas jį priėmė. Otas išdidžiai mums pareiškė, kad priklauso Hitlerio jaunimo organizacijai. Iš tiesų mums buvo mįslė, kodėl jis atvyko į Olandiją, nes tematė olandų gaminių trūkumas. „Pasaulis pamatys, ką gali vokiečiai“, – dažnai sakydavo jis.

Pirmą rytą jis atėjo į viršų su kitais tarnautojais, kai gėrėme kavą ir buvo skaitoma Biblija. Paskui jis sėdėdavo vienas krautuvėje. Kai mes paklausėme, kodėl, jis atsakė, kad nors ir nesupratęs olandiškai, bet matęs, kad tėvas skaitė iš Senojo Testamento, kuris, jo manymu, esąs žydų „Apgavysčių knyga“.

Aš buvau pritrenkta, o tėvas tik liūdnas.

– Jį blogai mokė, – tarė jis man. – Stebėdamas mus, matydamas, kad mes mėgstame šią knygą ir esame teisingi žmonės, jis supras savo klaidą.

Po kelių savaitių Betsė pakvietė tėvą ir mane. Viršuje ant tetos Jansės aukštos raudonmedžio kėdės sėdėjo tarnaitė, tvarkanti Oto kambarius. Tą rytą, keisdama patalynę, sakė ji, radusi šį tą po pagalve. Ir iš savo krepšio ištraukė peilį su lenkta dešimtcole geležte.

Tėvas vėl rado geriausią paaiškinimą.

– Vaikinas tikriausiai bijo vienas svetimoje šalyje. Tikriausiai jis pirko jį apsiginti.

Ko gero, tikra tiesa, kad Otas jautėsi vienas. Jis nė trupučio nekalbėjo olandiškai ir nesistengė išmokti, o be tėvo, Betsės ir manęs, mažai kas darbininkiškoje miesto dalyje mokėjo vokiškai. Mes pakartotinai pakvietėme jį prisijungti prie mūsų viršuje vakarais, bet ar kad jis nemėgo mūsų pasirinktų radijo programų, ar kad vakaras pasibaigdavo taip pat, kaip prasi-dėdavo rytas – malda ir Biblijos skaitymu – jis retai atėdavo.

Galų gale tėvas atleido Otą iš darbo – pirmąjį tarnautoją, kurį jis kada nors atleido per daugiau kaip šešias dešimtis verslo metų. Ir ne peilis ar antisemitizmas tai nulėmė, o Oto elgesys su senuoju laikrodžių taisytoju Kristofelsu.

Nuo pat pradžių mane trikdė šiurkštus jo elgesys su tuo

senų žmogumi. Jis niekad nepraleisdavo jo, kaip vyresnio, pirma, nepadėdavo apsivilkti palto, nepakeldavo nukritusio įrankio. Tai buvo sunku paaiškinti. Vieną sekmadienį, kai tėvas, Betsė ir aš pietavome Hilversume, aš padariau išvadą, kad tai paprastas negalvojimas.

Vilemas papurtė galvą.

– Tai kaip tik tyčia, – tarė jis. – Tai todėl, kad Kristofelsas senas. Seniai neturi jokios vertės valstybei. Taip pat juos sunkiau priversti naujai mąstyti. Vokietija sistemingai moko nepagarbos senam amžiui.

Mes nustebę žiūrėjom į jį, stengdamiesi suvokti tai, ką jis pasakė.

– Aišku, tu klysti, Vilemai, – tarė tėvas. – Otas yra ypač mandagus man – neįprastai mandagus. O aš gerokai senesnis už Kristofelsą.

– Tu – kas kita. Tu esi bosas. Jis jaučia pagarbą autoritetui. O seni ir silpni turi būti atmesti.

Važiuavom traukiniu namo priblokšti ir tylūs – ir pradėjom atidžiau stebėti Otą. Bet kaip mes galėjom žinoti, kaip 1939 metų Olandijoje galėjome atspėti, kad jį reikėjo stebėti ne krautuvėje, o gatvėse ir alėjose, kur Otas išūliai persekiojo Kristofelsą. „Atsitiktiniai“ susidūrimai ir kojos pakišimai, pastūmimai, numintas kojos pirštas pavertė senojo laikrodininko keliones į darbą ir atgal siaubo dienomis. Nors ir apskuręs, mažasis žmogus buvo per daug išdidus, kad ką nors apie tai mums praneštų. Tiesa išaiškėjo tik šaltą vasario rytą, kai Kristofelsas išlubčiojo į valgomąjį kraujuojančiu veidu ir perplėštu palto. Net ir tuomet Kristofelsas nieko nesakė. Bet, nubėgusi paimti jo skrybėlės, sutikau Otą, apsuptą būrelio pasipiktinusių žmonių, kurie matė, kas atsitiko. Eidamas pro namo kampa, jaunuolis tyčia prispaudė senesnįjį prie pastato sienos ir pabrūžino jo veidą į šiurkščias plytas.

Tėvas atleisdamas mėgino įtikinti Otą, parodyti, kodėl toks elgesys netinkamas. Otas neatsakė. Tylomis susirinko nedaugelį įrankių, kuriuos buvo atsivežęs, ir tylomis paliko krautuvę. Tik prie durų atsisuko pažiūrėti į mus didžiausios paniekos, kokią kada nors mačiau, žvilgsniu.

PENKTAS SKYRIUS

Įsiveržimas

Plonos laikrodžio rodyklės rodė 9.25 val., kai tą vakarą išėjome iš valgomojo. Tai buvo neįprasta mūsų tvarkingame gyvenime. Tėvas dabar buvo aštuoniasdešimties metų ir lygiai 8.45 val. kas vakarą atversdavo Bibliją, lyg duodamas ženklą maldai, perskaitydavo vieną skyrių, paprašydavo Dievo palaiminimo ir 9.15 val. lipdavo laiptais į savo miegamąjį. Tačiau šiandien ministras pirmininkas 9.30 val. turėjo kreiptis į tautą. Vienas klausimas rūpėjo visai Olandijai, tarsi ilgam sulaikusiai kvėpavimą: ar bus karas?

Užlipom laiptais į tetos Jansės kambarius, ir tėvas nuėjo įjungti didžiojo radijo aparato. Dabar nebe taip dažnai leidome čia vakarus klausydami muzikos. Anglija, Prancūzija ir Vokietija kariavo; jų stotys daugiausia pateikdavo karo pranešimus arba koduotas žinias, ir daugeliui stočių buvo trukdoma. Net Olandijos stotys daugiausia pranešinėjo karo naujienas, o tai mes galėjome gerai girdėti ir per mažą nešiojamą aparatą, kurį dabar laikėme valgomajame, dovaną iš Pikviko per praeitas Kalėdas.

Tačiau dabar turėjo būti svarbesnė transliacija: kažkodėl mes visi jautėme, kad ji nusipelno didžiojo seno aparato su įmantriu garsiakalbiu. Taigi sėdėjome laukdami 9.30 val., įsitempę ir tiesūs ant medinių kėdžių aukštais atlošais; tarsi nujausdami nelaimę, vengėme minkštų ir patogių vietų.

Tada į mus prabilo ministro pirmininko balsas, skambus ir raminantis. Karo nebus. Jis turįs patikimų žinių iš abiejų pusių vadovybių. Olandijos neutralumas bus gerbiamas. Bus vėl kaip per Didįjį karą. Nėra ko bijoti. Olandai buvo raginami likti ramūs ir...

Balsas nutrūko. Betsė ir aš nustebusios pakėlėm akis.

Tėvas buvo išjungęs aparatą, ir jo mėlynose akyse degė ugnis, niekad anksčiau mūsų nematyta.

– Neteisinga duoti žmonėms vilties, kai nėra jokios vilties, – tarė jis. – Neteisinga grįsti tikėjimą norais. Karas bus. Vokiečiai puls, ir mes krisime.

Jis sumaižė savo cigaro nuorūką peleninėje prie radijo, o su ja, regis, ir savo pyktį, nes jo balsas vėl sušvelnėjo.

– O, mano brangiosios, man gaila dabar visų tų olandų, kurie nežino Dievo galybės, nes mes būsime sumušti. Bet Jis ne.

Jis pabučiavo mus atsisveikindamas nakčiais, ir tuoj išgirdome seno žmogaus žingsnius laiptuose.

Betsė ir aš sėdėjome prikaustytos prie savo kėdžių. Tėvas, toks sugebantis rasti gera kiekvienoje situacijoje, toks lėtas patikėti blogiu. Jeigu tėvas matė karą ir pralaimėjimą, tada išvis nebuvo jokios kitos galimybės.

Atsisėdau lovoje. Kas tai? Štai! Štai vėl! Ryškus blyksnis, o po sekundės sprogimas, kuris sukretė lovą. Nuropojau per antklodę prie lango ir iškišau galvą. Dangaus lopas virš kaminų švytėjo oranžiškai raudonai.

Puoliau chalato ir kišdama rankas į rankoves nuskubėjau laiptais žemyn. Ties tėvo kambariu priglaudžiau ausį prie durų. Tarp bombų sprogimų girdėjau ritmišką jo kvėpavimą.

Nėriau dar kelis laiptelius žemyn į tetos Jansės kambarius. Betsė seniai buvo persikėlusį į tetos Jansės mažą miegamąjį, kuris buvo arčiau virtuvės ir durų skambučio. Ji sėdėjo ant lovos. Apgraibomis nuslinkau link jos, ir mes puolėme viena kitai į glėbį.

Kartu garsiai ištarėme:

– Karas.

Buvo praėjusios penkios valandos po ministro pirmininko kalbos. Kaip ilgai mudvi buvome apsikabinusios, nežinau. Bombardavo, regis, daugiausia nuo aerouosto pusės. Pagaliau pirštų galais abejodamos nuėjome į tetos Jansės priekinį kambarį. Žėrintis dangus nušvietė kambarį keistu spindesiu. Kėdės, raudonmedžio knygu lentyna, senas pianinas – viskas pulsavo klaikia šviesa.

Betsė ir aš atsiklaupėme prie pianino suolo. Atrodė, ilgas valandas meldėmės už mūsų šalį, šianakt mirusius ir sužeistus, už karalienę. Ir tada, neįtikėtina, Betsė ėmė melstis už vokiečius, apimtus didžiulio blogio, išišėlusio Vokietijoje. Žiūrėjau į seserį, klūpančią šalia manęs degančios Olandijos šviesoje. „O Viešpatie, – šnibždėjau, – klausyk Betsės, ne manęs, nes už tuos žmones aš išvis negaliu melstis“.

Ir tada aš sapnavau sapną. Tai negalėjo būti tikras sapnas, nes aš nemiegojau. Bet staiga ir be priežasties mano mintyse atsirado scena. Mačiau Grotės turgų už pusės kvartalo nuo mūsų taip aiškiai, tarsi stovėčiau ten, mačiau miesto halę, Šv. Bavo bažnyčią ir žuvų turgų su jo laiptuotu fasadu.

Man stebint per aikštę atidardėjo kažkoks keistas senas gyvulių vežimas – senamadiškas ir ne vietoj viduryje miesto – traukiamas keturių didžiulių juodų arklių. Savo nuostabai pamačiau, kad tame vežime sėdžiu aš pati. Ir tėvas! Ir Betsė! Buvo daug kitų, kai kurie svetimi, kai kurie draugai. Atpažinau Pikviką ir Tosę, Vilemą ir jaunąjį Peterį. Visi kartu per aikštę buvom lėtai traukiami tų arklių. Mes negalėjome išlipti iš vežimo, tai ir buvo baisiausia. Jis vežė mus svetur – jaučiau, toli svetur – bet mes nenorėjome ten vykti...

– Betse! – sušukau pašokdama, užsidengdama rankomis akis. – Betse, man prisisapnavo toks baisesis sapnas!

Pajutau jos ranką apkabinant per pečius.

– Eime į virtuvę, kur šviesos nematyti, ir pasitaisykim puodą kavos.

Kai Betsė užkaitė vandenį, bombų dundėjimas praretėjo ir nutolo. Artėjo aliarmo kauksmas ir ugniagesių mašinų pypsėjimas. Gerdama kavą prie viryklės, pasakiau Betsei, ką mačiau.

– Ar aš tai mačiau iš baimės? Bet nepanašu! Tai buvo tikra. O Betse, ar tai tik vizija?

Betsė pirštu vedžiojo raštą ant medinės kriauklės, nuguldintos ten Bomų kartų.

– Nežinau, – tarė ji tyliai. – Bet jei Dievas parodė mums, kas mūsų laukia, man gana, kad Jis žino apie mus. Tu žinai, Jis kartais parodo mums, kad viskas Jo rankose.

Penkias dienas Olandija priešinosi įsiveržėliui. Mes laikėme krautuvę atidarytą ne todėl, kad kas nors būtų domėjęsis laikrodžiais, bet todėl, kad žmonės norėjo susitikti su tėvu. Kai kurie norėjo, kad jis pasimelstų už vyrus ir sūnus, saugojančius šalies sienas. Kiti, kaip man atrodė, ateidavo tiesiog pamatyti jo, sėdinčio prie savo darbatalio, kaip jį regėdavo jau šešiasdešimt metų, ir tiksinčiuose laikrodžiuose išgirsti tvarkos ir proto pasaulį.

Aš jau nesiėmiau to darbo, o prisidėjau prie Betsės, ruošdama kavą ir nešiodama ją apačion. Nugabenom apačion ir radijo aparatą ir pastatėme vitrinoje. Radijas buvo Harlemo akys, ausys ir pats pulsas, nes po tos pirmosios nakties, nors dažnai girdėjau virš galvų lėktuvus, taip arti daugiau nebombardavo.

Pirmą rytą per radiją perdavė nurodymus, kad apatinio aukšto langai turi būti užklijuoti. Visoje Barteljoriso gatvėje krautuvininkai išėjo į šaligatvius; tai buvo neįprastas bendravimas klijuojant lipnias juosteles ir nuo vienu durų prie kitų perduodant pasakojimus apie nakties siaubą. Vienas parduo-tuvės savininkas, atviras antisemitas, padėjo žydai kailininkui Veilui užkalti lentomis tas vietas, kur lango stiklai išbiro. Mūsų artimiausias kaimynas optikas, tylus, užsidaręs žmogus, atėjo ir užklįjavo mūsų vitrinos viršų, kur Betsė ir aš negalėjom pasiekti.

Po kelių naktų radijas pranešė naujieną, kurios mes bijojome: karalienė paliko šalį. Aš neverčiau įsiveržimo naktį, bet verkiau dabar, nes mūsų šalis buvo žuvusi. Rytą radijas paskelbė, kad tankai rieda per sieną.

Ir staiga visas Harlemas išėjo į gatves. Net tėvas, kurio kasdienis pasivaikščiojimas buvo būtinas kaip laikrodžio dūžiai, sulaužė seniai įvestą tvarką ir išėjo pasivaikščioti negirdėtą valandą – 10 ryto. Tarsi mes būtume norėję drąsiai kartu pasitikti tai, kas artinosi, su visu miestu, tarsi kiekvienas semtųsi jėgos iš kito.

Ir taip mūsų trijulė ėjo minios stumdoma tiltu per Sparnę, visą kelią iki didžiosios laukinės vyšnios, kuri kas pavasarį taip baltai spindėdavo žiedais, kad buvo vadinama Harlemo

Nuotaka. Keletas nuvytusių žiedlapių dar kabojo ant šviežiai sulapojusių šakų, bet daugelis Nuotakos žiedų buvo nukritę, sudarydami kilimą.

Gatvėje plačiai atsidarė langas.

– Mes pasidavėme!

Eisena staigiai sustojo. Kiekvienas sakė savo artimui, ką visi girdėjom patys. Gal penkiolikos metų berniukas kreipėsi į mus su riedančiomis skruostais ašaromis:

– Aš būčiau kovojęs! Aš niekad nebūčiau pasidavęs.

Tėvas pasilenkė pakelti mažo sumaigyto žiedlapio nuo plytomis grįsto šaligatvio, švelniai įsisegė jį į atlapą.

– Tai gerai, sūnau, – tarė jis jaunuoliui, – nes Olandijos mūšis tik prasidėjo.

Bet pirmaisiais okupacijos mėnesiais gyvenimas nebuvo taip labai nepakenčiamas. Sunkiausia buvo priprasti prie vokiečių uniformos. Vokiečių sunkvežimiai ir tankai gatvėje, vokiška kalba parduotuvėse. Kareiviai dažnai apsilankydavo mūsų krautuvėje, nes jie gavo gerus atlyginimus ir labiausiai pirkdavo laikrodžius. Mūsų atžvilgiu jie laikėsi išdidžiai, tarsi mes būtume naivūs vaikai. Bet jie patys, kai klausydavau jų, emocingai aptariančių savo pirkinius, atrodė kaip jaunuoliai, kur nors išvykę iš namų atostogauti. Daugelis iš jų rinkosi moteriškus laikrodžius motinoms ir mylimosioms.

Iš tiesų parduotuvė niekad nepelnė tiek pinigų, kaip per pirmuosius karo metus. Neatvykstant jokioms naujoms važtom, žmonės išpirko viską, ką turėjome po ranka, netgi „vinkeldochterius“, arba „parduotuvės dukteris“, prekes, kurios gulėjo pas mus taip ilgai, kad atrodė lyg būtini daiktai. Mes pardavėme netgi žaliają marmurinę laikrodį – su pora žalvarinių amūrų.

Komendanto valanda iš pradžių irgi nesudarė mums sunkumų, nes pirmiausia ji buvo nustatyta iki 10 valandos vakaro, šiaip ar taip, kada mes ir taip būdavome namuose. Tai, kas mums nepatiko, buvo asmens liudijimai, išduoti kiekvienam piliečiui. Šiuos mažus aplankus, kuriuose buvo fotografija ir pirštų atspaudai, pareikalavus reikėjo rodyti. Karei-

vis arba policininkas – Harlemo policija dabar buvo tiesiogiai kontroliuojama vokiečių komendanto – galėjo sustabdyti pilietį bet kuriuo metu ir paprašyti parodyti liudijimą; jį reikėjo nešiotis maišelyje po kaklu. Mums išdavė ir maisto korteles. Bet tada dar maisto ir prekių buvo galima gauti ir parduotuvėse. Kas savaitę laikraščiai skelbė, į ką gali būti keičiami talonai.

Be to, buvo sunku prisitaikyti prie laikraščių, kurie nebe teikė objektyvios informacijos. Ilgi pranešimai apie vokiečių armijos pergales įvairiuose frontuose. Vokiečių vadų liaupsinimas, išdavikų ir sabotuotojų demaskavimas, atsišaukimai vienyti „šiaurės tautoms“. Bet ne žinios, kuriomis galėtume pasitikėti.

Mes vėl priklausėme nuo radijo. Okupacijos pradžioje harlemiečiams buvo įsakyta atiduoti visus privačius radijo aparatus. Suprasdami, kad nepatikės, jei nenunešime nė vieno, nusprendėme atiduoti mažesnįjį, o kitą, galingesnį, paslėpti po senais sraigtiniais laiptais.

Tokią mintį davė Peteris. Tada jam buvo šešiolika, ir, kaip kiti Olandijos paaugliai, jis nesitvėrė pykčiu dėl bejėgiškumo. Peteris įtaisė radiją po laiptais, tiesiog virš tėvo kambario ir sumaniai atstatė į vietą senas lentas, o aš nunėšiau mažesnįjį į didžiąją Vrom en Dresmano universalinę parduotuvę, kur buvo surenkami radijo aparatai. Armijos tarnautojas pažvelgė į mane iš už prekystalio.

– Ar tai vienintelis radijas, kurį jūs turite?

– Taip.

Jis pažvelgė į savo sąrašą.

– Ten Bomas Kasperas, ten Bom Elizabeta – adresas tas pats. Ar kuris iš jų turi radiją?

Nuo vaikystės žinojau, kad atsiveria žemė ir iš dangaus ant melagių krinta ugnis, bet atlaikiau jo žvilgsnį.

– Ne.

Tik išėjusi iš to pastato ėmiau drebėti. Ne todėl, kad pirmąkart gyvenime sąmoningai pamelavau. Bet todėl, kad tai buvo taip siaubingai lengva.

Bet mes išgelbėjome radiją. Kas vakarą Betsė arba aš

išimdavome laiptelį ir priglusdavome prie radijo, paleidę tyliu garsu, kad išgirstume žinių iš Anglijos. O kita tuo metu iš visų jėgų daužydavo pianiną tetos Jansės kambaryje. Iš pradžių žinios per radiją ir skelbiamos spaudoje daugmaž buvo panašios. Vokiečių puolimas visur buvo pergalingas. Mėnuo po mėnesio „Laisvosios Olandijos“ laidos tegalėjo mus raginti palaukti, neprarasti drąsos, tikėti kontrapuolimu, kuris tikrai kurią nors dieną prasidės.

Vokiečiai pataisė bombų apgadintą aerouostą ir dabar juo naudojosi kaip baze antskrydžiams prieš Angliją. Kas naktį girdėdavome burzgimą lėktuvų, skrendančių į vakarus. Kartais anglų lėktuvai atsakydavo tuo pačiu, ir tada vokiečių naikintuvai užkirsdavo jiems kelią tiesiog virš Harlemo.

Vieną naktį blaškiausi apie valandą, nes virš galvos šėlo oro kautynės, ir dangus žaižaravo ugniniaisiais dryžiais. Pagaliau išgirdau Betse krutant virtuvėje ir nubėgau žemyn pas ją.

Ji ruošė arbatą. Nunešė ją į valgomąjį, kuriame mes buvome uždengę langus sunkiu juodu popieriumi, ir išdėliojo geriausius puodukus. Kažkur pasigirdo sprogimas; bufete subarškėjo indai. Kokią valandą siurbčiojom arbatą ir kalbėjomės, kol lėktuvai nutilo ir dangus nurimo. Pasakiau Betsei labanakt prie tetos Jansės kambario durų ir tamsiais laiptais apgraibom nuėjau į savąjį. Liepsningos šviesos danguje nebebuvo. Grabaliodama lovą, paliečiau pagalvę. Ir staiga tamsoje ranka užčiuopė daiktą, kietą ir aštrų! Pajutau pirštu tekantį kraują. Tai buvo dantytas metalo gabalas dešimties colių ilgio (25 cm).

– Betse!

Nudūmiau laiptais žemyn su šrapnelio skeveldra rankoje. Vėl grįžome į valgomąjį ir tyrinėjome ją šviesoje, kol Betse apibintavo man ranką.

– Ant tavo pagalvės, – ji vis kartuoja.

– Betse, jei nebūčiau išgirdusi tavęs virtuvėje...

Bet Betse pridėjo pirštą prie lūpų.

– Nesakyk to, Kore! Nėra jokių „jei“ Dievo pasaulyje. Ir tokių vietų, kurios būtų saugesnės nei kitos. Mūsų saugumas yra Jo valioje. O Kore, melskimės, kad visada tai atmintume!

Tikrasis okupacijos siaubas apėmė mus tik vėliau. Per pirmuosius vokiečių valdymo metus Olandijoje tebuvo vien smulkūs žydų užpuolimai. Akmuo, paleistas į žydo krautuvę. Negražus žodis, išbraižytas ant sinagogos sienos. Tarsi jie erzino mus, bandydami šalies žmones. Kiek olandų eis su jais?

Ir tokių, mūsų gėdai, buvo daug. Nationalsocialistų sąjunga, kvislinginė Olandijos organizacija, kiekvieną okupacijos mėnesį didėjo ir išlūėjo. Kai kurie į NSS (6) stojo vien dėl naudos: daugiau maisto, daugiau drabužių talonų, geriausias darbo vietas ir butai. Bet kiti tapo jos nariais iš įsitikinimo. Nacizmas – liga, kuri užkrėtė ir olandus. Turintys antisemitškų polinkių susirgo ja pirmiausiai.

Mudu su tėvu, kasdien pasivaikščiodami, matėme plintančių simptomų. Ženklas parduotuvės lange: ŽYDAI NEAPTARNAUJAMI. Prie parko vartų: ŽYDAMS DRAUDŽIAMA. Ant bibliotekos durų. Priešais restoranus, teatrus, netgi pažįstamą koncertų salę.

Sinagoga sudegė iki pamatų, nors ugniagesių mašinos buvo atvažiavusios. Bet tik tam, kad ugnis neišplistų į kitus pastatus.

Vieną vidurdienį, kai mudu palengva žingsniavome įprastu maršrutu, iš tolo švietė geltonos žvaigždės, prisiūtos prie paltų ir striukių. Vyrai, moterys ir vaikai nešiojo šešiakampę žvaigždę su užrašu Jood („žydas“) (7). Praeidami mes stebėjomės, kiek daug žmonių, kuriuos sutikdavom kasdien, buvo žydai. Vyras, skaitęs „World Shipping News“ (8) Grotės turguje, nešiojo žvaigždę ant savo dailiai išlyginto darbinio kostiumo. Taip darė ir Buldogas, jo išsikišusiais skruostais veidas buvo giliau išvagotas nei anksčiau, jo balsas, kai šnekino savo šunis, aštrus nuo įtampos.

Dar prasčiau, kai daug kas ėmė dingti. Pataisytas laikrodis mėnesių mėnesiais neatsiimtas kabojo krautuvėje. Namas Nolės kvartale, paslaptinai apleistas, žolėmis užžėlęs rožynas. Vieną dieną pono Kano parduotuvė neatsidarė. Tėvas pabeldė į jo duris, kai ėjom pro šalį tą vidurdienį, norėdamas pažiūrėti, gal kas nors apsirgo, bet atsakymo nebuvo. Keletą

savaičių parduotuvė buvo uždarytomis langinėmis, viršutiniai langai tamsūs ir tylūs. Paskui į viršutinį aukštą įsikėlė NSS šeima.

Mes nežinojom, ar šiuos žmones pagrobė gestapas (9), ar jie pasislėpė anksčiau, nei tai galėjo atsitikti. Vieši areštai tapo vis dažnesni. Viena dieną, kai tėvas ir aš grįžome iš pasivaikščiojimo, pamatėm Grotės turgų apsuptą dvigubu policijos ir kareivių žiedu. Priešais žuvų turgų stovėjo sunkvežimiai; į jį buvo sodinami vyrai, moterys, vaikai – visi, dėvintys geltoną žvaigždę. Nesupratom, kodėl buvo pasirinkta būtent ši vieta kaip tik šiuo laiku.

– Tėve! Tie vargšai žmonės! – sušukau.

Policijos gretos prasiskyrė, sunkvežimiai pajudėjo. Lydėjau akimis, kol jis pasuko už kampo.

– Tie vargšai žmonės, – aidu atsiliepė tėvas. Bet, savo nuostabai, pamačiau, kad jis žiūrėjo į kareivius, dabar besirikiuojančius į gretas. – Man gaila vargšų vokiečių, Kore. Jie palietė Dievo akies obuolį.

Mes dažnai kalbėjomės – tėvas, Betsė ir aš, ką galėtume padaryti, jei pasitaikytų galimybė padėti kai kuriems mūsų draugams žydams. Žinojome, kad Vilemas okupacijos pradžioje parūpino slėptuves Vokietijos žydams, kurie buvo gyvenę jo namuose. Vėliau jis ir iš prieglaudos pasislėpė kai kuriuos jaunesnius Olandijos žydus.

– Tik ne mano senelius, – sakydavo jis. – Jie tikrai nelies senų žmonių.

Vilemas turėjo adresų. Jis žinojo fermas kaimo vietovėse, kur buvo mažai okupacinės kariuomenės. Į Vilemą visada buvo galima kreiptis.

Išaušo ūkanotas 1941 m. lapkričio rytas, pusantrų metų okupacijos praslinko. Išėjau į gatvę nuimti langinių ir pamačiau keturių vokiečių kareivių grupę, žengiančią Barteljoriso gatve. Jie buvo žemai ant ausų užsimaukšlinę kovinius šalmus; šautuvus užsikabinę ant pečių. Atšokau atgal į tarpdurį ir stebėjau. Jie eidami tikrino parduotuvių numerius. Prie Veilo „Kailių“ tiesiai kitoje gatvės pusėje grupė

sustojo. Vienas iš kareivių nusiėmė šautuvą ir su buože trenkė į duris. Vėl užsimojo, bet durys atsidarė, ir visi keturi įsibrovė į vidų.

Puoliau atgal per mūsų krautuotę į valgomąjį, kur Betsė dengė stalą trimis.

– Betsė! Greičiau! kažkas baisaus darosi Veilų bute!

Mes, išbėgusios pro duris, spėjome pamatyti, kaip poną Veilą išstūmė iš parduotuvės, šautuvo vamzdį irėmę jam į pilvą. Kiek pavaręs šaligatviu, kareivis grįžo į parduotuvę ir užtrenkė duris. Vadinasi, ne areštas.

Viduje girdėjom dūžtant stiklą. Kareiviai ėmė nešti lauk glėbius kailių. Rinkosi minia, nepaisydama ankstyvo ryto. Ponas Veilas nepajudėjo iš vietos, kur jį paliko kareivis.

Atsitarė langas virš jo galvos ir pasipylė drabužių liūtis – pižamos, marškiniai, apatiniai. Lėtai, automatiškai senasis kailininkas pasilenkė ir ėmė rinkti savo drabužius. Betsė ir aš nubėgom per gatvę jam padėti.

– O jūsų žmona? – skubiai sušnibždėjo Betsė. – Kur yra ponia Veil?

Vyras tik sumirksėjo akimis.

– Jūs turite užėti į vidų! – tariau, čiupdama kojines ir nosines nuo šaligatvio. – Greitai su mumis!

Ir mes parsitempėm suglumusį senuką per gatvę į Beję. Tėvas buvo valgomajame, kai mes pasirodėme. Jis pasveikino poną Veilą nė kiek nenustebeš. Jo natūralios manieros, atrodė, kiek atpalaidavo kailininką. Žmona, anot jo, dabar lanko seserį Amsterdame.

– Reikėtų rasti telefoną ir perspėti ją, kad negrįžtu namo! – tarė Betsė.

Kaip ir dauguma privačių telefonų, mūsiškis buvo atjungtas okupacijos pradžioje. Buvo viešų telefonų keliose miesto vietose, bet, aišku, pokalbiai buvo tikrinami priėmimo centre. Ar vertėjo šeimą Amsterdame įvelti į Veilo bėdas? Ir jeigu ponia Veil negali parvykti namo, kur jai dėtis? Kur Veilams gyventi? Žinoma, ne su seseria, kur juos lengvai gali susekti. Tėvas, Betsė ir aš apsikeitėme žvilgsniais. Kone vienu atokvėpiu tarėme:

– Vilemas.

Bet to nebuvo galima pranešti telefonu. Kas nors turėjo ten vykti, ir aš sutikau. Olandų traukiniai okupacijos metu buvo purvini ir perpildyti. Kelionė, kuri turėjo trukti valandą, truko beveik tris. Kai pagaliau popiet pasiekiau didžiąją gydyklą, Vilemo neradau, bet Tinė ir jų dvidešimt dvejų metų sūnus Kikas buvo namie. Papasakoju jiems, kas atsitiko Barteljoriso gatvėje, ir daviau Amsterdamo adresą.

– Pasakykit ponui Veilui, kad būtų pasiruošęs, kai tik sutems, – tarė Kikas.

Jau buvo beveik 9 val. vakaro (prieš pat komendanto valandą), kai Kikas pasibeldė į duris. Pasikišęs po pažastimi pono Veilo drabužių ryšulėlį, išvedė jį į naktį.

Praėjo daugiau kaip dvi savaitės, kol aš vėl pamačiau Kiką ir paklausiau, kas nutiko. Jis nusišypsojo man plačia, ramia šypsena, kurią aš mėgau dar nuo tada, kai jis buvo vaikas.

– Jei jūs žadate dirbti pogrindyje, teta Kore, turite išmokti neklausinėti.

Tai buvo viskas, ką mes sužinojome apie Veilus. Bet Kiko žodžiai nesiliovė sukėsi mano galvoje: „Pogrindis... Jei žadate dirbti pogrindyje“. Ar šviesiaplaukis Kikas dirbo su šia slapta ir nelegalia grupe? O Vilemas?

Mes, aišku, žinojome, kad Olandijoje yra pogrindis, arba bent įtarėme. Apie daugelį sabotažo atvejų mūsų kontroliuojama spauda nepranešė, bet gandų netrūko. Buvo susprogdinta gamykla. Traukinį, vežantį politinius kalinius, sustabdė ir septyni ar septyniolika, ar septyniasdešimt pabėgo. Gandai darėsi vis įspūdingesni su kiekvienu pakartojimu. Bet ar visada jie vertino tuos dalykus, mūsų nuomone, neteisingus Dievo akyse? Vogimas, melavimas, žudymas. Ar tai pateisintų Dievas šiais laikais? Kaip reikėtų elgtis krikščioniui, kai blogis įsikerojęs okupacinėje valdžioje?

Buvo praėjęs koks mėnuo po kailių parduotuvės antpuolio, kai mudu su tėvu pasivaikščiodami pamatėm neįprastą reginį, kad net abu stabtelėjome iš nuostabos. Žengdamas šaligatviu mūsų link, kaip ir anksčiau artėjo Buldogas savo

krypuojančia eiseną. Ryškiai geltona žvaigždė dabar jau nebeatrodė neįprastai, bet kažkas visiškai ne taip, kažko trūko... Ir tada supratau ko. Šunų. Juk šunų su juo nebuvo!

Jis praėjo tarsi mūsų nematydamas. Kaip susitarę tėvas ir aš apsisukome ir nusekėme paskui. Jis vis ėjo ir ėjo kelis kvartalus, o mes vis labiau drovėjome, kad velkamės iš paskos be jokio rimto reikalo. Nors tėvas ir jis keldavo skrybėles vienas kitam daug metų, mes niekada nesikalbėjome ir net nežinojome jo vardo.

Pagalčiau tas vyras sustojo priešais senų baldų krautuvėlę, išsiėmė raktų ryšulį ir įėjo vidun. Mes pažvelgėm pro langą į sujauktą vidų. Vien žvilgsnio pakako pamatyti, jog čia buvo ne tik smulkių senienų ir kėdžių įdubusioms sėdynėms kratinys. Tas, kuris mėgo gražius daiktus, būtų prisirinkęs čia visko.

– Mes turime atsivesti Betšę! – tariau aš.

Virš durų suskambo mažas varpelis, kai įėjome. Neįprasta matyti Buldogą be skrybėlės ir ne lauke, rakinantį kasos stalčių.

– Leiskite prisistatyti, pone, – pradėjo tėvas. – Aš esu Kasperas ten Bomas, o čia mano duktė Kornelija.

Buldogas paspaudė rankas, ir vėl aš pastebėjau galias raukšles įdubusiuose skruostuose.

– Haris de Vrysas, – tarė jis.

– Pone de Vryasai, mes taip dažnai gėrėjome jūsų – ė – buldogų meilumu. Tikimės, jie gerai laikosi?

Kresnasis žmogelis pro akinius žvelgė čia į vieną, čia į kitą. Pamažu akys prisipildė ašarų.

– Ar jie gerai laikosi? – pakartojo. – Manau, gerai. Tikiuosi, jie gerai laikosi. Jie negyvi.

– Negyvi! – ištarėm kartu.

– Aš savo rankomis idėjau vaistų į jų indą ir glamonėjau, kad užmigytų. Mano kūdikiai. Mano mažučiai. Kad jūs būtumėt matę juos ėdančius! Aš dar laukiau, kol mes pakankamai gaudavom talonų mėsai. Jie buvo įpratę visą laiką gauti mėsos.

Mes spoksojom į jį priblokšti.

– Ar taip atsitiko, – pagaliau išdrįsau paklausti, – ar taip atsitiko dėl sumažintos normos?

Rankų mostu mažasis žmogelis pakvietė mus į nedidelį kambarį parduotuvės gale ir pasiūlė mums sėstis.

– Ponia ten Bom, aš esu žydas. Kas žino, kada jie ateis manęs išvesti? Mano žmonai, nors ji ir nežydė, irgi gresia pavojus dėl to, kad susituokusi su manim.

Buldogas pakėlė smakrą taip aukštai, kad jo žandikauliai standžiai išsitempė.

– Mes dėl savęs nesirūpiname... Mes esame krikščionys. Kato ir aš. Kai numirsime, pamatysime Jėzų, o tai labai svarbu.

– Bet aš pasakiau Kato: „Kas bus su šunimis? Jei mus suims, kas juos pašers? Kas paduos vandens ir išves pasivaikščioti? Jie lauks, o mes neateisime, ir jie nesupras“. Ne! Dėl to mano dvasia rami.

– Brangusis drauge! – tėvas suspaudė Buldogui ranką. – Dabar, kai šie brangūs bičiuliai nebegali vaikščioti su jumis, ar jūs nesuteiksite mano dukrai ir man didelės garbės lydėdamas mus?

Bet šito Buldogas nedarys.

– Tai jums sukels pavojų, – kartojo jis. Tačiau priėmė pakvietimą apsilankyti pas mus.

– Tik sutemus, sutemus, – tarė jis.

Vieną vakarą, po savaitės ponas de Vrysas atėjo pas mus ir atsivedė malonią, drovią žmoną Kato. Netrukus ji ir Haris buvo beveik kas vakarą svečiai mūsų namuose.

Po pokalbių su tėvu labiausiai de Vryšą Bejėje sužavėjo žydų teologijos tomai, dabar sudėti didelėje tetos Jansės raudonmedžio dėžėje, nes jis tapo krikščioniu prieš 40 metų, likdamas lojalus žydas. „Tikras žydas! – sakydavo jis mums šypsodamasis. – Vieno tobulojo žydo sekėjas“.

Knygos priklausė Harlemo rabinui. Jis atnešė jas tėvui daugiau kaip prieš metus:

– Dėl visa ko, jeigu aš negalėsiu jomis pasirūpinti... neaišku kiek laiko.

Jis mostelėjo lyg atsiprašydamas į mažus berniukus, sekančius paskui jį ir svirduliuojančius nuo didžiulių tomų naštos.

– Mano mažas hobi. Knygų rinkimas. Ir vis dėlto, drauguži, knygos nesensta taip, kaip jūs ir aš. Jos vis dar kalbės, kai mūsų nebebus, kartoms, kurių mes niekada neišvysime. Taip, knygos turi išlikti.

Rabinas buvo vienas iš pirmųjų, dingusių iš Harlemo.

Kaip dažnai mažas, beveik nesąmoningas įvykis tampa posūkiu tašku! Kai žydų areštai gatvėje padažnėjo, aš pradėjau pati nešioti darbą mūsų klientams žydams, kad jiems nereiktų rizikuoti einant per miesto centrą. Kartą ankstyvo 1942 m. pavasario vakarą lankiausi vieno daktaro ir jo žmonos namuose. Tai buvo labai sena olandų šeima: portretai ant sienų galėjo būti Olandijos istorijos vadovėliu.

Hemstrai ir aš kalbėjomės apie dalykus, kuriuos aptarinėjo kiekviena tomis dienomis susirinkusi žmonių grupė – normavimą ir naujienas iš Anglijos, kai apačioj pasigirdo vaikiškas balsas:

– Tėte! Tu mūsų nepaslėpei.

Daktaras Hemstra akimirksniu pakilo. Atsiprašęs žmonos ir manęs, jis nuskubėjo apačion, ir po minutės išgirdome vykstančias slėpynes ir skardų dviejų vaikų juoką.

Tai ir viskas. Rodos, niekas nepasikeitė. Ponia Hemstra aiškino receptą, kaip padidinti arbatos davinį rožių lapais. Ir vis dėlto viskas pasikeitė, nes tą akimirką mane lyg kas pažadino iš tingulio, ir tikrovė iškilo prieš akis. Bet kurią minutę gali pasigirsti beldimas į duris. Šie vaikai, ši motina ir tėvas gali būti susodinti į sunkvežimį.

Daktaras Hemstra grįžo ir pokalbis tęsėsi. Bet tarp žodžių mano širdyje kūrėsi malda.

„Viešpatie Jėzau, aš aukoju save Tavo tautai. Bet kokiu būdu. Bet kur. Bet kada“.

Ir tada atsitiko nepaprastas dalykas.

Besimeldžiant tas regėjimas vėl praslinko man pro akis. Vėl mačiau tuos keturis juodus arklius ir Grotės turgų. Kaip ir išiveržimo naktį, iškilo keleiviai, taip nenoriai slenkantys pas-kui juos. Tėvas, Betsė, Vilemas, aš pati paliekame Harlemą, paliekame visa, kas buvo tikra ir saugu. Ir kurgi einame?

ŠEŠTAS SKYRIUS

Slaptasis kambarys

Buvo sekmadienis, 1942 m. gegužės 10, lygiai dveji metai po Olandijos pasidavimo. Saulėtas pavasario dangus, gėlės dėžėse prie žibintų stulpų visai neatspindėjo miesto nuotaikos. Vokiečių kareiviai be tikslo slampinėjo gatvėmis, kai kurie atrodė taip, tarsi dar nebūtų atsigavę po sunkios šeštadienio nakties, kai kurie jau sekiojo merginas, keletas ieškojo vietos melstis.

Kas mėnesį okupacija atrodė vis griežtesnė, apribojimai – vis gausesni. Didžiausią širdies skausmą olandams kėlė potvarkis, kad giedoti „Vilhelmą“, mūsų nacionalinį himną, yra nusikaltimas.

Tėvas, Betsė ir aš keliavome į olandų reformatų bažnyčią Velsene, mažame miestelyje netoli Harlemo, kur Peteris laimėjo vargonininko vietą konkurse tarp keturiasdešimties vyresnių ir labiau patyrusių muzikantų. Velseno vargonai buvo vieni iš geriausių šalyje. Nors traukinys, atrodė, buvo kaskart vis lėtesnis, mes dažnai ten vykdavome.

Kai mes įsispraudėme į žmonių pilną klauptą, Peteris jau grojo vargonais. Mat okupacija taip paveikė Olandiją, kad bažnyčios buvo sausakimšos.

Po giesmių ir maldų sekė pamokslas, mano manymu, geras šiai dienai. Norėjau, kad Peteris atidžiai klausytųsi. Jis manė, kad pamokslai yra įdomūs tik tokioms pagyvenusioms damoms kaip jo motina ir aš. Man tą pavasarį suėjo penkiasdešimt; Peterio nuomone, – tai amžius, kai gyvenimas aiškiai praėjęs. Aš meldžiau jį atminti, kad mirtis gali ateiti kiekvienam bet kurio amžiaus, ypač šiuo metu, bet jis žaviai atsakydavo, kad esąs per geras muzikantas, jog mirtų jaunas.

Pamaldos pasibaigė. Tačiau visa bažnyčia lyg įelektrinta

sėdėjo atidžiai klausydama. Be įžangos, kiekvieną pauzę ištesdamas, Peteris grojo „Vilhelmą“.

Tėvas, aštuoniasdešimt dvejų metų amžiaus, atsistojo pirmas. Po to sustojo visi. Kažkas pradėjo giedoti himno žodžius. Prisijungė vienas prie kito. Ir tada giedojom visi kartu, Olandija visu balsu giedojo uždraustą himną. Giedojom iš visos širdies, giedojom savo vienybę, savo viltį, savo meilę karalienei ir šaliai. Tą akimirką atrodė, kad mes nugalėtojai.

Po to mes laukėme Peterio prie mažų šoninių bažnyčios durų. Praėjo daug laiko, kol jis tapo laisvas ir galėjo ateiti pas mus – tiek daug žmonių norėjo jį apkabinti, paspausti ranką ar paplekšnoti per nugarą. Aišku, jis buvo labai patenkintas.

Bet dabar, kai tas momentas praėjo, aš, kaip paprastai, supykau ant jo. Gestapas tikrai apie tai išgirs, galbūt jau išgirdo: jų akių ir ausų buvo visur. Galvojau apie Nolę, paruoštus mums visiems sekmadienio pietus. Galvojau apie Peterio brolius ir seseris. O Flipas?! Kas bus, jei dėl šito jis praras mokyklos direktoriaus vietą? Ir kam Peteris taip rizikavo? Ne dėl žmonių gyvybės, bet dėl gesto. Dėl akimirkos beprasmiškos nepaklusnumo.

Vis dėlto Bos en Hoveno gatvėje Peteris tapo didvyriu, kai kiekvienas šeimos narys priverstė mus pasakoti, kas atsitiko. Vieninteliai namų gyventojai, jautę tą patį, kaip ir aš, buvo dvi žydės, apsistojusios pas Nolę. Viena iš jų buvo pagyvenusi dama iš Austrijos, kurią Vilemas atsiuntė čia slėptis. „Katrina“, kaip ją šeima perkrikštijo, dėjosi van Vurdenų kambarine, nors Nolė man išpasakojo, kad ji net ir savo lovos nepasikloja. Turbūt ji nemokėjo, nes buvo kilusi iš turtingos ir aristokratiškos šeimos.

Kita moteris buvo jauna šviesiaplaukė, mėlynakė Olandijos žydė su tobulai padirbtais asmens dokumentais, parūpintais paties Olandijos nacionalinio pogrindžio. Dokumentai buvo tokie geri ir Analisė buvo tokia nepanaši į nacių žydo stereotipą, kad ji laisvai vaikščiojo po namus, išeidavo apsipirkti, padėdavo mokykloje, dėdamasi šeimos drauge, kurios vyras žuvęs per Roterdamo bombardavimą. Katrina ir Ana-

lisė, kaip ir aš, nenorėjo suprasti, kam Peteris tyčia atkreipė valdžios dėmesį.

Praleidau neramią popietę krūpčiodama dėl kiekvieno motoro garso, nes tik policija, vokiečiai ir NSS nariai šiais laikais turėjo automobilius. Bet atėjo laikas grįžti į Beję, o vis dar nieko neatsitiko.

Nerimavau dar dvi dienas, paskui nusprendžiau, kad arba apie Peterį nepranešta, arba gestapas turėjo svarbesnių reikalų. Buvo trečiadienio rytas, kada tėvas ir aš buvome bepradedą dirbti, kai į krautuvę įlėkė Peterio mažoji sesutė Kokė.

– Seneli! Teta Kore! Jie atėjo Peterio! Jie išsivedė jį!

– Kas? Kur?

Bet ji daugiau nieko negalėjo paaiškinti, ir tik po trijų dienų šeima sužinojo, kad jį uždarė į federalinį kalėjimą Amsterdame.

Buvo 7.55 vakaro, tik kelios minutės iki naujos komentando valandos – aštuntos. Peteris kalėjo jau dvi savaites. Tėvas, Betsė ir aš sėdėjome prie stalo. Tėvas dėliojo laikrodžius į krepšelius, Betsė siuvinėjo, o mūsų didelis juodas persiškas katinas patenkintas susirangė ant jos kelių. Kažkas pabeldė į duris, ir aš pažvelgiau į veidrodį prie lango. Ten, apšviesta pavasario saulėlydžio, stovėjo moteris. Ji laikė mažą lagaminą, vilkėjo kailiniais, mūvėjo pirštinių, apsigaubusi sunkiu vualiu, nors buvo šilta.

Nubėgau žemyn ir atidariau duris.

– Ar galiu įeiti? – paklausė ji.

Jos balsas buvo įsitempęs iš baimės.

– Žinoma. – Žengiau žingsnį atgal. Prieš įeidama į mažą priemenę, moteris žvilgtelėjo pro petį.

– Mano pavardė yra Klermaker. Aš žydė.

– Laba diena, – ištiesiau ranką, norėdama paimti jos krepšį, bet ji jį pasilaikė. – Ar neužteiktumėt į viršų?

Tėvas ir Betsė atsistojo, kai mes įėjome į valgomąjį.

– Ponia Klermaker, mano tėvas ir mano sesuo.

– Aš kaip tik ruošiausi užvirtti arbatos! – sušuko Betsė. – Jūs pačiu laiku atėjote.

Tėvas jai pasiūlė kėdę, ir ponia Klermaker atsisėdo, vis

dar įsitvėrusi lagamino. „Arbata“ susidėjo iš senų lapų, kuriuos susmulkinę vartojome taip dažnai, kad jie tik nudažydavo vandenį, o skonio beveik nebuvo justišti. Bet ponias Klermaker dėkinga ją paėmė ir pradėjo pasakoti, kaip jos vyras areštavęs prieš kelis mėnesius, kaip jos sūnus ėmęs slapstytis. Vakar politinė policija (SD) (10), gestapo vadovaujama, liepė jai uždaryti žiemos drabužių parduotuvę. Dabar ji bijojo sugrižti į savo butą. Ji girdėjusi, kad mes žydams esame padėję...

– Šiuose namuose, – tarė tėvas, – Dievo žmonės visada laukiami.

– Viršuje turime keturias tuščias lovas, – tarė Betsė. – Jums tik teks pasirinkti, kurioje miegoti! – Tada, mano nuostabai, ji pridūrė: – bet pirmiausia padėkite man sutvarkyti indus.

Sunkiai galėjau patikėti savo ausimis. Betsė niekada niekam nesileido padedama virtuvėje: „Aš esu tiesiog nervinga senmergė“, – sakydavo ji.

Bet ponias Klermaker pašoko patetiškai lengvai ir jau rinko lėkštes ir puodukus...

Praėjo tik dvi naktys, ir ta pati scena pasikartojė. Vieną šviesų gegužės vakarą, prieš pat aštuonias, vėl pasigirdo nedrąsus beldimas į šonines duris. Šįkart lauke stovėjo pagyvenusi pora.

– Įeikite!

Ta pati istorija: taip pat tvirtai suspaustas turtas, toks pat bailus žvilgsnis ir netvirtas žingsnis. Pasakojimas apie areštuotus kaimynus, baimė, kad rytoj ateis jų eilė.

Tą vakarą po maldos mūsų šešetas sprendė dilemą:

– Ši vieta yra per daug pavojinga, – tariau mūsų trims svečiams. – Mes esame už pusės kvartalo nuo pagrindinės policijos būstinės. Ir vis dėlto nežinau ką kita pasiūlyti.

Buvo pats laikas aplankyti Vilemą. Taigi kitą dieną pakartojau sunkią kelionę į Hilversiumą.

– Vilemai, – tariau, – mes Bejėje slepiame tris žydus. Ar tu galėtum surasti jiems vietą kaime?

Vilemas užspaudė pirštais akis, ir aš staiga pastebėjau, kiek daug žilų plaukų jo barzdoje.

– Darosi vis sunkiau, – tarė jis. – Sunkiau kiekvieną mėnesį. Dabar maisto trūksta netgi fermose. Taip, aš turiu keletą adresų. Bet jie nepriims nieko be maisto kortelių.

– Be maisto kortelių! Bet žydams jos neduodamos.

– Žinau. – Vilemas pasisukęs žvelgė pro langą. Pirmąkart aš susimąščiau, kaip jie lig šiol galėjo išmaitinti slepiamus žmones.

– Žinau, – pakartojo jis. – Ir maisto kortelių neįmanoma padirbti. Jos keičiamos per dažnai ir per lengva jas atpažinti. Asmens dokumentai kas kita. Žinau kelis spaustuvininkus, kurie juos daro. Aišku, reikalingas ir fotografas.

Fotografas? Spaustuvininkai? Apie ką Vilemas kalba?

– Vilemai, jei žmonėms reikia maisto kortelių ir nėra padirbtų, ką jie daro?

Vilemas lėtai nusigręžė nuo lango. Jis, atrodė, pamiršo mane ir mano klausimą.

– Maisto kortelės? – Jis neaiškiai mostelėjo. – Tu jas pavagi.

Aš spoksojau į Olandijos reformatų bažnyčios dvasininką.

– Tada, Vilemai, ar tu gali pavogti... tai yra... ar gali gauti tris pavogtas korteles?

– Ne, Kore! Mane seka! Ar tu to nesupranti? Kiekvienas mano judesys sekamas!

Jis apkabino mane ranka per pečius ir tęsė jau švelniau:

– Net jeigu aš kurį laiką dar dirbsiu, kur kas geriau rasti kitų šaltinių, kaip gauti kortelių. Kuo mažiau santykių su manim, kuo mažiau santykių su kuo nors kitu, tuo geriau.

Kratydamosi namo prigrūstame traukinyje vėl ir vėl svarščiau Vilemo žodžius. „Kitų šaltinių“. Tai skambėjo labai profesionaliai. Kaip man surasti vogtų maisto kortelių šaltinių? Ką gi Olandijoje aš pažįstu...

Ir tą akimirką mano atmintyje iškilo vardas.

Fredas Kornstra.

Fredas Bejėje tikrindavo elektros skaitiklio duomenis. Kornstrai turėjo protiškai atsilikusią dukterį, dabar jau suau-

gusią moterį, kuri lankė „bažnyčią“, mano įsteigtą beveik prieš dvidešimt metų menko intelekto vaikams. O dabar Fredas turėjo naują darbą – jis dirbo Maisto valdyboje. Ar tik ne skyriuje, kur buvo išduodamos maisto kortelės?

Tą kartą po vakarienės plytų grindiniu nusikračiau į Kornstros namus. Mano ištikimo dviračio padangos visiškai susidėvėjo, ir aš bildėjau metaliniais ratlankiais po miestą kaip ir daugelis kitų. Kiekvienas varginantis krestelėjimas priminė manusius penkiasdešimt metų.

Fredas, praplikęs kariškos laikysenos vyriškis, priėjo prie durų ir ryžtingai pažvelgė į mane, kai pasakiau, kad noriu su juo pakalbėti apie sekmadienio pamaldas. Jis pakvietė mane į vidų, uždarė duris ir tarė:

– Na, Kore, dėl ko tu iš tikrųjų atėjai pas mane?

„Viešpatie, – tyliai meldžiausi, – jei negaliu pasitikėti Fredu, nutrauk šį pokalbį, kol nevėlu“.

– Pirmiausia turiu tau pasakyti, kad mes Bejėje turime šiek tiek netikėtų svečių. Pirmiausia atėjo viena moteris, pasakui pora, o kai grįžau šią popietę – kita pora. – Dvejojau tik akimirka. – Jie žydai.

Fredo išraiška nepasikeitė.

– Mes galime tiems žmonėms rasti saugias vietas, bet jiems reikėtų parūpinti ir maisto kortelių.

Fredo akys šypsojosi.

– Taip. Dabar žinau, kodėl atėjai čia.

– Fredai, ar yra galimybė gauti papildomų kortelių?

– Visiškai ne, Kore. Tos kortelės skaičiuojamos dešimtimis būdų. Jos tikrinamos ir pertikrinamos.

Viltis, kuri buvo bepradedanti man žiebtis, žlugo. Bet Fredas suraukė antakius.

– Nebent... – pradėjo jis.

– Nebent?

– Nebent būtų apiplėšimas. Maisto valdyba Utrechte praeitą mėnesį buvo apiplėšta, bet tuos žmones sugavo.

Jis kurį laiką patylėjo.

– Jei tai atsitiktų vidurdienį, – tarė jis iš lėto, – kai ten esame tik klerkas ir aš ir jei jie rastų mus surištus ir už-

kimštom gerklēm... – Jis spragtelėjo pirštais. – Ir žinau kaip tik tą vyrą, kuris tai galėtų padaryti. Ar prisimeni tą...

– Nereikia! – tariau prisimindama Vilemo perspėjimą. – Nesakyk man kas. Ir nesakyk kaip. Tiesiog gauk kortelių, jei tai įmanoma.

Fredas minutėlę įdėmiai žiūrėjo į mane.

– Kiek jums reikia?

Pravėriau burną pasakyti: „Penkių“. Bet skaičius, kuris netikėtai išsprūdo, buvo:

– Vieno šimto.

Kai lygiai po savaitės Fredas pravėrė mūsų duris, jo išvaizda man užgniaužė kvapą. Abi akys buvo žalsvai violetinės, apatinė lūpa prakirsta ir ištinusi.

– Mano draugas vaidino labai įsijautęs, – tai viskas, ką jis pasakė.

Bet jis prašytas korteles atnešė. Ant stalo rudame maniliniame (iš kanapių padarytame) voke buvo šimtas pasų į laisvę. Fredas jau buvo nuplėšęs nuo kiekvienos praręsimą taloną. Šis galutinis talonas buvo pateikiamas Maisto valdybai kiekvieno mėnesio paskutinę dieną, keičiant į kito mėnesio kortelę. Su šiais talonais Fredas galėjo „legaliai“ tęsti ir mums išduoti vieną šimtą kortelių.

Mes sutarėme, kad bus rizikinga kas mėnesį ateiti į jo namus. O jeigu į Beję ateitų jis, apsilikęs senąją elektriko uniformą?

Skaitliukas Bejėje buvo galiniame prieangyje prie laiptų. Tą popietę, parėjusi namo, ištyrinėjau apatinį laiptelį, kaip tai Peteris darė anksčiau, kad paslėptų radiją, ir radau viduje tuščios ertmės. Peteris didžiutuosi manimi, pagalvojau dirbdama, ir liūdesio banga užliejo mane dėl to drąsaus ir labai savimi pasitikinčio vaikino. Bet net jis turėtų sutikti, nusprendžiau besigėrėdama įrengta slaptavieta, kad laikrodininko ranka ir akis šio to verti. Vyriai buvo paslėpti giliai medyje, senoji laiptų papakopė nesuardyta. Buvau labai tuo patenkinta.

Pirmas mūsų sumanymo patikrinimas įvyko liepos 1 die-

na. Fredas turėjo įeiti per krautuve kaip visada, po marškiniiais paslėpęs korteles. Jis turėjo ateiti 5.30 val., kai nebus lankytojų. Mano siaubui, 5.25 val. krautuvės durys atsidarė ir įėjo policininkas.

Jis buvo aukštas vyras trumpai nukirptais rausvais plaukais. Žinojau jo vardą ir pavardę – Rolfas van Vlytas – bet daugiau nieko. Jis buvo atėjęs į šimto metų sukakties vaišes, bet ten buvo pusė policijos. Aišku, jis nebuvo vienas iš Betsės „kadrinių“ žiemos rytmečio kavai.

Rolfas atsinešė išvalyti laikrodį ir atrodė nusiteikęs pasikalbėti. Mano burna išdžiūvo, bet tėvas, atidaręs Rolfo laikrodį, jį tyrinėjo ir žvaliai plepėjo. Ką mums daryti? Nebuvo kaip perspėti Fredą Kornstrą. Lygiai 5.30 val. krautuvės durys atsidarė ir jis įėjo į vidų, apsilikęs savo mėlynais darbo drabužiais. Man regėjos, kad jo krūtinė bent apačioje per daug pūpo.

Su didingu aplombu Fredas linktelėjo galva tėvui, policininkui ir man. „Labas vakaras“. Mandagus, bet truputį nuobodžiaujantis.

Jis nužingsniavo pro galines krautuvės duris ir jas uždarė. Įtempiau klausą, kad išgirsčiau jį pakeliant slaptąjį dangtelį. Štai! Aišku. Rolfas irgi turėjo išgirsti.

Durys už mūsų vėl atsidarė. Tokia didelė buvo Fredo savitvarda, kad jis neišnėrė pro šonines duris, bet lėtai grįžo per krautuve.

– Labanakt, – pasakė jis.

– Labanakt.

Ir jis išėjo pro gatvės duris.

Šikart mes išsisukome, bet mums reikėjo kaip nors sugalvoti perspėjimo sistemą.

Tuo tarpu per tas kelias savaites nuo netikėto ponios Klermaker vizito Bejėje daug kas nutiko. Aprūpinti maisto kortelėmis, ponija Klermaker ir pagyvenusi pora, ir dar kiti atvykėliai susirado saugesnes vietas. Bet nauji persekiojami žmonės vis dar ateidavo, ir jų poreikiai dažnai buvo sudėtingesni nei maisto kortelės ar adresai. Jei žydė tapdavo nėščia, kur jai eiti gimdyti? Jei besislapstantis žydas mirdavo, kaip jį palaidoti?

„Susirask kitų šaltinių“, – sakė Vilemas. Ir nuo tada, kai Fredo Kornstros vardas atėjo man į galvą, aš vis dažniau pagalvodavau ir apie kitus olandus. Mes buvome draugai su puse Harlemo! Mes pažinojome akušeres gimdymo namuose. Mes pažinojome klerkus Įrašų tarnyboje. Mes ką nors pažinojome iš kiekvienos miesto verslovės ar tarnybos.

Žinoma, mes nežinojome visų tų žmonių politinių pažiūrų. Bet ir čia pajutau, kaip keistai smarkiai ėmė plakti širdis – juk Dievas žinojo! Mano užduotis tebuvo visada vadovautis Jo valia ir malda Jam apreikšti bet kurią sprendimą. Aš žinojau, kad nesu tiek protinga, gudri ir rafinuota, jog Bejė taptų susitikimo vieta žmonėms gelbėti. Tai atsitiko, matyt, kur kas aukštesniu lėmimu.

Praejus kelioms naktims po Fredo pirmojo „elektriko“ vizito, durų skambutis suskambo gerokai po komendanto valandos. Nuskubėjau laiptais žemyn, tikėdamasi kito liūdno ir mikčiojančio pabėgėlio... Betsė ir aš tą vakarą jau buvome pakloję lovas keturiems naujiems naktiniams svečiams: žydei ir trims mažiems jos vaikams.

Bet, mano nuostabai, arti sienos tamsioje alėjoje stovėjo Kikas.

– Imk savo dviratį, – paliepė jis su įprastu jaunatvišku šiurkštumu. – Ir užsivilk megztinį. Aš turiu keletą žmonių ir noriu, kad tu su jais susitiktum.

– Dabar? Po komendanto valandos?

Bet žinojau, kad be reikalo klausinėju. Kiko dviratis irgi buvo be padangų, ratlankiai apmūturuoti medžiaga. Jis apvyniojo ir manusius, kad mažiau bildėtų, ir netrukus mes jau mynėme per užtemdytas Harlemo gatves tokiu greičiu, kuris būtų mane išgąsdinęs net dieną.

– Padėk ranką man ant peties, – sušnibždėjo Kikas. – Aš žinau kelią.

Mes kirtome tamsias šalutines gatves, važiovome per aukštus tiltus, sukome už nematomų kampų. Pagaliau pervažiovome platų kanalą, ir aš supratau, kad pasiekėme madingąjį Ardenhauto priemiestį.

Pasukome į kelią po tamsiais medžiais. Nustebau, kai

Kikas paėmė mano dviratį ir nunešė sykiu su savuoju aukštytyn paradiniais laiptais. Tarnaitė su iškrakmolyta balta prijuoste ir raukta skrybėlaite atidarė duris. Priebutis buvo prigūstas dviračių.

Tada pamačiau jį. Viena akis šypsanti man, kita durims, didžiulis pilvas, skubantis pirma jo. Pikvikas!

Jis nuvedė mus į svetainę, kur mažomis grupelėmis siurbčiojo kavą ir šnekučiavosi puikiausiai atrodantis žmonių būrys, kokį tik esu mačiusi. Bet visas mano dėmesys pirmąją akimirką buvo sutelktas į nenusakomai kvapnų kambaryje tvyrojusį aromata. Argi įmanoma, kad jie gertų tikrą kavą?

Pikvikas ištraukė man puoduką iš bufeto sidabro urnos. Tai buvo kava. Po dvejų metų stipri, juoda, aitri olandiška kava. Jis išpylė puoduką ir sau, įsidėdamas kaip paprastai penkis gabaliukus cukraus, tarsi normavimas jo neliestų. Kita puošni tarnaitė padavė padėklą su aukšta krūva pyragaičių. Rydama ir gerdama sekiojau po kambarį paskui Pikviką, spausdama rankas žmonėms, prie kurių jis stabtelėdavo. Tai buvo keisti pristatymai, nes nebuvo sakomi vardai, tik kartais adresas ir „klausk ponios Smit“. Kai sutikau ketvirtą Smit, Kikas išsišiepęs paaiškino:

– Tai vienintelė pavardė pogrindyje.

Taigi tai iš tiesų buvo pogrindis! Bet iš kur šie žmonės? Niekad nebuvau nė vieno iš jų regėjusi. Po sekundės su šiurpuliu nugaroje suvokiau, kad pakliuvau į nacionalinę grupę.

Pagrindinis jų darbas, kaip susigaudžiau iš pokalbio nuotrupų, buvo ryšys su Anglija ir Laisvosios Olandijos pajėgomis, kovojančiomis žemyne. Jie taip pat palaikė pagrindinį maršrutą, kuriuo numuštų sąjungininkų lėktuvų ekipažai pasiekdavo Šiaurės jūros krantus.

Bet jie iškart įvertino mano pastangas padėti Harlemo žydams. Visa nuraudau išgirdusi Pikviką pristatant mane kaip „operacijos čia, mieste, galvą“. Slėptuvė po laiptais ir kai kurios atsitiktinės draugystės nebuvo operacija. Kiti čia esantys, aišku, buvo kompetentingi, drausmingi profesionalai.

Jie sveikino mane su rimtu mandagumu, spausdami ranką šnibždėjo, ką jie norėtų pasiūlyti. Suklastoti asmens doku-

mentai. Automobilių su vyriausybiniais numeriais panaudojimas. Parašų klastojimas.

Tolimame kambario kampe Pikvikas pristatė mane trapiai atrodančiam žmogui su plona, smailia barzdele.

– Mūsų šeimininkas man sako, – pradėjo oficialiai mažasis žmogus, – kad jūsų štabo pastate nėra slapto kambario. Tai pavojus visiems tiems, kuriems jūs padedate, taip pat jums patiems ir su jumis dirbantiems. Jums leidus aš aplan-kysiu jus ateinančią savaitę...

Po daug metų sužinojau, kad jis buvo vienas iš žymiausių architektų Europoje. Aš jį pažinojau tik kaip poną Smitą.

Prieš pat Kikui ir man startuojant atgal į Beję, Pikvikas paėmė mane už parankės.

– Brangioji, turiu gerų žinių. Aš supratau, kad Peterį ruošiasi paleisti...

Taip ir buvo, po trijų dienų jis pasirodė, liesesnis, blyškesnis ir nė kiek neįbaugintas, nors du mėnesius atsėdėjo betono kameroje. Nolė, Tinė ir Betsė sunaudojo viso mėnesio cukraus normą, kepdamos pyragus jo sutiktuvėms.

Vieną rytą pirmas klientas krautuvėje buvo mažasis smailiabarzdys vyras, pasivadinęs Smitu. Tėvas nusiėmė juvelyro akinius. Dar mielesnis dalykas nei nauja pažintis jam buvo ryšių atnaujinimas su senąja pažintimi.

– Smitas, – tarė jis žvaliai. – Aš pažįstu keletą Smitų Amsterdame. Ar jūs kartais nesusijęs su šeima, kuri...

– Tėve, – pertraukiau, – tai vyras, apie kurį tau papasakojau. Jis atėjo, na, inspektuoti namų.

– Pastatų inspektorius? Tada jūs turite būti Smitas, kurio ūkiniai pastatai Grotės Haut gatvėje. Įdomu, kad aš ne...

– Tėve, – meldžiau, – jis ne pastatų inspektorius, ir jo pavardė ne Smitas.

– Ne Smitas?

Ponas Smitas ir aš kartu mėginom paaiškinti, bet tėvas tiesiog negalėjo suprasti, kaip žmogus vadinamas ne savo pavarde. Kai vedžiau poną Smitą į galinį prieangį, girdėjome jį garsiai mąstant:

– Anksčiau pažinojau Smitą Karaliaus gatvėje...

Ponas Smitas patikrino ir aprobavo slėptuvę maisto kotelėms po apatiniu laiptu. Taip pat paskelbė priimtina mūsų sugalvotą perspėjimo sistemą. Tai buvo trikampis medinis ženklas, reklamuojantis „Alpinos laikrodžius“, kurį aš pastatčiau valgomojo lange. Jei ženklas pastatytas ant palangės, įeiti saugu.

Bet kai parodžiau slaptavietę už kampinio bufeto valgomajame, jis papurtė galvą. Po vieno namo pertvarkymo liko tame kampe slapta erdvė, ir ten nuo okupacijos pradžios mes slėpėme juvelyrinius dirbinius, sidabro monetas ir kitas vertybes. Ne tik rabinas atgabeno mums savo biblioteką, bet ir kitos žydų šeimos atnešė į Beję saugoti savo brangenybes. Erdvė buvo gana didelė, ir mes manėme, kad, esant reikalui, ten galėtų pasislėpti žmogus, bet ponas Smitas iš karto tai atmetė.

– Tai pirmoji vieta, kurią jie apžiūrėtų. Bet neskubėkite jos keisti. Ten tik sidabras. Mums rūpi gelbėti žmones, o ne daiktus.

Jis ėmė lipti siaurais sraigtiniais laiptais; kylant aukštyn, gerėjo ir jo nuotaika. Susižavėjęs sustodavo nelyginėse laiptų aikštelėse, stuksendavo išlenktas sienas ir garsiai nusijuokė, kai dviejų senų namų grindų lygiai neatitiko.

– Negalimas daiktas! – tarė jis pagarbiu balsu. – Koks neįtikimas, neįtikėtinas, nenusipėjamas dalykas! Ponia ten Bom, jei visi namai būtų pastatyti kaip šis, jūs matytumėte prieš save ne tokį susirūpinusį žmogų.

Pagaliau pačiame laiptų viršuje jis žengė į mano kambarį ir iš susižavėjimo šūktelėjo.

– Kaip tik tai! – sušuko jis. – Slėptuvė reikalinga kiek galima aukščiau, – tęsė jis su entuziazmu. – Kol vyks apacioje krata, jūs spėsite ją pasiekti.

Jis persisvėrė pro langą, ištiesdamas ploną kaklą, o jo maža barzdelė krypčiojo tai į vieną, tai į kitą pusę.

– Bet... tai mano miegamasis...

Ponas Smitas nekreipė dėmesio. Jis jau matavo. Jis stebėtinai lengvai pastūmė sunkią, išklibusią seną spintą ir patraukė mano lovą į kambario vidurį.

– Štai čia eis netikra siena! – susijaudinęs išsitraukė pieštuką ir nubrėžė liniją grindimis per trisdešimt colių nuo galinės sienos. Atsistojo ir paniuręs žvelgė į ją.

– Tai daugiausia, kiek aš drįstu, – tarė jis. – Bet čia tilps mažas čiužinys. O taip. Lengvai!

Aš vėl pabandžiau protestuoti, bet ponas Smitas pamiršo, kad aš egzistuoju. Per kelias kitas dienas jis ir jo darbininkai nuolat ateidavo ir išeidavo. Jie niekad nesibeldė. Kiekvienu apsilankymu kiekvienas vyras ką nors atsinešdavo. Įrankius sulankstytame laikraštyje. Keletą plytų portfelyje.

– Medis! – sušuko jis, kai išdrįsau pasidomėti, ar ne lengviau pastatyti medinę sieną. – Medis dusliai skamba. Per minutę išgirsti. Ne, ne. Netikroms sienoms tinka tik plytos.

Kai siena buvo baigta, atėjo tinkuotojas, paskui dailidė, galiausiai dažytojas. Po šešių darbo dienų ponas Smitas pašaukė tėvą, Betsę ir mane pažiūrėti.

Mes stovėjome tarpduryje išsižioję. Šviežių dažų kvapas tvyrojo visur. Bet neatrodė, kad kas nors šiame kambaryje būtų šviežiai išdažyta! Visos keturios sienos turėjo tą dryžuotą ir nešvarią išvaizdą, kurią seni kambariai įgauna, kai krosnys kūrenamos anglimi. Senovinis karnizas nenutrūkdamas ėjo aplink lubas, vienur kitur išdužinėjęs ir atsilaupęs, tartum neliestas šimtą ir dar penkiasdešimt metų. Senos vandens dėmės plytėjo dryžiais ant galinės sienos. Ir net man, gyvenusiai pusšimtį metų šiame kambaryje, sunku buvo patikėti, kad ji buvo ne originalas, bet per dvi su puse pėdos nutolusi nuo tikrosios pastato sienos. Palei šią netikrą sieną ėjo įmontuotos knygų lentynos, senos, įdubusios, ant kurių pūslėtos medienos buvo tokios pat vandens dėmės, kaip ir už jų esančios sienos. Žemai tolimajame kairiajame kampe, po apatine lentyna, besivarstantis panelis, dviejų pėdų aukščio ir dviejų pločio, vėrėsi į slaptąjį kambarį.

Ponas Smitas pasilenkė ir tyliai patraukė panelį. Betsė ir aš išliaužėm į siaurąjį kambarį. Patekusios į vidų galėjome atsistoti, atsisėsti ar net išsitiesti ant vienintelio čiužinio. Pro paslėptą ventiliacinę angą, gudriai išvestą per tikrąją sieną, iš lauko patekdavo oro.

– Laikykite čia vandens ąsotį, – tarė ponas Smitas, išliaužęs paskui mus. – Keiskite vandenį kas savaitę. Džiūvėsius ir vitaminus galite laikyti neribotą laiką. O jeigu namuose kas nors slapstosi, tai visi jų daiktai ir drabužiai turi būti taip pat čia sudėti.

Vėl atsiklaupę po vieną grįžome į mano miegamąjį.

– Apsigyvenkite vėl šiame kambaryje, – tarė jis man. – Viskas lygiai kaip anksčiau.

Kumščiu jis sudavė į sieną virš knygų lentynų.

– Gestapas gali ieškoti metus, – tarė. – Jis niekad slėptuvės neras.

SEPTINTAS SKYRIUS

Eusis

Peteris ir namuose nebuvo saugus, kaip ir daugelis sveikų jaunų vyrų. Vokietijoje amunicijos gamykloms žūt būtinai reikėjo darbininkų. Kareiviai be išpėjimo staiga apsupdavo kvartalą, surinkdavo visus vyrus, tarytum šluote sušluodavo nuo šešiolikos iki trisdešimties ir susodindavo į sunkvežimius. Šis žaibiškas paieškos metodas buvo vadinamas „razzia“, (it. „gaudynės“) (11), ir kiekviena šeima, kur buvo jaunų vyrų, gyveno nuolatinėje baimėje.

Kai tik prasidėjo gaudynės, Flipas ir Nolė pertvarkė savo virtuvę, kad kritiniu atveju ten būtų galima pasislėpti. Po virtuvės grindimis buvo mažas bulvių rūsys: jie paplatino nuleidžiamas duris į jį, patiesė ant viršaus didelį kilimą ir ant tos vietos pastatė virtuvės stalą.

Po pono Smito pertvarkymo darbų Bejėje aš supratau, kad ši skylė visiškai netinkama slėptuvei. Viena, per žemai, ir, be to, kaip pasakytų ponas Smitas, „pirmoji vieta, kur jie pažiūrėtų“. Tačiau ji buvo skirta ne nuolatinei buveinei, bet staigiam kareivių užpuolimui, vieta, kur būtų galima išnykti iš akių pusvalandžiui. O tam reikalui, galvojau, gal ji ir tinkama.

Buvo Flipo gimtadienis, kai gaudynės prasidėjo toje ramioje gausiai apgyventoje gatvėje. Tėvas, Betsė ir aš atėjome anksti ir atsinešėme ketvirtį svaro tikros angliškos arbatos iš Pikviko.

Kai atvykome, Nolė, Analisė ir dvi kitos mergaitės dar nebuvo grįžusios. Vienas universalinės parduotuvės skyrius žadėjo prekiauti vyriškais batais, kai jų gaus, ir Nolė nusprendė nupirkti Flipui porą, net jei turėsianti stovėti eilėje visą dieną.

Mes šnekučiavomės virtuvėje su Koke ir Katrina, kai stauga į kambarį įbėgo Peteris ir jo vyresnysis brolis Bobas perbalusiais veidais.

– Kareiviai! Greitai! Jie už dviejų namų ir greit bus čia!

Jie nustūmė stalą, nutraukė kilimą ir atidarė nuleidžiamas duris. Bobas nusileido pirmas ir atsigulė, o Peteris užvirto jam ant viršaus. Mes užtrenkėm duris, užtraukėm ant jų kilimą ir vėl į vietą pastatėm stalą. Drebančiomis rankomis Betsė, Kokė ir aš užtiesėm jį ilga staltiese ir ėmėm dėlioti puodelius arbatai penkiems žmonėms.

Prieškambaryje pasigirdo trenksmas, kai paradinės durys staiga atsivėrė, ir mažesnis trenksmas, nes Kokė išmetė puoduką. Du uniformuoti vokiečiai įbėgo į virtuvę su pakeltais šautuvais.

– Stovėkit savo vietose. Nejudėkit.

Batų kaukšėjimas sudrebino laiptus. Kareiviai dairėsi su pasidygėjimu po šį kambarį, pripildytą moterų ir vieno senelio. Jei jie būtų atidžiau pažvelgę į Katriną, ji, aišku, būtų išsidavusi: jos veidas buvo siaubo iškreiptas. Bet jiems rūpėjo kiti dalykai.

– Kur yra jūsų vyrai? – žemas kareivis paklausė Kokės negrabia, su žymiu akcentu olandų kalba.

– Šitos yra mano tetos, – tarė ji, – čia mano senelis. Mano tėvas mokykloje, mama išėjus apsipirkti, o...

– Aš neklausiu apie visą gentį! – vyras pratrūko vokiškai. Paskui olandiškai. – Kur jūsų broliai?

Kokė spoksojo į jį akimirka, paskui nuleido akis. Mano širdis sustojo. Žinojau, kaip Nolė auklėjo vaikus, bet, žinoma, žinoma, dabar kaip tik tas metas, kai melas būtinas.

– Tu turi brolių? – karininkas vėl paklausė.

– Taip, – atsakė Kokė tyliai. – Mes turime tris.

– Kokio jie amžiaus?

– Dvidešimt vienerių, devyniolikos ir aštuoniolikos.

Viršuje girdėjome atsідarančių ir užsitrenkiančių durų garsus, nuo sienų atitraukiamų baldų brazdėjimą.

– Kur jie dabar? – toliau atkakliai kvotė kareivis.

Kokė pasilenkė ir ėmė rinkti puoduko šukes. Vyras privertė ją atsistoti.

– Kur tavo broliai?

– Vyriausiasis yra teologijos koledže. Jis dažniausiai nepareina nakvoti, nes...

– O kiti du?

Kokė net nustojo kvėpavusi.

– Nagi, jie po stalu.

Pamojęs su šautuvu mums pasitraukti, kareivis pagriebė kilimo kampą. Jam linktelėjus, aukštesnysis vyras pasilenkė, atstatęs šautuvą. Paskui jis nubloškė kilimą atgal.

Galiausiai sulaikyta įtampa sprogo: Kokė pratrūko plono isteriško juoko spazmais. Kareiviai atsisuko. Ar ši mergaitė juokiasi iš jų?

– Nelaikyk mūsų kvailiais! – suurzgė mažasis. Įtūžęs išžirgliojo iš kambario, ir po kelių minučių visas būrys išsinešdino; prieš tai, nelaimei, tylusis kareivis pastebėjo ir įsikišo kišenėn mūsų brangujį arbatos pakelį.

Tą vakarą visi buvo sukviesti vakarienei. Vieni nuoširdžiai džiaugėsi ir dėkojo, o kiti priekaištavo ir vos nesusikivirčiojo. Anksčiau mūsų darnioje šeimoje to nebūdavo. Nolė palaikė Kokę, atkakliai tvirtindama, kad būtų atsakiusi taip pat.

– Dievas globoja tuos, kurie sako tiesą.

Peteris ir Bobas nuleidžiamų durų saugumu abejojo. Taip pat ir aš. Aš niekada neturėjau nei Nolės drąsos, nei jos tikėjimo. Bet aš pastebėjau nelogiškumą.

– Nelogiška sakyti tiesą ir daryti apgavystę! Kaip Analisės netikri dokumentai ir Katrina, apvilкта tarnaitės drabužiais?

– „Viešpatie, sargybą statyk mano burnai“, – pacitavo Nolė. – „Apsaugą duok mano lūpoms“. 140 psalmė! – užbaigė ji triumfuodama.

– Na, o ką reikėjo daryti dėl radijo? Aš turėjau meluoti, kad jį išlaikyčiau!

– Ir vis dėlto, kad ir ką kalbėjo tavo lūpos, Kore, aš esu tikras, jog tai buvo pasakyta iš meilės! – tėvo švelnus balsas priekaištavo mano išraudusiam veidui.

Meilė. Kaip ją parodyti? Kaip pats Dievas gali parodyti ir tiesą, ir meilę tokiam pasaulyje kaip šis?

Mirštant. Tą naktį atsakymas iškilo man ryškiau ir rimčiau nei kada nors anksčiau: Kryžiaus pavidalas, išgraviuotas pasaulio istorijoje.

Darėsi vis sunkiau ir sunkiau rasti saugius namus kaime daugybei žydų, kurie praėjo per mūsų pogrindžio stotį 1943 m. pradžioje. Net ir su maisto kortelėmis ir suklastotais dokumentais jiems visiems neužteko vietos. Žinojome, kad anksčiau ar vėliau turėsime pradėti slėpti žmones čia, mieste. Kaip liūdna, kad jau pirmąjį tokia dalia ištiko mums brangų žmogų.

Buvo judrus rytas parduotuvėje, kai Betsė išmuko pro dirbtuvės duris:

– Haris ir Kato čia! – tarė ji.

Mes nustebome. Haris niekad nebuvo atėjęs į Bejė dieną, nes bijojo, kad jo geltona žvaigždė gali sukelti mums nepatogumų. Tėvas ir aš nuskubėjome paskui Betsę aukštytyn laiptais.

Haris de Vrysas papasakojo įprastą istoriją. Praeitą vakarą NSS kvislingo apsilankymas. Pranešama, kad parduotuvė konfiskuota. Kam rūpi, kad Haris krikščionis? Bet kuris žydas gali atsiversti, kad išvengtų bėdos, – taip sakė NSS narys. Širynt pasirodo uniformotas vokietis, kad atliktų tai oficialiai: parduotuvė uždaroma „nacionalinio saugumo sumetimais“.

– Bet jei aš keliu saugumui pavojų, – tarė vargšas Haris, – aišku, jie nesustos vien paėmę mano krautuvę.

Be abejo, ne. Bet kaip tik tada nebuvo jokios laisvos vietos kaime. Iš tiesų vienintelis pogrindžio adresas, kurį mes tuo metu turėjom, buvo namai moters, pavarde De Bur, beveik už keturių kvartalų nuo Bejės.

Tą popietę pasibeldžiau į ponios De Bur duris. Tai buvo kresna moteriškė, apsivilkusi mėlynais medvilnės marškiniiais ir įsispyrusi šlepetes. Mes aprūpinom ponią De Bur maisto kortelėmis ir buvome įrengę iš ten avarinį išėjimą. Ji parodė man gyvenamąsias patalpas palėpėje. Ten slėpėsi aštuoniolika žydų, daugiausia vos perkopę dvidešimt metų.

– Jie per ilgai laikomi uždaryti, – tarė ji. – Jie dainuoja, šoka ir kelia didelį triukšmą.

– Jeigu manote, kad dar viena pora būtų per daug...

– Ne. Ne... Kaip aš galiu juos išvaryti? Atveskite juos šiąnakt. Mes susitvarkysime.

Ir taip Haris ir Kato pradėjo gyvenimą pas ponią De Bur, apsistoję viename iš siaurų palėpės miegamųjų. Betsė kasdien nešė jiems šiek tiek naminės duonos, truputį arbatos, griežinėlių dešros. Bet Betsei labiausiai rūpėjo ne Hario ir Kato nuotaika, o jų gyvybė.

– Jie pavojuje, jūs žinote, – sakė ji tėvui ir man. – Tiesa, kad tie jaunuoliai gali tuoj pratrūkti. Šią popietę jie kėlė tokią sąmyšį, kad aš girdėjau net iš gatvės!

Tą rūsčią pilką žiemą buvo ir kitų rūpesčių. Nors sniego buvo mažai, šaltis anksti spustelėjo ir pasiliko ilgam, o kuro trūko. Vienur kitur iš parkų ir prie kanalų ėmė dingti medžiai, nes žmonės plovė juos viryklėms ir židiniams kurti.

Drėgni nešildyti kambariai labiausiai vargino vaikus ir senius. Vieną rytą Kristofelsas nepasirodė nei Biblijos skaitymui valgomajame, nei vėliau dirbtuvėse. Jo šeimininkė rado jį mirusį lovoje, o vandenį praustuvėje – sušalusį į ledą. Palaidojom senąjį laikrodininką su brangiu kostiumu ir liemene, kuriais vilkėjo prieš šešerius metus švenčiant šimto metų sukaktį.

Pavasaris atėjo iš lėto. Atšventėm mano penkiasdešimt pirmąjį gimtadienį mažu pobūviu laikinojoje de Vryų palėpėje.

Po savaitės, balandžio 22 – ają, Kato viena atvyko į Beję. Viduje ji pratrūko verkti.

– Tie kvaili jaunuoliai išprotėjo! Praeitą naktį aštuoni iš jų išėjo iš namų. Aišku, juos sulaikė ir areštavo – vaikinai net nepasirūpino nusiskusti žandenas. Gestapui nebuvo jokio vargo išgauti iš jų informaciją.

Namas buvo iškratytas, sakė ji, tą rytą ketvirtą valandą. Kato buvo paleista, kai jie išsiaiškino, kad ji nėra žydė.

– Bet visi kiti – Haris, taip pat ponias De Bur – o kas jiems bus!

Kitas tris dienas Kato buvo Harlemo policijos nuovadoje nuo ankstauro ryto iki komendanto valandos, įkyrėdama vienodai olandams ir vokiečiams, kad leistų jai pasimatyti su vyru. Kai jie išvarė ją, ji perėjo per gatvę ir kantriai laukė ant šaligatvio.

Penktadienį, prieš pat pietų pertrauką, kai krautuvė buvo pilna žmonių, gatvės duris atvėrė policininkas, padelsė, paskui įėjo į galinį kambarį. Tai buvo Rolfas van Vlytas, karininkas, kuris lankėsi čia, kai pirmąkart buvo pristatytos mūsų maisto kortelės. Jis nusiėmė kepurę, ir aš vėl atkreipiau dėmesį į tuos stulbinančius rausvus plaukus.

– Šis laikrodis vis dar netiksliai eina, – tarė Rolfas. Jis nusiėmė nuo rankos laikrodį, padėjo jį ant mano darbastalio ir pasilenkė į priekį. Ar jis ką nors sakė? Aš stengiausi iš pasakutiniųjų išgirsti.

– Haris de Vrysas rytoj bus išvežtas į Amsterdamą. Jei norite jį pamatyti, ateikite lygiai trečią šiandien. – O po to: – Ar matote? Sekundžių rodyklė vis dar užkliūva ciferblato viršuje.

Tą popietę trečią valandą Kato ir aš įžengėme pro aukštas dvigubas policijos nuovados duris. Policininkas, budintis sargybos poste, buvo pats Rolfas.

– Eikit su manim, – tarė jis šiurkščiai ir nuvedė mus pro duris ilgu koridoriumi. Prie užrakintų metalinių vartų sustojo.

– Palaukit čia, – tarė Rolfas.

Kažkas iš kitos pusės atidarė vartus ir Rolfas įėjo. Jo nebuvo keletą minučių. Paskui durys vėl atsivėrė, ir mes susitikome akis į akį su Hariu. Rolfas stovėjo nuošaliai, kai Haris apkabino Kato.

– Jūs turite tik kelias sekundes, – sušnibždėjo Rolfas.

Jie atsitraukė žvelgdami vienas kitam į akis.

– Apgailestauju, – tarė Rolfas. – Jis turi grįžti atgal.

Haris pabučiavo žmoną. Paskui paėmė man už rankos ir iškilmingai ją paspaudė. Mūsų akys buvo pilnos ašarų. Pirmąkart Haris prašeko:

– Aš panaudosiu savo vietą, kad ir kur jie mus nuveš. Aš visada liudysiu Jėzų.

Rolfas paėmė Harių už alkūnės.

– Mes melsimės už jus daug kartų kasdien, Hari! – sušukau, kai vartai užsitrenkė.

Nuojauta, kuria su niekuo nesidalinau, sakė man, kad tai paskutinis kartas, kai matau mūsų draugą Buldogą.

Tą vakarą mes susirinkome dėl Rolfo: Betsė, aš ir koks tuzinas vaikinų ir merginų, kurie šiame darbe dalyvavo kaip pasiuntiniai. Jei Rolfas rizikavo savo saugumu, kad pasakytų mums apie Hario pervežimą, galbūt jis dirbtų su mumis.

– Viešpatie, – tariau aš garsiai, – tai gali būti pavojinga mums visiems, o ir Rolfui. – Bet net su tais žodžiais užplūdo pasitikėjimo tuo žmogumi banga. Kaip ilgai, norėjau žinoti, mus ves ši Žinojimo Dovana.

Paskyriau vieną paauglį pasekti Rolfą, kai šis grįš iš darbo, ir sužinoti, kur jis gyvena. Vyresnieji vaikinai, kuriuos galėjo paimti į darbo armiją, dabar buvo siunčiami tik suteamus, ir dauguma dažnai persirengdavo merginomis.

Kitą savaitę apsilankiau pas Rolfą namuose.

– Nė neišivaizduojat, kaip daug mums reišė pamatyti Hari, – tariau įėjusi į kambarį. – Kaip mums atsilyginti už tokį gerumą?

Rolfas perbraukė rankomis per savo šviesius plaukus.

– Na, yra būdas. Kalėjimo valytoja turi paauglį sūnų, ir jie dukart jo vos nepaėmė. Ji žūt būtinai ieško kitos vietos, kur jam gyventi.

– Tikriausiai aš galiu padėti, – tariau. – Kaip manote, gal ji nutars, kad jos laikrodžiui reikia remonto?

Kitą dieną Tosė atėjo prie tetos Jansės kambario durų, kur aš kalbėjau su dviem jaunais savanoriais mūsų darbui. Vis dažniau palikdavau laikrodžių parduotuvę jai ir tėvui, nes mūsų pagrindžio „operacijos“ reikalavo daugiau laiko.

– Apačioj yra juokingai atrodanti maža moteriškė, – tarė Tosė. – Ji sako, kad jos pavardė Mytjė. Prašė pasakyti jums, kad ją atsiuntė Rolfas.

Susitikom su Mytje valgomajame. Ranka, kurią paspaudžiau, buvo gruoblėta ir kieta nuo ilgo grindų šveitimo. Kuokštėlis plaukų styrojo jai ant smakro.

– Kaip aš suprantu, – tariau jai, – jūs turite sūnų, kuriuo labai didžiuojatės.

– O taip! – jį paminėjus, Mytjės veidas nušvito.

Paėmiau didžiulį seną žadintuvą, kurį ji atsinešė.

– Ateikite laikrodžio rytoj popiet, tikiuosi, kad bus gerų žinių.

Tą vakarą klausėm mūsų pasiuntinių pranešimų. Ilga, žiauri žiema padėjo surasti dar kelis naujus adresus. Buvo vieta artimoje tulpių fermoje, bet fermeris nusprendė, kad jis turys būti atlygintas už riziką. Mes turėsim mokėti mokesčių sidabro reiksdalderiais (12), ne popieriniais pinigais ir dar pridėti papildomą maisto kortelę. Nedažnai atsitikdavo, kad „šeimininkas“ reikalautų pinigų už paslaugas; jei kuris paprašydavo, mes mielai mokėdavome.

Kai Mytjė pasirodė kitą rytą, aš paėmiau iš savo piniginės smulkų banknotą ir nuplėšiau kampa. „Tai jūsų sūnui, – tariau. – Šianakt jis turi vykti į Gravenstenbrugą. Ten prie pat tilto yra medžio kelmas – medį nupjovė praeitą žiemą. Tegu palaukia prie jo ir žiūri į kanalą. Prieis vyras ir paklaus, ar jis turi į ką iškeisti banko vekselį. Jūsų sūnus turi pridėti trūkstantą kampa ir tada sekti paskui tą žmogų neklausinėdamas“.

Į valgomąjį įėjo Betsė, kai Mytjė pastvėrė mano ranką šiurkščiomis savosiomis.

– Aš jums padėsiu! Kaip nors kada nors rasiu būdą atsilyginti!

Betsė ir aš šyptelėjome viena kitai. Kaip ši paprasta maža būtybė būtų galėjusi padėti tokioje nelaimėje, kuriai mes drąsiai žvelgėme į akis?

Ir taip darbas plėtėsi. Kai iškildavo nauja reikmė padėti, rasdavome ir naują atsakymą. Pavyzdžiui, per Pikviką susipažinome su žmogumi centrinėje telefonų stotyje. Jo skyriaus darbuotojai pagal užsakymus sujungdavo ir atjungdavo ryšių linijas. Truputį jam perkeitus laidus ir padarius kelis fokusus su skaičiais, netrukus mūsų telefonas pradėjo veikti.

Koks buvo džiaugsmas, kai linksmi suskambo senasis sienos telefonas galiniame prieškambariame pirmą kartą per trejus metus! Ir kaip mums jo reikėjo! Mat šiuo momentu „Dievo pogrindyje“, kaip mes kartais juokais vadindavomės, dirbo aštuoniasdešimt olandų – pagyvenusių moterų ir vidutinio amžiaus vyrų sykiu su mūsų paaugliais. Daugelis tų žmonių niekad nematė vienas kito: kontaktų akis į akį mes kiek įmanoma vengėme. Bet visi žinojo Bejė. Tai buvo štabas, plintančio voratinklio centras, mazgas, kur kirtosi visi

siūlai. Nors telefonas teikė pranašumą, bet kartu jis buvo nauja rizika – kaip ir kiekvienas papildomas ryšininkas. Nustatėme skambutį taip tyliai, kad mes dar galėtume girdėti, jeigu kas eitų per prieškambarį.

Kažin ar smalsios akys, matydamos tokį žmonių judėjimą, patikės, kad ta laikrodžių krautuvėlė turi tiek daug darbo? Tiesa, taisydas turėjo paklausa: daugybė tikrų klientų vis dar ateidavo ir išeidavo. Bet vis dėlto žmonių buvo neįtikėtinai daug, ypač anksti rytą. Komendanto valanda dabar prasidėjo 7 val. vakaro, ir pavasarį bei vasarą visai nelikdavo laiko darbininkams vakarais legaliai sutvarkyti reikalų.

1943 metų birželio 1 – ają buvo likę pusantros valandos iki draudžiamo laiko, ir aš visa tai apgalvoju, nekantriai sėdėdama prie savo darbatalio. Šeši darbininkai vis dar nebuvo grįžę prieš 7, o tiek daug likę nesuraišiotų laisvų galų. Be to, pirma mėnesio diena, ir Fredas Kornstra turi atvykti su naujomis maisto kortelėmis. Šimto kortelių, kurios prieš metus atrodė toks ekstravagantiškas prašymas, dabar buvo gerokai per mažai mūsų poreikiams. O Fredas buvo vienintelis mūsų tiekėjas, kai kurioms vogtoms kortelėms atkeliaujant iš tolimojo Delfto. Man rūpėjo žinoti, kaip ilgai mes galime šitaip kęsti? Kaip ilgai mes galime pasikliauti šia keista globa?

Mano mintis pertraukė skambutis prie šoninių durų. Betsė ir aš atbėgome tuo pačiu laiku. Alėjoje stovėjo jauna žydė, rankose sūpuojanti mažytį į antklodę įvyniotą ryšulėlį. Už jos atpažinau jauną gydytoją, atliekantį praktiką gimdymo namuose.

Kūdikis, pasakė jis mums koridoriuje, gimė prieš laiką. Jis laikė motiną ir vaiką ligoninėje ilgiau nei leidžiama jau vien todėl, kad ji neturėjo kur eiti.

Betsė ištiesė rankas kūdikio, ir tą akimirką Fredas Kornstra atidarė duris iš krautuvės. Jis akimirką sumišo pamatęs prieškambaryje žmones, bet paskui labai apdairiai pasuko prie skaitliuko ant sienos. Jaunasis daktaras, palaikęs jį tikru elektriku, pabalo kaip jo paties apykaklė. Aš troškau nurašinti ir jį, ir Fredą, bet žinojau, kad kuo mažiau žmonių iš

grupės pažiūsta vienas kitą, tuo saugiau jiems visiems. Vargšas praktikuojantis gydytojas iškart atsisveikino, Betsė ir aš nuvedėme motiną su kūdikiu į valgomąjį ir uždarėme duris, palikę Fredą dirbti savo darbą.

Betsė pripylė dubenėlį sriubos, kurią ji išvirė vakarienei iš nuvirinto kaulo. Kūdikis ėmė plonai klykti; pasūpavau jį, kol motina valgė. Tai buvo naujas pavojus – mažas bėglys buvo per jaunas, kad žinotų, kaip neprotinga kelti triukšmą. Mes buvome turėję Bejėje daug žydu vaikų nakčiai ar kelioms, ir net mažiausieji instinktyviai juto, kad esant pavojui reikia tylėti. Bet šitas kūdikis per dvi savaites nespėjo dar suvokti, koks nesvetingas pasaulis; todėl mes turėjome paieškoti jiems vietos, daug labiau nutolusios nuo kitų namų.

Ir jau kitą rytą į mūsų krautuve atėjo išganingas atsakymas. Tai buvo mūsų draugas dvasininkas, pastorius mažame miestelyje už Harlemo, ir jo namas stovėjo atokiai nuo gatvės dideliame, gausiame medžių parke.

– Labas rytas, pastoriau, – tariu, sukdamą galvą, kaip čia geriau pradėjus pokalbį. – Kuo galėtume padėti?

Apžiūrėjau laikrodį, kurį jis atnešė taisyti. Jam reikėjo labai sunkiai gaunamos atsarginės dalies.

– Bet jums, pastoriau, mes padarysime viską, ką galėsime. O dabar norėčiau atlikti išpažintį.

Pastoriaus akys apsiniaukė.

– Išpažintį?

Pro galinės krautuvės duris nusitempiau jį laiptais į viršų, į valgomąjį.

– Prisipažįstu, kad ir man reikia sunkiai gaunamos paslaugos. – Pastorius nepritardamas susiraukė. – Ar jūs nesutiktumėte priimti į savo namus žydę ir jos kūdikį? Jeigu ne, tai jie veikiausiai bus areštuoti.

Iš vyriškio veido dingo raudonis. Jis per žingsnį atsitraukė nuo manęs.

– Ponia ten Bom! Tikiuosi, jūs nesate įsivėlusį į po grindžio reikalus ir neslapstote žmonių. Tai nesaugu! Pagalvokite apie tėvą! Ir seserį – ji niekad nebuvo stipri!

Impulso pagauta paprašiau pastoriaus palaukti ir nubėgau

laiptais aukštyn. Betsė įkurdino naujai atvykusiuosius Vilemo senajame kambaryje, tolimiausiame nuo langų į gatvę. Paprašiau motiną kūdikio: mažoji būtybė vos tesvėrė mano rankose.

Sugrįžusi į valgomąjį, nutraukiau apdangalą nuo kūdikio veido.

Įsivyravo ilga tyla. Pastorius pasilenkė į priekį, ranka prieš savo valią siekdamas mažučio kumštelio, sučiupusio antklo dė. Akimirką mačiau atjautą ir baimę kovojančius jo veide. Paskui jis atsitiesė.

– Ne. Be abejonės, ne. Mes galim netekti gyvybių dėl to žydų vaiko!

Nė vienas nepastebėjome, kaip tarpduryje pasirodė tėvas.

– Duok vaiką man, Kore, – tarė jis.

Tėvas laikė kūdikį prispaudęs prie savęs, balta barzda lengvai liesdamas jo skruostą, žvelgdamas į mažą vaikelį akimis, tokiomis pat mėlynomis ir nekaltomis kaip ir to kūdikio. Pagaliau jis nukreipė akis į pastorių.

– Sakote, mes galim netekti gyvybių dėl to vaiko. Aš tai laikyčiau didžiausia garbe, kokia tik gali tekti mano šeimai.

Pastorius staigiai apsisuko ir išėjo iš kambario.

Taigi mes turėjom pagalbos ieškoti kur nors kitur. Harlemo pakraštyje buvo daržininkystės ferma, kuri paslėpdavo pabėgėlius trumpam laikui. Tai nebuvo gera vieta, nes gestapas ten jau lankėsi. Bet greitosiomis kitos tinkamos niekur neatsirado. Du darbininkai tą popietę išsivedė į ten moterį su vaiku.

Po kelių savaitių mes išgirdome, kad fermoje buvo krata. Kai gestapas priėjo prie klėties, kur slėpėsi moteris, ne kūdikis, bet motina ėmė isteriškai klykti. Ji, kūdikis ir jos užtarijai buvo visi paimti.

Mes niekada nesužinojome, kas jiems nutiko.

Nors draugų turėjome telefonų stotyje, niekada negalėjome būti tikri, ar mūsų pasikalbėjimų nesiklausoma. Taigi sukūrėme savo sistemą pagrindžio pranešimams paslėpti laikrodžių kalba.

– Mes čia turime moterišką laikrodį, kurį reikėtų taisyti. Bet aš nerandu spyruoklės. Ar nežinote, kas ją galėtų turėti? (Mes turime žydę, kuriai reikia slėptuvės, ir nerandame jos įprastais ryšiais.)

– Aš čia turiu laikrodį, kurio ciferblatas kelia sunkumų. Vienas iš skaičių atsipalaidavo ir sulaiko rodyklę. Ar žinote ką nors, kas galėtų pataisyti? (Mes turime žydą, kurio bruožai ypač semitiški. Ar žinote ką nors, kas sutiktų papildomai rizikuoti?)

– Man gaila, bet vaikiškas laikrodis, kurį palikote pas mus, nepataisomas. Ar turite kvitą? (Vienuose mūsų namuose mirė žydų vaikas. Mums reikia leidimo laidoti.)

Vieną rytą birželio viduryje telefonas suskambo, kad perduotų tokį pranešimą: „Mes čia turime vyrišką laikrodį, kuris mums kelia rūpesčių. Nerandame, kas jį pataisytų. Viena, ciferblatas labai senamadiškas...“

Taigi žydas, kurio bruožai jį išduoda. Tai buvo žmonės, kuriems sunkiausia rasti vietą.

– Atsiųskite laikrodį ir aš pažiūrėsiu, ką mes galime padaryti mūsų šalyje krautuvėje, – atsakiau jiems.

Lygiai 7 val. tą vakarą suskambo šoninių durų skambutis. Pažvelgiau į veidrodį. Mes tada tebesėdėjome prie rožių lapų arbatos ir vyšnių kekių. Net iš galvos profilio galėjau pasakyti, kad tai buvo „mūsų senamadiškas laikrodis“. Jo forma, jo drabužiai, pati jo kūno laikysena buvo miuzikholo komedijos žydo.

Nubėgau žemyn prie durų.

– Įeikite.

Šypsantis lieknas vyriškis virš trisdešimties metų su atsi-kišusiomis ausimis, plinkančia galva ir smulkiomis akinukais nepriekaištingai nusilenkė. Man jis iškart patiko.

Vos uždarius duris, jis išsitraukė pypkę.

– Pirmiausia privalėčiau pasiklausti, – tarė jis, – ar galiu pasilikti savo gerą draugę pypkę? Mejeris Moselis ir jo pypkė nėra lengvai atskiriami. Bet dėl jūsų, geroji ponija, kadangi kvapas įsismelks į jūsų drabužius, aš mielai atsisveikinsiu su savo draugu nikotinu.

Aš nusijuokiau. Iš visų žydų, kurie buvo atėję į mūsų namus, šis pirmasis įžengė linksmai, teiraudamasis dėl mūsų pačių patogumų.

– Suprantama, jūs galite pasilikti pypkę! – tariau. – Mano tėvas rūko cigarus tokius, kokių šiuo metu įmanoma gauti.

– A! Šiuo metu! – Mejeris Moselis pakėlė rankas ir gūžtelėjo pečiais. – Ko galima tikėtis, kai barbarai užplūdo šalį.

Nusivedžiau jį į valgomąjį. Ten prie stalo sėdėjo septynios: be tėvo ir Betsės, dar žydų pora, laukianti įkurdinimo, ir trys pogrindžio darbininkai. Mejerio Moselio akys iškart nukrypo į tėvą.

– Oo, – sušuko jis, – vienas iš Patriarchų!

Tėvui toks dalykas iš tikrųjų tiko.

– Oo, – atšovė jis taip pat gerai nusiteikęs, – išrinktosios tautos brolis!

– Galite pacituoti šimtas šešiasdešimt šeštąją psalmę, seneli? – tarė Mejeris.

Tėvas šyptelėjo. Aišku, nėra jokios 166 psalmės; psalmynas baigiasi 150 – aja. Tai turbūt juokas, ir niekas neteikė tėvui daugiau malonumo, kaip biblinis juokas.

– 166 psalmė?

– Pasakyti ją jums? – paklausė Mejeris.

Tėvas sutikdamas linktelėjo, ir Mejeris leidosi deklamuoti.

– Bet tai 100 – oji psalmė! – pertraukė tėvas. Ir tada jo veidas nušvito. Žinoma! 66 – oji psalmė prasideda tokiais pat žodžiais. Mejeris prašė šimtosios ir šešiasdešimt šeštosi-os psalmės. Likusią vakaro dalį girdėjau tėvą tyliai juokiantis: „Šimtoji ir šešiasdešimt šeštoji psalmė!“

8.45 val. tėvas paėmė senąją žalvariu įrištą Bibliją iš jai skirtos lentynos. Jis atvertė skaitiniams iš Jeremijo, kur mes baigėme praeitą vakarą, tada, pagautas staigaus įkvėpimo, perdavė Bibliją per stalą Mejeriui.

– Aš laikyčiau garbe, jei šį vakarą mums paskaitytumėt jūs, – tarė tėvas.

Su meile pakėlęs knygą, Mejeris atsistojo. Iš kišenės buvo išimta maža maldos kepuraitė, ir tada giliai iš gerklės, progiesmiu, pusiau maldaujamai, atklydo senovės pranašo žod-

žiai taip pakiliai ir skausmingai, kad, atrodė, mes girdėjome paties tremtinio raudą.

Mejeris Moselis, pasakė jis mums vėliau, buvo kantorius Amsterdamo sinagogoj. Dėl tokio savo linksnumo jis daug prisikentėjo. Dauguma iš jo šeimos areštuota; jo žmona ir vaikai slapstėsi fermoje šiaurėje. „Mane atsisakė priimti dėl akivaizdžių priežasčių“, – tarė jis, darydamas grimasą dėl savo neabejotinų bruožų.

Ir pamažu mums visiems paaiškėjo, kad šis vyras, pasidaręs mums toks mielas, turi likti Bejėje. Aišku, tai nebuvo ideali vieta, bet Mejeriui kaip tik dabar niekur negalėjo būti idealu.

– Kad bent vardas, – tariu jam vieną vakarą, – jūsų neišduotų.

Dar iš tų dienų, kai Vilemas studijavo bažnyčios istoriją, prisiminiau ketvirtojo amžiaus bažnyčios tėvą Eusebijų.

– Manau, pavadinsiu jus Eusebijum, – nusprendžiau.

Tada sėdėjome tetos Jansės priekiniame kambaryje su Kiku ir keliais kitais jaunuoliais, kurie tiekdamo mums suklastotus kelionės leidimus ir kuriems jau buvo per vėlu grįžti namo po komendanto valandos.

Mejeris atsilošė ir mašliai žvelgė į lubas. Išėmęs pypkę iš burnos, jis tarė skonėdamasis žodžiais:

– Eusebijus Moselis. Ne, tai skamba ne visai gerai. Eusebijus (Pagonis) Moselis.

Mes nusijuokėme.

– Nebūkite žąsinas, – tarė Betsė. – Turite pakeisti ir vardą, ir pavardę!

Kikas gudriai pažvelgė į tėvą.

– Seneli! Kaip dėl Smito? Tai, regis, mūsų laikais populiari pavardė.

– Atrodo, kad taip! – tarė tėvas, nesupratęs juoko. – Ne-paprastai populiari!

Ir taip prigijo Eusebijus Smitas.

Pakeisti Mejerio vardą buvo lengva – iškart jis tapo „Eusiu“. Bet priversti Eusį valgyti žydams nepritinkantį maistą buvo kas kita. Vargas, žinoma, buvo gauti bet kokio mai-

sto: trečiais okupacijos metais stovėdavome valandas eilėse, kad gautume tai, kas tik duodama.

Vieną dieną laikraštis paskelbė, kad ketvirtas talonas tin-ka kiaulienos dešrelėms. Po daugelio savaitių pirmąkart gavome mėsos. Su meile Betsė paruošė puotą, taupydama kiekvieną lašą riebalų, kad galėtų vėliau paskaninti kitus valgius.

– Eusi, – tarė Betsė, nešdama garuojantį kiaulienos ir bulvių puodą ant stalo, – atėjo diena.

Eusis iškratė pelenus iš pypkės ir garsiai apsvarstė savo padėtį. Jis, kuris visada valgė prideramą maistą, jis, gerbiamo šeimos vyriausiojo sūnaus vyriausias sūnus, iš tikrųjų jis, Mejeris Moselis Eusebijus Smitas, rimtai kviečiamas valgyti kiaulienos.

Betsė pastatė prieš jį porciją dešrelių ir bulvių.

– Gero apetito.

Tantališkas kvapas pasiekė mūsų mėsos išbadėjusias šnerves. Eusis apsilaižė.

– Žinoma, – tarė jis, – dėl šito yra išlyga Talmude.

Jis pasmeigė mėsą šakute, godžiai atsikando ir iš didelio malonumo pakėlė akis į dangų.

– Ir aš pradėsiu jos ieškoti, – tarė jis, – kai tik pasibaigs pietūs.

Tarsi Eusio atvykimas būtų nuvijęs paskutinę abejonę: per savaitę namai pasipildė trimis naujais nuolatiniais gyventojais. Pirmasis buvo Jopas, dabartinis mūsų mokinys, kuris pas mus kasdien ateidavo iš priemiesčio, dukart vos nebuvo sugautas ir išvežtas į gamyklas. Kai tai atsitiko antrąkart, jo tėvai paprašė, kad jis galėtų pasilikti Bejėje, ir mes sutikome. Kiti du – tai jaunas teisininkas Henkas ir mokytojas Lendertas. Ypač daug padėjo Lendertas. Jis Bejėje įrengė elektrinę perspėjimo sistemą, didžiai reikalingą besislapstantiems.

Iki tol aš išmokau keliauti naktį pas Pikviką beveik taip pat sumaniai kaip ir Kikas. Vieną vakarą, dėkingai gurkšnodama kavą, aš išgirdau savo draugo naudingus konspiracinius pamokymus.

– Kornelija, – tarė jis, įsitaisydamas su savo gabaritais ant jam per mažos velvetinės kėdės, – kaip aš suprantu, jūs

namuose neturite aliarmo sistemos. Tai grynčiausia beprotybė. Taip pat man tenka priminti, kad jūs su savo svečiais neatliekat reguliarių pratybų.

Aš visada stebėjaisi, kaip gerai Pikvikas žinojo, kas dėjosi Bejėje.

– Matote, krata gali užklupti bet kurią dieną, – tęsė Pikvikas. – Aš neįsivaizduoju, kaip galite jos išvengti. Galybė žmonių įeina ir išeina – ir tai tada, kai NSS agentas gyvena toje pat gatvėje virš Kano.

– Jūsų slaptasis kambarys nieko nepadės, jei žmonės negalės laiku į jį patekti. Aš pažįstu tą Lendertą. Jis geras žmogus ir neblogas elektrikas. Tegu jis įtaiso zirkelį kiekviename kambaryje, kur yra durys ir langas į gatvę. Paskui tol treniruokitės, kol jūsų žmonės be pėdsakų išmoks išnykti į tą kambarį greičiau kaip per minutę. Aš atsiųsiu ką nors, kad jus išjudintų.

Tą pat savaitgalį Lendertas netoli laiptų viršaus įtaisė zirkelį, pakankamai garsų, kad būtų girdimas visame name, bet ne lauke. Paskui įtaisė mygtukus įjungti zirkeliui kiekvienoje patogioje vietoje, iš kur galima pirmiausia pastebėti pavojų. Vieną mygtuką paslėpė po valgomiojo palangės, tiesiog po veidrodžiu, pro kurį buvo matyti šoninės durys. Kitas atsirado prieškambario apačioje laiptų, kaip tik prie tų durų iš vidaus, trečias – iš vidaus prie priekinių durų į Barteljoriso gatvę. Jis įtaisė mygtuką ir po prekystaliu krautuvėje, ir kiekviename darbastalyje, ir po langais tetos Jansės kambariuose.

Buvome pasiruošę pirmajam bandymui. Keturi nenuolatiniai mūsų šeimos nariai jau dukart per dieną lipdavo į viršų, į slaptąjį kambarį: rytą pasidėti naktinių drabužių, patalynės ir tualetų reikmenų, o vakare atsikratyti dienos daiktų. Ir mūsų grupės nariai, kurie pasilikdavo pernakti, tame kambaryje laikė lietpalčius, skrybėles, visa, ką atsinešdavo su savimi. Visa tai sudarė abipusį judėjimą per mano mažą miegamąjį – iš tikrųjų dabar mažesnę beveik per jardą. Daug vakarų pasuktinį matydavau Eusį ilgu chalatu ir kutuota naktine kepuraitė, kišanti savo dienos drabužius pro slaptąją plokštę. Bet

pratybų tikslas buvo pažiūrėti, kaip greitai žmonės be išankstinio išspėjimo gali pasiekti tą kambarį bet kurią dienos ar nakties valandą. Vieną rytą aukštas išblyškęs jaunuolis atvyko nuo Pikviko pamokyti, kaip pravesti pratybas.

– Smitas! – sušuko tėvas, kai vyras prisistatė. – Tikrai tai labai nuostabu! Mes čia pastaruojame metu turime vieną Smitą po kito. Nagi jūs labai panašus į...

Ponas Smitas švelniai išsipainiojo iš tėvo genealoginės apklausos ir nusekė paskui mane laiptais į viršų.

– Valgymo metas, – tarė jis, – tai mėgstamiausia valanda kratai. Taip pat viduryje nakties.

Jis žengė iš kambario į kambarį, visur raskamas įrodymų, kad namuose gyveno daugiau kaip trys žmonės.

– Stebėkite šiukšlių dėžes ir pelenines.

Jis sustojo miegamojo tarpduryje.

– Jei antpuolis vyksta naktį, jie turi pasiimti ne tik savo paklodes ir antklodes, bet ir apversti čiužinius. Tai yra mėgstama saugumo tarnybos (SD – Sicherheitsdienst) gudrybė – tikrinti, ar nėra šiltos vietos lovoje.

Ponas Smitas pasiliko priešpiečių. Tą dieną prie stalo mūsų buvo vienuolika kartu su žyde, kuri atvyko praeitą naktį, ir olande su maža dukrele, mūsų pagrindžio narėmis, kurios veikė kaip „palydovės“. Trys iš jų turėjo išvykti į fermą Brabante tuoj po priešpiečių.

Betsė kaip tik buvo besiūlanti troškinį, taip sumaniai paruoštą, kad vargiai galėjai pasigesti mėsos, kai be išspėjimo ponas Smitas atsilošė kėdėje ir paspaudė mygtuką po langu.

Virš mūsų suzirezė zirzeklis. Žmonės pašoko ant kojų, čiupdami stiklus ir lėkštes, sprausdamiesi prie laiptų, net katė nustėrusi įsikibo nagais į užuolaidos vidurį. Šūksniai: „Greičiau!“, „Ne taip garsiai!“ ir „Tu tuoj išpils!“ pasiekė mus, kai tėvas, Betsė ir aš skubiai pertvarkėme stalą ir kėdes, kad atrodytų, jog priešpiečiai parengti trims.

– Ne, palikite mano vietą, – pamokė ponas Smitas. – Kodėl negalėtumėte turėti svečią priešpiečiams? Ponia ir mergaitė irgi galėjo pasilikti.

Pagalčiau mes vėl susėdome, o viršuje viešpatavo tylą.

Visas vyksmas užėmė keturias minutes.

Truputį vėliau mes vėl visi susėdom aplink stalą. Ponas Smitas padėjo priešais save surastus įkalčius: du šaukštus ir gabalą morkos ant laiptų, pypkės pelenų „neužimtame“ miegamajame. Visi žiūrėjo į Eusį, kuris nuraudo iki didelių ausų galiukų.

– Taip pat šios, – jis parodė į motinos ir dukters skrybėlaites, tebekabančias ant vagių. – Jei jums reikia slėptis, sustokite ir pagalvokite, kaip apsirengę jūs atvykote. Be to, jūs visi tiesiog per lėti.

Kitą naktį aš paskelbiau aliarmą, ir šįkart slėpimasis sutrumpėjo minute trisdešimt trimis sekundėmis. Per penktą kartą sumažinome laiką iki dviejų minučių. Mes niekada nepasiekėme Pikviko idealo – mažiau kaip minutės, bet pasitreniravę išmokome pašokti nuo bet ko, ką darėme, ir nudanginti tuos, kurie turėjo slėptis, į slaptąjį kambarį per septyniasdešimt sekundžių. Tėvas, Tosė ir aš parengėme „stabdymo techniką“, kurią panaudotume, jei gestapas įeitų pro krautuvės duris; Betsė išrado panašią strategiją šoninėms durims.

Šia delsimo taktika mes tikėjomės laimėti septyniasdešimt sekundžių, galinčių išgelbėti gyvybę. Šios pratybos kėlė baimės jausmą, persekiojantį visus mūsų svečius. Baimė tyli, visur esanti, ir jos trukmė galėjo palikti liūdnu padarinių. „Kaip žaidimas! – sakydavome vienas kitam, – lenklynės, kur reikia pralenkti pačius save!“ Vienas iš mūsų grupės kitoje gatvėje turėjo kepyklą. Mėnesio pradžioje atiduodavau jam saugoti cukraus talonų atsargą. Tada, kai nusprendavau, kad atėjo metas pratyboms, nueidavau pas jį krepšio pyragaičių su kremu – neapsakomo malonumo tais nesaldžiais laikais, kad paslėpčiau juos savo darbastalyje ir ištraukčiau kaip atlygį už sėkmingas treniruotes.

Kaskart kreminių pyragaičių užsakymas vis didėjo, nes dabar be darbininkų, kuriuos norėjau supažindinti su sistema, turėjome dar tris nuolatinius valgytojus: Teą Dakostą, Metą Monsanto ir Mariją Italę.

Marija Italė, septyniasdešimt šešerių, seniausia iš mūsų

svečių, kėlė ypač didelį rūpestį. Jau tą akimirką, kai Marija įžengė pro mūsų duris, išgirdau astminį švokštimą, dėl kurio kiti namiškiai nenoriai ją priėmė.

Kadangi jos negalavimas grėsė kitų saugumui, mes tą klausimą aptarėme visuotiniame susirinkime. Septyni labiausiai paliesti – Eusis, Jopas, Henkas, Lendertas, Meta, Tea ir pati Marija – prisidėjo prie tėvo, Betsės ir manęs.

– Nėra prasmės apsimesti, – pradėjau aš. – Marija turi dusulį, kuris ypač padidėja užlipus laiptais ir gali jus visus pražudyti.

Po to stojusioje tyloje Marijos sunkus kvėpavimas atrodė ypač garsus.

– Ar galiu kalbėti? – paklausė Eusis.

– Žinoma.

– Man regis, mes visi esame čia jūsų namuose dėl vieno-kių ar kitokių bėdų. Mes esame našlaičiai vaikai, tie, kurių nepriėmė niekas kitas. Kiekvienas iš mūsų kelia pavojų visiems kitiems. Aš balsuoju, kad Marija pasiliktu.

– Gerai, – tarė teisininkas Henkas, – balsuokime.

Rankos pradėjo kilti, bet Marija dar norėjo kažką pasakyti.

– Reikia slaptų biuletenių, – pagaliau ištarė ji. – Nė vienas neturi būti varžomas.

Henkas iš kito kambario atnešė popieriaus lapą ir suplėšė jį į devynias mažas juosteles.

– Jūs irgi, – tarė jis, duodamas biuletenius Betsei, tėvui ir man. – Jei mus atras, jūs kentėsite taip pat kaip ir mes.

Jis išdalino pieštukus.

– Pažymėkite „Ne“, jei tai per didelė rizika, „Taip“, jei manote, kad ji gali čia likti.

Akimirką skrebenu pieštukai, paskui Henkas surinko sulenktus biuletenius. Jis tylomis juos atlenkė, paskui ištiesė ir išbėrė juos Marijai į sterblę.

Devyni maži popieriukai, devynis kartus žodis „Taip“.

Ir taip atsirado mūsų „šeima“. Kiti pabūdavo su mumis dieną ar savaitę, o šie septyni, mūsų laimingų namų branduolys, pasiliko.

Kad ši „šeima“ galėjo būti laiminga tokiu metu ir tokio-
mis aplinkybėmis, daugiausia buvo Betsės nuopelnas. Nors
mūsų svečių materialus gyvenimas buvo apribotas, vakarai
Betsės dėka tapo durimis į platųjį pasaulį. Kartais mes kon-
certuodavome, kai Lendertas smuikuodavo, o Tea, tikrai
rafinuota muzikantė, grodavo pianinu. Arba Betsė pas-
kelbdavo „Vondelio vakarą“ (Olandijos Šekspyro) (13), tada
kiekvienas iš mūsų skaitydavo po dalį. Ji prikalbėjo Eusį
vieną vakarą per savaitę duoti hebrajų kalbos pamokas, kitą
vakarą Meta mokė italų.

Vakaronės turėjo būti trumpos, nes miestas elektrą tiek-
davo neilgam, o žvakės reikėjo taupyti kraštutiniams atve-
jams. Kai lempos sumirksėdavo ir užgesdavo, mes pasukda-
vome atgal į valgomąjį, kur ant stovo buvo pastatytas mano
dviratis. Vienas iš mūsų lipdavo ant jo, kiti susėsdavo ant
kėdžių. Kai važiuotojas pašėlusiai mindavo pedalus, kad
ryškiai šviestų prožektorius, kuris nors vėl surasdavo praeito
vakaro skyrių. Mes keisdavome dviratininką ir skaitovą, kai
kojos ir balsas pavargdavo, ir taip perskaitydavome ištisas
istorijas, romanus, pjeses.

Tėvas po maldos 9.15 val. visada lipdavo į viršų, bet liku-
sieji užtrukdavo, nenorėdami išardyti būrio, apgailėdami,
kad vakaras baigiasi.

– O, gerai, – viltingai tardavo Eusis, kai mes galiausiai
susiruošdavome eiti į savo kambarius, – galbūt šianakt bus
pratybos! Aš jau beveik savaitę negavau kreminio pyra-
gaičio...

AŠTUNTAS SKYRIUS

Audros debesys kaupiasi

Vakarai buvo malonūs, o dienos vis pavojingesnės. Mūsų grupė buvo per didelė, tinklas per toli išplitęs. Jau pusantrų metų mums teko gyventi dvigubą gyvenimą. Iš vienos pusės atrodė, kad Bejėje gyvena laikrodininkas su dviem senmergėmis virš savo mažytės krautuvėlės. Iš kitos pusės – Bejė buvo pagrindžio žiedo, kuris dabar išplito iki tolimiausių Olandijos kampelių, centras. Čia kasdien ateidavo dešimtys darbininkų, gaudavome daug pranešimų, prašymų. Anksčiau ar vėliau turėjome padaryti klaidų.

Aš ypač nerimavau valgymo metu. Dabar kiekvieną kartą buvo tiek daug valgytojų, kad kėdes turėjome sustatyti įstrižai aplink stalą. Katinas mėgo šitokią tvarką. Eusis davė jam hebrajišką vardą „Maher Šalal Hašbazas“, kas apytiksliai reiškia „skubantis prie grobio“. Taip glaudžiai sustačius kėdes, M. Š. Hašbazas galėjo apsukti apie visą stalą ant mūsų pečių, pašėlusiai murkdamas, keliaudamas ir keliaudamas aplink.

Bet aš nerimavau, kad mūsų tiek daug. Valgomasis buvo tik penkais laipteliais aukščiau gatvės lygio; aukštas praeivis galėjo pažvelgti tiesiai pro langą. Mes pakabinome ant jo baltą užuolaidą, atsitvėrėme lyg koku ekranu, leisdami įeiti šviesai. Vis dėlto tik tada, kai nakčiai būdavo užtraukti sunkūs užtemdymo skydai, jausdavausi tikrai saugi.

Vieną dieną per priešpiečius, žiūrėdama pro ploną užuolaidą, pamačiau figūrą, stovinčią alėjoje. Kai vėl pažvelgiau po minutės, ji vis dar buvo ten. Nebuvo jokios priežasties kam nors ten stovėti, nebent jis domėjosi, kas vyksta Bejėje. Atsistočiau ir per colį atskleidžiau užuolaidą.

O ten, tarsi sukaustyta kažkokio baisaus jausmo, stovėjo senoji Katrina iš Nolės namų!

Nulėkiau laiptais žemyn, atlapojau duris ir įtraukiau ją į vidų. Nors buvo karšta rugpjūčio diena, senosios moters rankos buvo šaltos kaip ledas.

– Katrina! Ką tu čia darai?

– Ar ji išprotėjo? – kūkčiojo moteris. – Jūsų sesuo išprotėjo!

– Nolė? O kas atsitiko?

– Jie atėjo! – tarė ji. – Saugumo tarnyba! Nežinau, iš kur jie sužinojo ar kas jiems pasakė. Jūsų sesuo ir Analisė buvo gretimame kambaryje, ir aš viską girdėjau! – Kūkčiojimai vėl prasiveržė.

– Ką girdėjai? – aš beveik šaukiau.

– Girdėjau, ką ji jiems pasakė! Jie parodė į Analisę ir paklausė: „Ar ji žydė?“ Ir jūsų sesuo atsakė: „Taip“.

Pajutau silpstant kelius. Analisė, blondinė, graži, jauna Analisė su tobulais dokumentais. Ir ji mumis pasitikėjo! O, Nole, Nole, ką padarė tavo neprotingas sąžiningumas!

– O paskui? – paklausiau.

– Nežinau. Aš išbėgau pro galines duris. Ji išprotėjo!

Palikau Katriną valgomajame, nusivedžiau laiptais dviratį ir pusantros mylios kaip galėdama greičiau kračiausi pas Nolę. Šiandien dangus virš Vežimų kelio (Vagenvėgo) atrodė savo vietoje.

Ant Bos en Hovenos gatvės kampo atrėmiau dviratį į žibinto stulpą ir stovėjau uždususi, o širdis vos neiškrito. Paskui taip nerūpestingai, kaip sugebėjau, nužingsniavau šaligatviu namo link. Išskyrus gatvės pakraštyje tiesiai priešais namą stovintį automobilį, viskas atrodė apgaulingai ramiai. Praėjau pro šalį. Už baltų užuolaidų nė garso. Niekuo šis namas nesiskyrė nuo kitų gretimų namų.

Pasiekusi kampa apsisukau. Tą akimirką durys atsidarė ir išėjo Nolė. Paskui sekė vyras rudu darbiniu kostiumu. Po minutės pasirodė antras vyras, pusiau tempdamas, pusiau prilaikydamas Analisę. Jaunosios moters veidas buvo baltas kaip kreida. Pamaniau, jog ji, dar nepriėjusi automobilio, nualps. Automobilio durys užsitrenkė, suburzgė motoras, ir jų nebeliko.

Myniau atgal į Beję tvardydamą nerimo ašaras. Nolė, kaip greitai sužinojome, buvo nuvežta į policijos nuovadą ir uždaryta į vienutę. O Analisę išsiuntė į senąjį žydų teatrą Amsterdame, iš kurio žydus veždavo į naikinimo stovyklas Vokietijoje ir Lenkijoje.

Tai per Mytję, susikūpinusią, iškamuotą Mytję, kurios parama anksčiau abejojome, susisiekiame su Nole. Ji buvo pakilios nuotaikos. Mytjė sakė, kad savo aukštu švelniu sopranu giedojo giesmes ir dainavo dainas.

Kaip ji galėjo dainuoti, išdavusi kitą žmogų! Mytjė nunešdavo duonos, kurią Betsė kasryt iškepėdavo Nolei, nunešė mėlyną megztinį, kurio paprašė, jos mėgstamąjį su gėlėmis, išsiuvinėtomis virš kišenės.

Mytjė perdavė kitą Nolės pranešimą, skirtą specialiai man: „Nieko blogo Analisei neatsitiks. Dievas neleis jiems išvežti jos į Vokietiją. Jis neleis jai kentėti, nes aš paklusau Jam“.

Praėjus šešioms dienoms po Nolės arešto, suskambo telefonas. Skambino Pikvikas.

– Brangioji, norėčiau žinoti, ar galiu jus sutrukdyti? Gal atvežtumėt laikrodį pati?

Taigi pranešimas, kurio jis negali perduoti telefonu.

Išsyk dviračiu nuvažiavau į Ardenhautą.

Pikvikas palaukė, kol svečių kambaryje užsidarė durys.

– Į žydų teatrą Amsterdame praeitą naktį buvo įsiveržta. Keturiasdešimt žydų išgelbėta. Viena iš jų, jauna moteris, ypač norėjo, kad Nolė sužinotų: „Analisė laisva“.

Jis įsmeigė į mane vieną akį, nes kita buvo apraukta giedravalkiu.

– Ar supranti šią žinią?

Linktelėjau su didžiuliu palengvėjimu ir džiaugsmu, kalbėti nesinorėjo. Kaipgi Nolė įspėjo? Kodėl ji buvo tokia tikra?

Po dešimties dienų iš Harlemono kalėjimo Nolę perkėlė į federalinį kalėjimą Amsterdame.

Pikvikas pasakė, kad kalėjimo gydytojas vokiečių esąs humaniškas žmogus, kuris kartais padėdavo išeiti į laisvę dėl sveikatos. Iškart nuvykau į Amsterdamą susitikti su juo. Bet

ką aš pasakysiu, maniau, laukdama jo namų priimamajame. Kaip man įgyti šio žmogaus prielankumą?

Fojė iškišę liežuvius, tarpais apuostydami mano kojas ir rankas, lakstė trys didžiuliai Dobermano pinčeriai. Aš prisiminiau knygą, kurią mes garsiai skaitėme dviračio lempai šviečiant, „Kaip laimėti draugų ir daryti įtaką žmonėms“. Viena iš Deilo Karnegio siūlomų priemonių – rasti žmogaus hobi. Hobi – šunys... kad taip žinočiau...

Pagaliau tarnaitė grįžo ir įvedė mane į mažą svetainę.

– Koks jūs šaunus, daktare! – pasakiau vokiškai vyrui žilais plaukais, sėdinčiam ant sofos.

– Šaunus?

– Taip, kad sykiu su savimi atsivežėte šiuos mielus šunis. Jie atstoja gerus draugus, kai jums reikia gyventi atskirai nuo šeimos.

Gydytojo veidas nušvito.

– Vadinasi, jums patinka šunys.

Vieninteliai šunys, apie kuriuos ką nors žinojau, buvo Hario de Vryso buldogai.

– Labiausiai mėgstu buldogus. Ar jums patinka buldogai?

– Žmonės to nesupranta, – karštai tarė gydytojas, – bet buldogai labai mieli.

Galbūt dešimt minučių, sukdamą galvą ir stengdamasi prisiminti visa, ką kada nors girdėjau ir skaičiau ta tema, aš vis kalbėjausi apie šunis. Paskui gydytojas staiga atsistojo.

– Bet esu tikras, jūs neatėjote čia pakalbėti apie šunis. Ko norėjote?

Sutikau jo žvilgsnį.

– Aš turiu seserį kalėjime čia, Amsterdame. Noriu žinoti, ar... nemanau, kad jos gera sveikata.

Gydytojas nusišypsojo.

– Taigi šunys jūsų visai nedomina.

– Dabar domina, – tariu taip pat šypsodamasi. – Bet kur kas labiau domina mano sesuo.

– Koks jos vardas, pavardė?

– Nolė van Vurden.

Gydytojas išėjo iš kambario ir grįžo su ruda užrašų knygučiu.

– Taip. Viena iš neseniai atvykusių. Pasakykit man ką nors apie ją. Už ką ji kalėjime?

Rizikuodama pasakiau gydytojui, kad Nolės nusikaltimas buvo žydės slėpimas. Taip pat pasakiau, kad ji šešių vaikų motina, kurie, jei liks be priežiūros, gali tapti našta valstybei. (Aš neužsiminiau, kad jauniausias iš tų vaikų dabar buvo septyniolikos.)

– Gerai, žiūrėsime.

Jis nuėjo prie svetainės durų.

– O dabar atleiskite man.

Keliaudama traukiniu atgal į Harlemą, labiau nei bet kuriuo metu po Nolės arešto jaučiausi drąsesnė. Betėjo dienos, praėjo savaitė, paskui dvi, o nebuvo jokių žinių. Vėl nuvažiavau į Amsterdamą.

– Atvykau pažiūrėti, kaip laikosi šie dobermanai, – tariau gydytojui.

Jis neapsidžiaugė.

– Jums nevalia man trukdyti. Žinau, kad jūs atvykote pašnekėti ne apie šunis. Jūs turite duoti man laiko.

Taigi neliko nieko kito, tik laukti.

Buvo šviesus rugsėjo vidurdienis, kai septyniolika mūsų susispaudėme aplink stalą. Staiga Nilsas, sėdįs priešais mane, pabalo. Nilsas, vienas iš mūsų darbininkų, atvyko pranešti, kad senoji Katrina saugiai pasiekė fermą į šiaurę nuo Alkmaro. Dabar Nilsas prabilo žemu normaliu balsu:

– Neatsigęžkite. Kažkas žiūri virš užuolaidos.

Virš užuolaidos! Bet tai neįmanoma! Jis turėtų būti dešimties pėdų aukščio. Stalas nuščiuvo.

– Jis stovi ant kopėčių, plauna langą, – tarė Nilsas.

– Aš neliečiau plauti langų, – tarė Betsė.

Kad ir kas bebūtų, mes neturime lyg nusikalte taip sėdėti šioje stingdančioje tyloje! Eusiui atėjo įkvepianti mintis.

– Su gimimo diena! – dainavo jis. – Su gimimo diena sveikiname jus!

Mes visi pagavome mintį ir gyvai prisidėjome. „Su gimimo diena, mielas seneli“ – daina skambėjo Bejėje, o aš išėjau

pro šonines duris ir atsistočiau prie kopėčių, žvelgdama aukštyn į vyrą, laikantį kibirą ir kempinę.

– Ką jūs darote? Mums nereikia plauti langų. Ypač po būvio metu!

Vyriškis išsiėmė iš kelnų kišenės popierėlį ir pasitikrino.

– Ar tai ne Keiperiai?

– Jie anapus gatvės. Bet vis tiek ateikite ir padėkite mums atšvesti.

Vyras papurtė galvą. Jis padėkojo man, bet jam reikia dirbti darbą. Stebėjau jį, kaip jis su kopėčiomis per Barteljoriso gatvę nuėjo prie Keiperio saldainių parduotuvės.

– Ar tai padėjo? – triukšmingai klausė manęs, kai grįžau į valgomąjį. – Ar manote, kad jis šnipinėjo?

Neatsakiau. Aš nežinojau.

Tai buvo sunkiausia. Niekad nežinoti, ką sakyti. Ir viena iš didžiausių nežinių buvo mano pačios elgesys per apklausą. Kol nemiegojau, jaučiausi gana tikra dėl savęs. Bet jei jie ateitų naktį... Nuolatos grupė dirbo su manimi. Nilsas, Henkas, Lendertas įsiverždavo į mano kambarį be išpėjimo, purtydavo mane, kad nubusčiau, apipildavo klausimais.

Kai tai atsitiko pirmą kartą, pamaniau, kad vyksta tikras antpuolis. Baisus beldimas į mano duris, paskui švystelėjimas kišeniniu žibintuvėliu į akis.

– Kelkis! Ant kojų!

Neįžiūrėjau žmogaus, kuris kalbėjo.

– Kur slepiate devynis žydus?

– Dabar mes turime tik šešis žydus.

Stojo spengianti tylą. Užsidegė kambario šviesa ir pasirodė Rolfas, susiėmęs rankomis už galvos.

– O ne. O ne, – nesiliovė jis sakęs. – Tai negali būti taip blogai.

– Tik pagalvokit, – tarė Henkas, stovėjęs už jo. – Gestapas stengiasi pagauti jus. Atsakyti reikia: „Kokie žydai! Mes čia neturime žydų“.

– Ar aš galiu vėl pabandyti?

– Ne dabar, – tarė Rolfas. – Dabar jūs visai išsibudinusi.

Jie vėl pabandė po kelių naktų.

– Iš kur tie žydai, kuriuos slepiate?

Aš apspangusi atsisėdau.

– Nežinau. Jie tiesiog atėjo prie durų.

Rolfas sviedė skrybėlę ant grindų.

– Ne, ne, ne! – šaukė jis. – Kokie žydai! Čia nėra jokių žydų! Ar jūs negalite išmokti?

– Aš išmoksiu, – pažadėjau. – Aš pasitaisysiu.

Ir tikrai, kitą kartą išsibudinau truputį labiau. Kambarį pripildė pustuzinis neaiškių pavidalų.

– Kur slepiate maisto korteles? – greitai paklausė balsas.

Aišku, po apatiniu laipteliu. Bet šįkart nesileisiu sugaunama ir taip neatsakysiu. Man atėjo į galvą gudrus atsakymas:

– Frizų laikrodyje ant laiptų stulpo!

Kikas atsisėdo šalia manęs ant lovos ir apkabino ranka.

– Jau geriau, teta Kore, – tarė jis. – Šįkart jūs stengėtės. Bet atsiminkite: jūs neturite jokių kortelių, išskyrus tris – jums, seneliui ir tetai Betsei. Nėra čia jokios pagrindžio veiklos, jūs nesuprantate, apie ką jie kalba.

Pamažu, kartojantis pratyboms, taisiausi. Vis dėlto, jei jie iš tikrųjų ateitų, jei jie būtų tikri gestapo agentai, paruošti iškvesti iš žmonių tiesą, kaip aš pasirodyčiau tada?

Vilemas dėl pagrindžio darbo dažnai atvykdavo į Harlemą. Jo veide atsispindėjo neviltis, sumišusi su nerimu. Dukart kareiviai buvo prieglaudoje, ir nors jam pavyko apgauti juos dėl daugelio vis dar ten gyvenančių žydų, vieną ligotą aklą senutę jie išsivedė.

– Devyniasdešimt vienerių! – Vilemas nesiliovė kartojęs. – Ji net negalėjo paeiti, jie turėjo nunešti ją į automobilį.

Dėl Vilemo, kaip dvasininko, padėties kol kas jie nesiėmė tiesioginių veiksmų prieš jį ir Tinę, bet jis buvo sekamas atidžiau nei kada nors anksčiau. Kad rastų oficialią dingstį apsilankymams Harleme, Bejėje kiekvieną trečiadienį jis pravedavo maldos rytmetį.

Bet Vilemas nieko negalėjo daryti rutiniškai, ypač melstis, ir netrukus susirinkimą lankė dešimtys harlemiečių,

ištroškusių ko nors, kuo galėtų tikėti šiais ketvirtaisiais okupacijos metais. Daugelis lankančių pamaldas nė nenumanė apie dvigubą Bejės gyvenimą. Savaip jie kėlė naują pavojų, kai ant siaurų laiptų prasilenkdavo su ateinančiais ir išėinančiais darbininkais iš įvairių pogrindžio grupių. Bet, kita vertus, manėme, galėtų būti ir naudingas šių nekaltų žmonių sambūris. Taip bent mes vylėmės.

Vieną vakarą po komendanto valandos sėdėjome aplink stalą vakarieniaudami, trys ten Bomai, septyni „nuolatiniai svečiai“ ir du žydai, kuriems ieškojome namų, kai suskambo krautuvės durų skambutis.

Klientas užsidarius krautuvei? Ir, sakyčiau, itin drąsus, jei stovi Barteljoriso gatvėje po komendanto valandos. Imdama raktus iš kišenės, nuskubėjau į priemenę, atrakinau dirbtuvės duris ir apgraibomis perėjau tamsią krautuvę. Prie priekinių durų akimirką paklausiau.

– Kas čia? – pašaukiau.

– Ar prisimenate mane?

Vyro, kalbančio vokiškai, balsas.

– Kas toks? – paklausiau ta pačia kalba.

– Senas draugas, atėjau aplankyti. Atidarykite duris!

Pakrapščiau spyną ir atsargiai pravėriau duris. Tai buvo uniformuotas vokiečių kareivis. Nespėjus man paspausti aliar-mo mygtuko už durų, jis prasiskynė sau kelią į vidų. Paskui nusiėmė kepurę ir spalio prieblandoje pažinau jaunąjį vokiečių laikrodininką, kurį tėvas atleido prieš ketverius metus.

– Otas? – sušukau.

– Kapitonas Altšuleris, – pataisė jis mane. – Mūsų padėtytys truputį pasikeitė, ponias ten Bom, ar ne?

Pažvelgiau į jo ženklus. Jis nebuvo nei kapitonas, nei kito laipsnio, bet nieko nesakiau. Jis apsidairė po krautuvę.

– Ta pati tvanki vietelė, – tarė jis. Jis siekė šviesos jungtuko, bet aš uždengiau jį ranka.

– Ne! Mes krautuvejė neturime užtemdymo skydų!

– Gerai, eime į viršų pakalbėti apie senus laikus. Ar tas senas laikrodžių valytojas vis dar čia sukinėjasi?

– Kristofelsas? Jis mirė iš šalčio praeitą žiemą.

Otas patraukė pečiais.

– Tai gerai juo nusikratėt! O kaip pamaldusis senasis Biblijos skaitytojas?

Šonu slinkau prie prekystalio, kur buvo įtaisytas kitas skambutis.

– Ačiū, tėvas laikosi puikiai.

– Nagi, ar nesiruošiate pakviesti manęs į viršų ir pagerbti kaip svečią?

Kodėl jis taip troško patekti į viršų? Ar tas netikša atėjo tiesiog papiktdžiūgauti, ar jis ką nors įtarė? Pirštu aptikau mygtuką.

– Kas tai? – Otas įtariai apsidairė.

– Kaip tai kas?

– Tas garsas! Aš girdėjau kažkokį birbimą.

– Aš nieko negirdėjau.

Bet Otas atšoko atgal ir pasileido per dirbtuvę.

– Palaukit! – šaukiau. – Leiskit man užrakinti priekines duris, ir aš einu su jumis į viršų! Noriu pažiūrėti, ar greit jie jus atpažins.

Krapščiausi prie durų taip ilgai, kaip drįsau: aiškiai jam kilo įtarimas. Paskui nusekiau pro galines duris į prieškambarį. Nė garso iš valgomąjo ar nuo laiptų. Pranėriau pro jį aukštyn laiptais ir pabeldžiau į duris.

– Tėve! Betsė! – sušukau, kaip vyliausi, žaismingu balsu. – Duodu jums triskart – ne, šešiskart spėti, kas čia stovi!

– Jokių spėlionių! – Otas pralenkė mane ir atlapojo duris.

Tėvas ir Betsė pažvelgė nuo valgio. Stalas buvo padengtas trims, mano nebaigta lėkštė kitoje pusėje. Tai buvo taip tobula, kad net aš, ką tik mačiusi čia valgant dvylika žmonių, vargiai galėjau įtarti, kad čia valgė daugiau negu senukas su dukterimis. „Alpinos“ ženklas stovėjo ant bufeto: jie nieko nepamiršo.

Nekviestas Otas prisitraukė kėdę.

– Na! – jis triumfavo. – Atsitiko lygiai taip, kaip aš sakiau, ar ne?

– Atrodytų, taip, – romiai tarė tėvas.

– Betse, – tariau, – duok kapitonui Altšuleriui arbatos.

Otas gurkštelėjo gėrimo, kurio Betsė jam įpylė, ir skvarbiai apžvelgė mus aplink stalą.

– Kur jūs gavote tikros arbatos?! Niekas daugiau Olandijoje neturi arbatos.

Kokia aš kvaila. Arbata buvo gauta iš Pikviko.

– Jei jums rūpi žinoti, – tariau, – ji gauta iš vokiečių karininko. Bet nieko daugiau neklausinėkite.

Pasistengiau duoti suprasti apie slaptus ryšius su aukštu okupaciniu karininku.

Otas užtruko dar penkiolika minučių. Ir tada, galbūt pajutęs, kad pakankamai pabrėžė savo pranašumą, išsinešdino į tuščias gatves.

Tik po pusvalandžio mes ryžomės atšaukti pavojų devyniems išgąsdintiems ir drebantiems žmonėms.

Antrąją spalio savaitę, rytą, ypač karštligiškai besirūpinant pogrindžiu, apačioje prieškambaryje suskambo slaptasis telefonas. Nuskubėjau pakelti ragelio; atsiliepėdavo tik tėvas, Betsė arba aš.

– Na! – tarė balsas. – Ar neatvyksite manęs paimiti?

Tai buvo Nolė.

– Nole! Kada? Kaip? Kur tu esi?

– Geležinkelio stotyje Amsterdame! Tik neturiu pinigų bilietui.

– Ten ir būk! O, Nole, mes atvykstame!

Numyniau į Bos en Hoveno gatvę, ir tada su Flipu ir vaikais, kurie tuokart buvo namie, nuskubėjau į Harlemo stotį. Pamatėme Nolę dar prieš traukiniui sustojant Amsterdame. Iš tolo švietė jos mėlynas megztinis tarsi mėlyno dangaus gabalėlis didelėje tamsioje daržinėje.

Po septynių savaitių kalėjime ji atrodė mirtinai išblyškusi, bet tokia pat spinduliuojanti kaip visada. Kalėjimo gydytojas, pasakė ji, pareiškė, kad žemas kraujo spaudimas gali ją paversti invalide, o tada jos šeši vaikai liks našta visuomenei. Tai sakydama ji net nusipurtė.

Artėjo 1943 metų Kalėdos. Lengvai pasnigo, ir tai buvo

vienintelis to laiko šventės požymis. Atrodė, kad kiekviena šeima turi ką nors iš savųjų kalėjime, darbo stovykloje arba slėptuvėje. Šį kartą visų mintyse svarbiausia buvo religinė švenčių pusė.

Bejėje mes turėjome atšvesti ne tik Kalėdas, bet ir Hanuką, žydų „Šviesų šventę“. Betsė tarp lobių, sukrautų už valgomojo spintos, rado Hanukos žvakidę (14) ir pastatė ją ant pianino. Kas vakarą, kai Eusis skaitė Makabėjų istoriją (15), mes uždegdavome viena žvake daugiau. Paskui dainuodavome lengvai įsimenamas melancholiškas dykumos dainas. Mes visi per tuos vakarus buvome labai žydiški.

Gal penktąjį Šventės vakarą, kai buvome susirinkę aplink pianiną, suskambo durų skambutis alėjoje. Atidariau ir pamčiau sniege stovinčią poniją Bekers, kaimyno optiko žmoną. Ponia Bekers buvo tokia apvali ir rami, kaip jos vyras plonas ir susirūpinęs, bet šį vakarą jos apskritas veidas buvo pilnas nerimo.

– Ar nemanote, – sušnibždėjo ji, – kad jūsų žydai galėtų dainuoti truputį tyliau? Mes girdėjome juos net per sienas, o juk šioje gatvėje yra visokių žmonių...

Kai grįžau į tetos Jansės kambarius, mes nustėrę apsvairstėme šią naujieną. Jei Bekersų šeima viską žino apie mus, kiek dar žmonių Harleme žino?

Neilgai trukus patyrėme, kad vienas iš tokių buvo pats policijos viršininkas. Vieną tamsų sausio rytą, kai vėl snyguriavo, į pogrindžio „štabą“ galiniame tetos Jansės kambaryje įsiveržė Tosė, spausdama rankoje laišką. Ant voko buvo Harlemono policijos antspaudas.

Atplėšiau. Viduje, ant policijos viršininko blanko, buvo ranka rašyta pastaba. Perskaičiau ją tyliai, paskui garsiai.

„Ateikite į mano kabinetą šiandien trečią valandą po pietų“.

Kokias dvidešimt minučių stengėmės išnagrinėti tą pastabą. Kai kurie manė, kad tai nėra panašu į areštą. Kam policija duotų galimybę pabėgti? Vis dėlto saugiausia buvo pasiruošti kratai ir įkalinimui. Darbininkai po vieną pranyko iš namų. Valgytojai ištuštino šiukšliadėžes ir susirinko

likučius siuvinių, ruošdamiesi greitai bėgti į slaptąjį kambarį. Seniai tuščiame anglių židinyje sudeginau kaltinamuosius dokumentus. Katinas pajuto ore įtampą ir tūnojo po bufetu.

Tada išsimaudžiau, galbūt paskutinįkart ilgiems mėnesiams, ir susidėjau kalėjimo krepšį pagal tai, ką patyrė Nolė ir kiti: Bibliją, pieštuką, adatą ir siūlą, muilą (arba tai, ką mes tomis dienomis vadinome muilu), dantų šepetuką ir šukas. Apsirengiau šilčiausiais savo drabužiais, pasivilkusi keletą apatinių eilių ir abu megztinius. Prieš pat trečią valandą stipriai apkabinau tėvą ir Betsę ir per pilką purvynę nuėjau į Smedės gatvę.

Budintis policininkas buvo senas pažįstamas. Jis pažvelgė į laišką, paskui smalsiai į mane.

– Štai čia, – pasakė jis.

Jis pabeldė į duris, ant kurių buvo parašyta „Viršininkas“. Vyro, kuris sėdėjo už stalo, plaukai buvo žilstelėję, rudi, sušukuoti į priekį ant praplikusios vietos. Grojo radijas. Viršininkas ištiesė ranką ir pasuko suktuką ne tylyn, bet garsyn.

– Ponia ten Bom, – tarė jis. – Sveiki atvykę.

– Laba diena, pone...

Viršininkas išėjo iš už stalo uždaryti durų.

– Sėskite, – tarė jis. – Matote, aš viską žinau apie jus. Apie jūsų darbą.

– Jūs turite galvoje laikrodininkystę. Turbūt labiau mano tėvo darbą nei mano.

Viršininkas nusišypsojo.

– Ne, turiu galvoje jūsų „kitą“ darbą.

– A, tada jūs kalbate apie mano darbą su atsilikusiais vaikais? Taip. Leiskite man pasakyti apie tai, kad...

– Ne, ponია ten Bom, – viršininkas nuleido balsą. – Nekalbu apie jūsų darbą su atsilikusiais vaikais. Kalbu apie dar kitą darbą ir noriu, kad žinotumėte, jog kai kurie iš mūsų čia tam simpatizuoja.

Viršininkas dabar plačiai šypsojosi. Neryžtingai irgi atsakiau šypsena.

– Dabar, ponია ten Bom, – tęsė jis, – aš turiu prašymą.

Viršininkas atsisėdo ant stalo krašto ir žiūrėjo į mane nenuleisdamas akių. Jis prislopino balsą, kol pasidarė tik tik girdimas. Jis pats sakėsi dirbaş su pogrindžiu. Bet policijos skyriaus skundikas perduoda informaciją gestapui.

– Mums nelieka nieko kito, kaip nužudyti tą žmogų.

Mano nugara perbėgo drebulys.

– Kokią alternatyvą mes turime? – viršininkas šnibždėjo toliau. – Mes negalime jo areštuoti – nėra kitų kalėjimų, kur nekontroliuotų vokiečiai. Bet jei jis liks laisvėje, mirs daug kitų. Todėl ir norėjau žinoti, ponias ten Bom, gal jūs turite ką nors, kas galėtų...

– Jį užmušti?

– Taip.

Aš atsilošiau. Ar tai buvo sąžalčiai įvilioti mane, kad pažinčiau grupės egzistavimą, išvardinčiau žmones?

– Pone, – pagaliau tariu, matydama viršininko akis nekantriai mirkčiojant, – aš visada maniau, kad mano vaidmuo yra gelbėti gyvybę, o ne ją naikinti. Tačiau aš suprantu jūsų dilemą ir turiu pasiūlymą. Ar jūs maldos žmogus?

– Argi šiomis dienomis mes ne visi tokie?

– Tada melskimės dabar kartu, kad Dievas pasiektų šio žmogaus širdį, kad jis liautųsi išdavinėjęs tėvynainius.

Stojo ilga pauzė. Paskui viršininkas linktelėjo.

– Tai aš labai mielai padaryčiau.

Ir taip ten, policijos nuovados širdyje, radijui trimituojant paskutines žinias apie vokiečių puolimą, mes meldėmės. Meldėmės, kad tas olandas suvoktų savo vertę Dievo akivaizdoje ir kiekvienos kitos žmogiškos būtybės žemėje vertę.

Baigus melstis, viršininkas atsistojo.

– Ačiū jums, ponias ten Bom. – Jis paspaudė man ranką. – Dar kartą ačiū. Dabar žinau, kad buvo klaida prašyti jūsų.

Vis dar spausdama savo kalėjimo krepšį, perėjau fojė ir už kampo pasukau link Bejės.

Viršutiniame aukšte žmonės spaudėsi aplink, norėdami viską sužinoti. Bet aš jiems visko nepasakiau. Nenorėjau, kad tėvas ir Betsė žinotų, jog mes buvome prašomi žudyti. Tai būtų jiems nereikalinga našta.

Epizodas su policijos viršininku turėjo padrašinti. Matyt, mes turėjome draugų aukštose sferose. Iš tikrųjų naujienos mums turėjo priešingą poveikį. Čia buvo dar vienas pavyzdys, kad mūsų paslaptis visai nebuvo paslaptis. Atrodė, visas Harlemas žinojo apie mūsų veiklą.

Supratome, kad reikėtų nutraukti darbą, bet kaip mes būtume galėję? Kas palaikytų atvirą tiekimo ir informacijos tinklą, nuo kurio priklausė šimtų saugumas? Jei reikėdavo palikti kokią slėptuvę, o taip nuolat ir nutikdavo, kas koordinuotų persikėlimą nauju adresu?

Mes turėjom tęsti, bet suvokėme, kad nelaimė negali ilgai užtrukti.

Iš tikrųjų ji pirmiausia ištiko Jopą, septyniolikmetį pameistrį, kuris buvo susiradęs Bejėje saugius namus.

Vėlyvą popietę, baigiantis 1944 metų sausui, Rolfas vogčiomis įėjo į dirbtuvę. Jis pažvelgė į Jopą. Aš linktelėjau: Jopas dalyvavo visur, kas vyko namuose.

– Edėje yra pagrindžio namai, kuriuos ši vakarą ruošiamasi užpulti. Ar turite ką nors, kas galėtų nueiti?

Bet aš neturėjau. Taip vėlai tą dieną Bejėje nebuvo nė vieno kurjerio ar palydovo.

– Aš nueisiu, – tarė Jopas.

Jau žiojauši prieštarauti, kad jis nepatyręs ir sustabdytas gatvėje pats gali būti paimtas ir išvežtas. Tada pagalvojau apie nieko neįtariančius žmones Edėje. Mes viršuje turėjome mergaitiškų šalikų ir drabužių spintą.

– Tada greitai, vaicine, – tarė Rolfas. – Tu turi išeiti tuoj pat.

Jis Jopui viską smulkiai nupasakojo ir išskubėjo. Netrukus Jopas vėl pasirodė, pavirtęs labai dailia brunete su ilgu apsiaustu ir skarele, rankas paslėpęs kailine mova. Ar vaikinai ką nujautė? Mano nuostabai, jis prie durų atsigrėžė ir pabučiavo mane.

Jopas turėjo grįžti prieš septintą, komendanto valandą. Septinta atėjo ir praėjo. Galbūt jis susilaikė ir grįš rytą.

Mes turėjome lankytoją anksti kitą dieną, bet tai buvo ne Jopas. Tą minutę, kai Rolfas įžengė pro duris, supratau, kad jį slegia blogos naujienos.

– Tai Jopas, ar ne?

– Taip.

– Kas atsitiko?

Rolfas sužinojo tą istoriją iš naktį budėjusio seržanto. Kai Jopas pasiekė adresą Edėje, gestapas jau buvo ten. Jopas pas-kambino; durys atsidarė. Apsimesdamas namo šeimininku, saugumo tarnybos žmogus pakvietė Jopą vidun.

– Ir, Kore, – tarė Rolfas, – mes turime drąsiai tai sutikti. Gestapas išgaus informaciją iš Jopo. Jie jau nuvežė jį į Am-sterdamą. Kaip ilgai jis sugebės laikyti liežuvį?

Dar kartą mes svarstėme apie darbo nutraukimą. Dar kar-tą nusprendėme, kad negalime.

Tą naktį tėvas, Betsė ir aš meldėmės dar ilgai po to, kai kiti atsigulė. Žinojome, kad, nepaisant didėjančios rizikos, mes neturėjome kito pasirinkimo, o tik žengti pirmyn. Tai buvo blogio valanda: mes negalėjome nuo jo pabėgti. Galbūt tik tada, kai žmogaus pastangos padarė visa, ką galėjo, ir sužlugo, vien Dievo galia pajėgtų pakeisti.

DEVINTAS SKYRIUS

Antpuolis

Dėl neįprasto garso skausmingai atsimerkiau. Tai buvo Eusis, nešantis savo patalynę ir naktinius drabužius į slaptąjį kambarį. Už joėjo Marija ir Tea su ryšuliais.

Vėl užsimerkiau. Buvo 1944 metų vasario 28 – osios rytas. Dvi dienas pragulėjau sirgdama gripu. Galva tvinkčiojo, sąnariai degė. Dėl kiekvieno garselio, kaip Marijos sunkaus alsavimo, slaptosios plokštės girgždėjimo, man norėjosi šaukti. Girdėjau, kaip įėjo Henkas ir Meta, paskui Eusio juoką, kai jis per žemas duris perdavė dieninius daiktus kitiems.

Eikite šalin visi! Palikite mane vieną! Kandžiojau lūpą, kad to nepasakyčiau.

Pagaliau jie susirinko savo drabužius ir mantą ir išžygiauvo, uždarydami duris. Kur buvo Lendertas? Kodėl jis neatėjo į viršų? Tada prisiminiau, kad Lendertas kelioms dienoms buvo išvykęs įvesti elektrinių įspėjimo sistemų keliuose kituose namuose. Vėl nugarimzdau į karštingės miegą.

Kitas dalykas, kurį aš suvokiau – tai Betsė, stovinti kojūgalyje su garuojančiu puodeliu žolių arbatos.

– Man gaila tave žadinti, Kore. Bet ten apačioje krautuvelyje yra vyras, kuris tvirtina, kad kalbės tik su tavimi.

– Kas jis?

– Jis sakosi esąs iš Ermelo. Aš niekad jo anksčiau nemačiau.

Netvirtai atsisėdau.

– Viskas tvarkoje. Vis tiek turiu keltis. Rytoj gausime naujų maisto kortelių.

Gurkštelėjau deginančios arbatos, tada iš paskutiniųjų atsistojau. Šalia lovos gulėjo mano kalėjimo krepšys, sudėtas ir paruoštas nuo policijos viršininko šaukimo.

Iš tiesų aš jį papildžiau. Be Biblijos, drabužių ir tualetu

reikmenų, jame dabar buvo vitaminų, aspirino, geležies tablečių nuo Betsės anemijos ir daug ko kito. Jis tapo man savotišku talismanu, apsauga nuo kalėjimo siaubų.

Iš lėto apsirengiau ir pasiekiau laiptų aikštelę. Namas, atrodė, sukasi aplink mane. Įsikibusi į turėklus, nušliaužiau žemyn. Prie tetos Jansės kambarių nustebau išgirdusi balsus. Pažvelgiau į vidų. Aišku, aš pamiršau. Buvo trečiadienio rytas, žmonės rinkosi į Vilemo savaitines pamaldas. Mačiau Nolę dalinant „okupacinę kavą“, kaip mes vadinome dabartinį šaknų ir džiovintų figų gėrimą. Peteris jau buvo prie pianino, kaip ir ankstesnes savaites, ruošdamasis akompanuoti.

Aš toliau leidausi laiptais, prasilenkdama su naujais aukštyn plaukiančiais atvykėliais.

Kai drebančiais keliais pasiekiau krautuve, manęs pasitikti pašoko mažas vyras smėlio spalvos plaukais.

– Ponia ten Bom!

– Taip?

Yra toks senas olandų posakis: žmogų apibūdina tai, kaip jis atremia jūsų žvilgsnį. Šis vyras, atrodė, sutelkė dėmesį kažkur tarp mano nosies ir smakro.

– Ar tai dėl laikrodžio? – paklausiau.

– Ne, ponia ten Bom. Šis tas daug rimtesnio! – Jo akys, atrodė, suka aplink mano veidą. – Mano žmoną ką tik areštavo. Matote, mes slėpėme žydus. Jei ją išklaus, visų mūsų gyvybė pavojuje.

– Nežinau, kaip aš galiu padėti, – tariau.

– Man reikia šešių šimtų guldenų. Ermelo nuovadoje yra policininkas, kurį galima papirkti tokia suma. Aš neturtingas žmogus, bet man sakė, kad jūs turite ryšių.

– Ryšių?

– Ponia ten Bom! Tai gyvybės ir mirties klausimas. Jei negausiu jų tuoj pat, ją nuveš į Amsterdamą, ir bus per vėlu.

Kažko to vyro elgesys vertė mane dvejoti. Ir vis dėlto kaip aš galiu rizikuoti suklysti?

– Ateikit vėl po pusvalandžio. Aš turėsiu tuos pinigus, – tariau.

Pirmąkart vyro žvilgsnis sutiko manąjį.

– Aš niekad to nepamiršiu, – tarė jis.

Suma buvo didesnė, negu mes turėjome Bejėje, todėl pasiunčiau Tosę į banką ir nurodžiau perduoti vyrui pinigus, bet nieko nepasakoti.

Tada vėl sunkiai užlipau laiptais. Prieš dešimtį minučių degiau iš karščio, o dabar mane purtė šaltis. Sustojau tetos Jansės kambaryje tik paimti iš stalo dokumentų lagaminėlį. Paskui, atsiprašiusi Vilemo ir kitų, nusigavau į savo kambarį. Vėl nusirengiau, iš naujo pripildžiau garintuvą, šnypščiantį ant mažos spiritinės krosnelės, ir vėl atsiguliuoju. Kurį laiką bandžiau susikaupti ties pavardėmis ir adresais lagaminėlyje. Penkių kortelių ši mėnesį reikia į Zandvortą. Visai nereikia į Overveną. Reikės aštuoniolikos į... Gripas kvatojo man į akis, popieriai plaukė priešais mane. Lagaminėlis išslydo man iš rankos, ir aš užsnūdau.

Man karščiuojant, sapne vis borbė zirzeklis. Jis nesiliovė ir nesiliovė. Kodėl jis nenustoja? Kodėl jis nenustoja? Trepsėjo kojos, balsai šnibždėjo: „Greičiau! Greičiau!“.

Atsisėdau kaip strėlė. Žmonės bėgo pro mano lovą. Pasisukau kaip tik laiku ir pamačiau pro žemąsias duris dingstant Teos kulnus. Paskui ją lindo Meta, tada Henkas.

Bet aš neplanavau šiai dienai pratybų! Kas pagaliau? Nebent, nebent tai ne pratybos. Pro mane pranėrė Eusis išblyškusiu veidu, jo pypkė tarškėjo peleninėje, kurią jis nešė drebančiomis rankomis.

Ir pagaliau mano sustingusias smegenis persmelkė mintis, kad atėjo kritiškas momentas. Vienas, du, trys žmonės jau slėptuvėje; keturi, kai pranyko Eusio juodi batai ir raudonos kojinės. Bet Marija? Kur Marija? Senelė pasirodė miegamajame, pravira burna gaudydama orą. Pašokau nuo lovos ir pusiau nutempiau, pusiau nustūmiau ją per kambarį.

Aš kaip tik traukiau žemyn slaptąją plokštę, kai į kambarį įpuolė laibas baltaplaukis vyras. Pažinau, kad jis nuo Pikkviko, vienas iš aukštų nacionalinės Rezistencijos asmenų. Nenumaniau, kad ir jis buvo namuose. Jis nūrė paskui Mariją. Penki, šeši. Taip, Lendertui nesant, visi.

Vyro kojos pradingo, ir aš nuleidau plokštę ir išokau atgal

į lovą. Apačioje girdėjau trankomas duris, sunkius žingsnius ant laiptų. Bet buvo kitas garsas, kuris stingdė man kraują: dūstantis, rėžiantis ausį Marijos kvėpavimas.

„Viešpatie Jėzau! – meldžiau. – Tu turi galią pagydyti! Pagydyk Mariją dabar!“

Ir tada mano žvilgsnis užkliuvo už lagaminėlio, prigrūsto pavardžių ir adresų. Pagriebiau jį, vėl pakėliau slankiojančias duris, sviedžiau lagaminą į vidų, užtrenkiau duris ir pa-
stačiau prie jų savo kalėjimo krepšį. Kai vėl pasiekiau lovą, miegamojo durys atsilapojo.

– Jūsų vardas, pavadė?

Aš atsisėdau iš lėto ir apsimėčiau mieguista.

– Ką?

– Jūsų pavadė?

– Kornelija ten Bom.

Vyras buvo aukštas, nerangus, keisto, blyškaus veido. Vilkėjo paprastu mėlynu darbo kostiumu. Jis pasisuko ir sušuko žemyn į laiptus:

– Mes turime dar vieną čia viršų, Vilemsai.

Vėl atsigrėžė į mane.

– Kelkitės! Renkitės!

Man ropojant iš po antklodžių, vyriškis išsitraukė iš kišenės popierėlį ir pasitikrino.

– Taigi jūs esate gaujos vadė! – Jis vėl pažvelgė į mane susidomėjęs. – Dabar pasakykite, kur slepiate žydus?

– Nežinau, apie ką jūs kalbate.

Vyras nusijuokė.

– Taigi jūs nieko nežinote ir apie pogrindžio gaują. Mes dar pažiūrėsime!

Jis nenuleido nuo manęs akių, todėl ėmiau vilktis drabužius ant pižamos, įtempusi ausis, ar neišgirsiu kokio garso iš slaptojo kambario.

– Parodykite dokumentus!

Išsitraukiau mažąjį maišelį, kurį nešiojau po kaklu. Kai ėmiau savo asmens pažymėjimą, iškrito ritinėlis banknotų. Vyriškis pasilenkė, pakėlė pinigų nuo grindų ir įsikišo sau kišenėn. Paskui paėmė mano dokumentus ir pažiūrėjo. Aki-

mirką kambaryje buvo tylu. Marijos Italės šnopavimas? Kodėl jo nebuvo girdėti? Vyriškis sviedė man dokumentus.

– Greičiau!

Bet jis visai neskubėjo palikti to kambario. Ne taip kaip aš. Per skubėjimą kreivai užsisagsčiau megztinį ir įsispyriau į batus, jų neužsirišusi. Tada buvau besiekianti savo kalėjimo krepšio.

Pala!

Jis stovėjo ten, kur jį nukišau iš išgąščio: tiesiai priešais slaptąją plokštę. Jei dabar siekčiau po lentyna jo paimti, kai šis vyras stebi kiekvieną mano judesį, ar jo dėmesio nepatrauks ši vieta, kurios visai man nesinorėtų jam parodyti?

Nors ir buvo labai sunku taip pasielgti, bet apsisukau ir išėjau iš kambario, palikusi krepšį.

Klupdama nusileidau laiptais, keliai drebėjo ir iš baimės, ir nuo gripo. Priešais tetos Jansės kambarius stovėjo uniformotas kareivis; durys buvo uždarytos. Norėjau sužinoti, ar maldos susirinkimas pasibaigė, ar Vilemas, Nolė ir Peteris išėjo. O gal jie visi vis dar čia? Kiek nekaltų žmonių gali būti įpainiota?

Vyriškis stumtelėjo mane, ir aš nuskubėjau laiptais į valgomąjį. Tėvas, Betsė ir Tosė sėdėjo ant kėdžių, pristumtų prie sienos. Šalia jų trys pogrindžio darbininkai, neseniai čia atsiradę. Ant grindų po langu, sulaužytas į tris dalis, gulėjo „Alpinos“ ženklas. Kažkam pavyko nutrenkti jį nuo palangės.

Antras gestapo agentas civiliniais drabužiais uoliai rausėsi po krūvą sidabrinųjų reikسدalderių bei juvelyrinių dirbinių, suverstų ant pietų stalo. Tai buvo slaptieji daiktai iš už kampinio bufeto: tai iš tiesų buvo pirmoji vieta, kurią jie aptiko.

– Štai dar viena, įrašyta šiuo adresu, – tarė vyras, atvedęs mane. – Mano žiniomis, ji yra visos gaujos vadė.

Vyras prie stalo, tas, kurį vadino Vilemsu, pažvelgė į mane, paskui grįžo prie grobio.

– Tu žinai, ką daryti, Kapteinai.

Kapteinai pačiupo mane už alkūnės ir nustūmė priešais save žemyn per penkis laiptelius į krautuvės galinę dalį.

Kitas kareivis su uniforma stovėjo sargyboje kaip tik prie šių durų iš vidaus. Kapteiną grūdo mane į priekinį kambarį ir bloškė į sieną.

– Kur žydai?

– Čia nėra jokių žydų.

Vyras smarkiai kirto man per veidą.

– Kur jūs slepiate maisto korteles?

– Aš nežinau, ką jūs...

Kapteiną sudavė man vėl. Aš susvyravusi atsirėmiau į astronominį laikrodį. Nespėjus man atsigauti, jis smogė vėl, paskui dar kartą, aštrūs smūgiai atlošė mano galvą atgal.

– Kur žydai?

Kitas smūgis.

– Kur yra jūsų slaptasis kambarys?

Pajutau kraujo skonį burnoje. Man galva sukosi, ausyse spengė – aš buvau beprarandanti sąmonę.

– Viešpatie Jėzau! – sušukau. – Užtark mane!

Kapteiną ranka sustojo pusiaukelėje.

– Jei dar kartą ištarsi tą vardą, aš tave užmušiu!

Bet vis dėlto jo ranka lėtai nusileido.

– Jei jūs nekalbate, liesoji prakalbės.

Klupinėjau priešais jį laiptais aukštyn. Jis pastūmė mane į vieną iš kėdžių prie valgomojo sienos. Pro miglas mačiau jį iš kambario išsivedant Betsę.

Virš mūsų kūjo smūgiai ir skylantis medis rodė, kur griozdė ištreniruota paieškos komanda slaptojo kambario. Tada žemai alėjoje suskambo durų skambutis. Bet ženklas! Ar jie nemato, kad „Alpinos“ ženkle nėra? Pažvelgiau į langą, ir man užgniauzė kvapą. Ant palangės, iš sulaužytų gabalų rūpestingai sudėtas, stovėjo medinis trikampis.

Per vėlai aš pakėliau akis ir pamačiau, kad Vilemsas atidžiai žvelgia į mane.

– Aš taip ir maniau! – tarė jis. – Tai buvo signalas, ar ne?

Jis nubėgo laiptais žemyn. Virš mūsų smūgiai ir trepsėjimas liovėsi. Išgirdau atsidarant alėjos duris ir Vilemsą balsą, meilikaunantį ir įsiteikiantį:

– Gal užėikite?

– Ar jūs girdėjote! – moters balsas. – Jie paėmė dėdę Hermaną!

Pikvikas? Tik ne Pikvikas!

– O? – girdėjau sakant Vilemsą. – Kas jam atsitiko?

Jis išgavo iš jos tiek, kiek galėjo, tada areštavo.

Mirksinti iš baimės ir sutrikimo, moteris buvo pasodinta su mumis prie sienos. Aš pažinau ją tik kaip asmenį, kartais mums atnešdavusį žinių iš miesto. Aš su kančia spoksojau į ženklą lange, skelbiantį pasauliui, kad viskas Bejėje kaip įprasta. Mūsų namai paversti spąstais. Kiek dar paklius į juos prieš baigiantis dienai? Ir Pikvikas! Ar jie iš tikrųjų pagavo Pikviką!

Kapteinas pasirodė su Betse valgomojo duryse. Jos lūpos buvo sutinusios ir papurtusios, ant skruosto tamsavo mėlynė. Ji kone įvirto į gretimą kėdę.

– O Betse! Jis tave mušė!

– Taip. – Ji palietė kraują ant lūpų. – Man taip jo gaila.

Kapteinas pasisuko, jo baltas veidas dar labiau išblyško.

– Belaisviai, tylėt! – suklykė jis.

Du vyrai sunkiai žengė laiptais žemyn, kažką nešdami į valgomąjį. Jie atrado senąjį radijo aparatą po laiptais.

– Įstatymų besilaikantys piliečiai, ar ne? – Kapteinas tęsė. – Jūs! Anas senis. Matau, kad jūs turite Bibliją.

Jis perbraukė nykščiu gerokai nutrintą knygą, padėtą ant lentynos.

– Pasakykite man, ką ji ten sako apie paklusnumą vyriausybei?

– Bijokite Dievo, – pacitavo tėvas, ir iš jo lūpų žodžiai tame kambaryje nuskambėjo kaip palaiminimas ir nuraminimas. – „Bijokite Dievo ir gerbkite karalienę“.

Kapteinas spoksojo į jį.

– Ji to nesako. Biblija to nesako.

– Ne, – sutiko tėvas. – Ji sako: „Bijokite Dievo, gerbkite karalių“. Bet mūsų atveju tai yra karalienė.

– Tai ne karalius ar karalienė! – pratrūko Kapteinas. – Dabar mes esame legali vyriausybė, o jūs visi – įstatymo pažeidėjai!

Durų skambutis vėl suskambo. Vėl klausimai ir areštas. Vos jaunuolis, vienas iš mūsų darbininkų, gavo kėdę, kai jis vėl suskambo.

Man atrodė, kad mes niekad neturėjom tiek daug lankytojų: valgomasis buvo pilnutėlis. Man labiausiai gaila tų, kurie atėjo aplankyti. Buvo atvestas pagyvenęs atsistatydinęs misionierius iš baimės virpančiu žandikauliu. Guodė bent tai, kad iš trunkymo ir duslių smūgių viršuje atrodė, jog jie dar nerado slaptojo kambario.

Naujas garsas privertė mane pašokti. Skambėjo telefonas apačioje prieškambaryje.

– Tai telefonas! – sušuko Vilemsas.

Jis aštriai apžvelgė kambarį, paskui sugriebęs mane už riešo nutempė žemyn laiptais. Jis įbruko ragelį man prie ausies, bet laikė ant jo savo ranką.

– Atsakyk! – tarė jis.

– Čia yra ten Bomų butas ir krautuvė, – tariau taip nerūpestingai, kaip tik drįsau.

Bet asmuo kitame gale nesuprato keistumo.

– Ponia ten Bom, jūs esate baisiame pavojuje! Jie areštavo Hermaną Sliuringą. Jie viską žino! Jūs turite būti atsargūs! – Moters balsas plepėjo, o gestapininkas greta manęs viską girdėjo.

Vos tik jis spėjo padėti ragelį, kai telefonas vėl suskambo. Vyro balsas ir vėl pranešimas. „Dėdė Hermanas paimtas į policijos nuovadą. Tai reiškia, kad jie prisikas prie visko...“

Pagaliau, kai trečią kartą pakartojau savo formalų ir netipišką mažą pasveikinimą, aname gale pasigirdo pypsėjimas. Vilemsas išplėšė ragelį man iš rankos.

– Alio! Alio! – šaukė jis. Pajudino lizdą ant sienos. Linija nutilo. Jis nustūmė mane atgal į viršų laiptais ir vėl į mano kėdę.

– Mūsų draugai susiprotėjo, – tarė jis Kapteinui. – Bet aš išgirdau pakankamai.

Matyt, Betsė gavo leidimą palikti savo kėdę: ji raikė duoną ant bufeto. Aš nustebau, suvokusi, kad buvo jau priešpiečių metas. Betsė dalino duoną aplinkiniams, bet aš

papurčiau galvą. Karštis vėl siautėjo. Man skaudėjo gerklę, o galvoje tvinkčiojo.

Tarpduryje pasirodė vyras.

– Mes išieškojome visą butą, Vilemsai, – tarė jis. – Jei čia yra slaptasis kambarys, pats velnias jį įrengė.

Vilemsas peržvelgė Betšę, tėvą ir mane.

– Slaptasis kambarys yra, – tarė jis ramiai. – Ir žmonės juo naudojami arba jie dabar yra jį užėmę. Gerai. Mes išstatysim apie namus sargybą, kol jie pavirs mumijomis.

Stojusioje siaubo tyloje ant kelių pajutau švelnų prisilietimą. Maher Šalal Hašbazas užšoko į sterblę pasitrinti į mane. Glosčiau spindintį juodą kailį. Kas dabar su juo bus? O apie šešis žmones viršuje neleidau sau net pagalvoti.

Prąėjo pusvalandis, kai durų skambutis suskambo paskutinį kartą. Kad ir kas išgirdo mano pranešimą telefonu, jis turėjo išplatinti pavojų. Žodis buvo išlėkęs: niekas daugiau neis į spąstus Bejėje.

Turbūt Vilemsas priėjo tą pačią išvadą, nes jis ūmai liepė mums stotis ir su paltais bei skrybėlėmis leisti į koridorių. Tėvą, Betšę ir mane jis laikė valgomajame iki galo. Priekyje mūsų laiptais žemyn lipo žmonės iš tetos Jansės kambarių. Su laikiusi kvėpavimą, apžiūrinėjau juos. Matyt, daugelis iš dalyvavusių pamaldose išėjo prieš antpuolį. Bet toli gražu ne visi. Štai atėjo Nolė, paskui Peteris. Paskutinis pasirodė Vilemas.

Taigi visa šeima. Tėvas, visi keturi jo vaikai, vienas vaikaitis. Kapteinas stumtelėjo mane.

– Judėkite.

Tėvas nuo vagio paėmė savo aukštą skrybėlę. Už valgo mojo durų jis sustojo užtraukti senojo frizų laikrodžio svarščius.

– Mes neturime leisti laikrodžiui sustoti, – tarė jis.

Tėve! Ar tu tikrai manai, kad mes būsime namie greičiau, nei pasibaigs grandinė?

Sniegas išnyko iš gatvių; purvino vandens balos telkšojo grioveluose, kai mes žygiavome per alėją į Smedės gatvę. Ėjimas truko tik minutę, bet tuomet, kai mes atsidūrėme už dvigubų policijos nuovados durų, mane supurtė šaltis. Fojė

aš neramiai dairiausi Rolfo ir kitų, kuriuos mes pažinojome, bet nemačiau nė vieno. Atrodė, kad vokiečių kareivių kontingentas papildė reguliarųjį policijos būrį.

Mus varė koridoriumi pro sunkias metalines duris, kur aš paskutinįsyk mačiau Hari de Vryšą. Gale šios salės buvo didelis kambarys, anksčiau atstojęs gimnastikos salę. Langai aukštai sienose buvo uždengti vieliniu tinklu, žiedai ir krepšinio lankai buvo pririšti prie lubų. Dabar kambario viduryje stovėjo stalas, už kurio sėdėjo vokiečių pareigūnas. Plaušiniai čiužiniai buvo išskleisti ir dengė dalį grindų, ir aš griuvau ant vieno iš jų.

Dvi valandas pareigūnas užrašinėjo pavardes, adresus ir kitus duomenis. Suskaičiavau tuos, kurie buvo areštuoti su mumis: trisdešimt penki žmonės iš Bejės antpuolio.

Anksčiau areštuoti žmonės irgi sėdėjo ar gulėjo ant plaušinių, kai kurių veidai pažįstami. Ieškojau Pikviko, bet jo tarp jų nebuvo. Vienas iš jų, bičiulis laikrodininkas, kuris dažnai užeidavo į Beję, atrodė, ypač nusiminė dėl to, kas atsitiko mums. Jis priėjo ir atsisėdo šalia tėvo ir manęs.

Pagaliau pareigūnas išėjo. Pirmąkart nuo tada, kai sukambo zirzeklis, mes galėjome pasikalbėti tarpusavyje. Aš iš paskutiniųjų stengiausi atsisėsti.

– Greitai! – sukriokiau aš. – Mes turime sutarti, ką sakyti! Daugelis iš mūsų gali paprastai pasakyti tiesą, bet...

Mano balsas nuslopo gerklėje. Mano gripo apkvaišintoms smegenims atrodė, kad Peteris susiraukė man nuožmiausiai, kaip kada nors esu mačiusi.

– Bet jei jie sužinos, kad dėdė Vilemas mokė šįryt iš Senojo Testamento, jam tai gali pridaryti bėdos, – užbaigė už mane Peteris.

Jis truktelėjo galvą į vieną pusę, ir aš netvirtai atsistoju ant kojų.

– Teta Kore! – sušnypštė jis, kai mes buvome kitoje kambario pusėje. – Tas žmogus, laikrodininkas! Jis gestapo šnipas. – Jis patapšnojo man galvą, tarsi aš būčiau sergantis vaikas. – Vėl gulkitės, teta Kore. Tiesiog vardan dangaus nieko nekalbėkit.

Mane pabudino atsidarančių sunkių gimnastikos salės durų trenksmas. Į vidų įžengė Rolfas.

– Čia laikomės ramybės! – suriko jis. Pasilenkęs arti Vilemo kažką jam pasakė, bet aš neišgirdau. – Tualetai yra užpakalinėje dalyje lauke, – tęsė jis garsiai. – Galite po vieną nueiti su palyda.

Vilemas atsisėdo šalia manęs.

– Jis sako, mes galime tualete paskandinti kaltinančius dokumentus, jei pakankamai smulkiai juos suplėšysime.

Negrabiai rausiausi po palto kišenes. Ten buvo kelios popieriaus skiautės ir pluoštelis banknotų – keli popieriniai reiksdalderiai. Apžiūrėjau kiekvieną atskirai, svarstydama, kaip jį galėsiu paaiškinti teismo procese. Šalia lauko tualetų buvo dubuo su skardiniu puodeliu ant grandinės. Dėkinga ilgai gėriau – pirmąkart nuo tada, kai Betsė tą rytą atnešė man arbatos.

Į vakarą policininkas atnešė į salę didelę pintinę šviežių karštų bandelių. Aš negalėjau praryti savosios. Tik vanduo man buvo skanus, nors vis labiau varžiausi prašytis dažnai išvedama į lauką.

Kai sugrižau paskutinįsyk, aplink tėvą buvo susirinkusi grupelė vakaro maldai. Kiekviena mano gyvenimo diena baigdavosi kaip ši: tas gilus, tvirtas balsas, tas užtikrintas ir karštas mūsų visų pavedimas Dievo globai. Biblija gulėjo namie ant savo lentynos, bet daug jos buvo sudėta jo širdyje. Jo mėlynos akys, atrodė, mato už užrakinto ir perpildyto kambario, už Harlemo, už pačios žemės, kai jis iš atminties citavo: „Esi mano prieglobstis ir mano skydas: pasitikiu Tavo žodžiais... Palaikyk mane, ir aš būsiu saugus...“

Nė vienas iš mūsų daug nemiegojo. Kaskart, kai kas nors išeidavo iš kambario, jis turėjo peržengti per tuziną kitų. Galiausiai pro aukštus, pridengtus langus kambario viršuje įsigavo šviesa. Ilgam rytui lėtai slenkant, aš snaudžiau, nugarą atsirėmusi į sieną; labiausiai dabar skaudėjo krūtinę. Buvo vidurdienis, kai į kambarį įžengė kareiviai ir liepė keltis. Skubėdami iš visų jėgų stengėmės apsirengti paltais ir vėl žąsele eįjome šaltais koridoriais.

Smedės gatvėje prie policijos barikadų, išstatytų skersai kelio, spaudėsi žmonių siena. Kai Betsė, aš ir tėvas išėjome į lauką, jie išgaštingai murmėdami piktinosi, kad „Taurusis Harlemo Senelis“ vedamas į kalėjimą. Prieš duris stovėjo žalias miesto autobusas, kurio užpakalines sėdynes buvo užėmę kareiviai. Suimtieji buvo varomi į vidų, o draugai, giminės ir pašaliniai verkė ar tiesiog žiūrėjo. Betsė ir aš suspaudėme tėvą už rankų ir buvome benulipą laiptais. Tada sustingome. Vedamas dviejų kareivių, be skrybėlės ir be palto, klupdamas, praėjo pro mus Pikvikas. Jo plikas viršugalvis buvo nusėtas mėlynių, prie šerių ant smakro laikėsi pridžiūvęs kraujas. Nė nepakėlęs akių jis buvo įstumtas į autobusą.

Tėvas, Betsė ir aš susispaudėme ant siauros sėdynės netoli priekio. Pro langą vos spėjau pamatyti minioje stovinčią Tinę.

Buvo viena iš tų spindulingų žiemos dienų, kai oras, atrodė, mirga nuo šviesos. Autobusas sudrebėjo ir pajudėjo. Policija valė kelią ir mes stūmėmės pirmyn. Aš godžiai žiūrėjau pro langą į Harlemą. Dabar mes kirtome Grotės turgu, didžiosios katedros sienos kristalinėje šviesoje spindėjo tūkstančiais atspindžių. Kažkodėl man atrodė, kad aš jau išgyvenau šį momentą anksčiau.

Tada prisiminiau.

Vizija. Įsiveržimo naktis. Aš visa tai mačiau. Vilemas, Nolė, Pikvikas, Peteris – visi mes čia prieš mūsų valią tempiami per šią aikštę. Visa tai buvo sapnas. Visi mes paliekame Harlemą, negalime grįžti. Kur vykstame?

DEŠIMTAS SKYRIUS

Ševeningenas

Už Harlemo autobusas pasuko keliu, lygiagrečiu su jūra. Mūsų dešinėje kilo žemos kopų krašto kalvos, ant katerų buvo matyti kareivių siluetai. Aišku, vežė ne į Amsterdamą. Iš tiesų po dviejų valandų važiavimo mes patekome į Hagos gatves. Autobusas sustojo priešais naują funkcinį pastatą; užpakalyje sušnibždėjo, kad tai visos Olandijos gestapo štabas. Mus nuvarė visus, išskyrus Pikviką, kuris, atrodo, nepajėgia atsikelti iš savo vietos, į didelį kambarį, kur vėl iš naujo prasidėjo begalinė pavardžių, adresų ir užsiėmimų užrašymo procedūra.

Išsigandau, kai kitoje pusėje aukšto stalo, einančio per visą kambario ilgį, pamačiau ir Vilemsą, ir Kapteiną. Kai kiekvienas belaisvis iš Harlemo prieidavo prie stalo, vienas arba kitas pasilenkdavo ir kažką aiškino vyrui prie spausdinimo mašinėlės, ir nuo jos pasigirdavo tratėjimas.

Staiga pagrindinio kvotėjo žvilgsnis užkliuvo už tėvo.

– Tas senis! – sušuko jis. – Ar jį reikėjo areštuoti? Ei, seneli!

Vilemas privedė tėvą prie stalo. Gestapo viršininkas palinko į priekį.

– Aš norėčiau išsiųsti jus namo, drauguži, – tarė jis. – Tik paprašysiu jūsų duoti žodį, kad daugiau neprisidarysite rūpesčių.

Nemačiau tėvo veido, tik tiesią jo pečių laikyseną ir baltų plaukų aureolę virš jų. Bet girdėjau jo atsakymą.

– Jei šiandien sugrįšiu namo, – tarė jis lygiai ir aiškiai, – rytoj vėl atversiu duris bet kuriam į bėdą pakliuvusiam žmogui, kuris pasibels.

Draugiškumas dingo iš ano vyro veido.

– Atgal į eilę! – suriko jis. – Schnell! Šis teismas daugiau nepakęs gaišaties!

Bet tik dėl gaišaties, atrodė, ir egzistavo šis teismas. Kai slinkome palei stalą, be galo kartojosi klausimai, be galo truko dokumentų žiūrინėjimas, be galo tęsėsi pareigūnų nuolatinis vaikščiojimas. Už langų jau nyko trumpa žiemos diena. O mes nuo pat ryto nieko daugiau nebuvome valgę, tik bandelių su vandeniu.

Prieš mane Betsė atsakinėjo:

– Netekėjusi, – dvidešimtą kartą tą dieną.

– Vaikų skaičius? – monotoniškai klausė kvotėjas.

– Aš netekėjusi, – pakartojo Betsė.

Vyras net nepakėlė akių nuo savo popierių.

– Vaikų skaičius? – riktelėjo jis.

– Vaikų nėra, – tarė Betsė nuolankiai.

Artėjant nakčiai, pro mus į tolimąjį kambario galą nuvedė apkūnų mažą vyrą su geltona žvaigžde. Grumtynių garsas privertė mus visus pakelti akis. Nelaimingasis mėgino išsaugoti kažką suspaudęs rankomis.

– Tai mano! – nesiliovė jis sakęs. – Jūs negalite jos atimti! Jūs negalite atimti mano pinigėnės!

Kokia beprotybė jį užvaldė? Ką, jo įsivaizdavimu, dabar padės pinigai? Bet jis tebekovojo, akivaizdžiam kareivių džiaugsmui.

– Še, žyde! – girdėjau vieną iš jų sakant. Jis batuota koja spyrė mažajam vyrui į pakinklius. – Štai taip mes atimame daiktus iš žydo.

Kilo didelis triukšmas. Tai buvo visa, ką aš galėjau galvoti, kai jie toliau jį spardė. Įsikibau į stalą, kad išsilaikyčiau neparpuolusi, kai tie garsai tęsėsi. Pasiutiškai nekenčiau žmogaus spardymo, nekenčiau jo, kad jis toks bejėgis ir toks pažeidžiamas. Pagaliau išgirdau jį išvelkant.

Tada nelauktai atsidūriau prieš pagrindinį tardytoją. Pažvelgiau į viršų ir sutikau Kapteino žvilgsnį.

– Ši moteris yra gaujos vadė, – tarė jis.

Nors ir sudirgusi, suvokiau, kaip yra svarbu, kad kvotėjas juo patikėtų.

– Ką ponas Kapteinas sako, yra tiesa, – tariau aš. – Šie kiti nieko apie tai nežino. Tai buvo visa mano...

– Vardas, pavardė? – šaltakraujiškai paklausė kvotėjas.

– Kornelija ten Bom, aš esu...

– Amžius?

– Penkiasdešimt dveji. Visi kiti žmonės neturėjo nieko bendra...

– Užsiėmimas?

– Bet aš jums sakiau dešimt kartų! – pratrūkau iš nevilties.

– Užsiėmimas? – jis pakartojo.

Buvo tamsi naktis, kai mes pagaliau išėjome iš pastato. Žalioji autobusas buvo išvažiuojęs. Dabar mus susodino į didelį brezentu dengtą karinį sunkvežimį. Du kareiviai turėjo įkelti tėvą per galinį bortą. Pikviko nebuvo nė ženklų. Tėvas, Betsė ir aš radome vietos atsisėsti ant siauro suolo, prikaltu prie borto.

Sunkvežimis neturėjo lingių ir smarkiai šokinėjo per bombų išraustas Hagos gatves. Užkišau savo ranką už tėvo nugaros, kad apsaugočiau jį nuo sutrenkimų. Vilemas, stovėdamas netoli galo, šnibždėjo mums, ką jis išžiūrėjo užtemdytame mieste. Mes palikome miesto žemutinį rajoną ir, regis, važiuojome vakarų kryptimi link Ševeningeno priemiesčio. Vadinas, tai buvo mūsų paskyrimo vieta, federaliniai pataisos namai, pavadinti pagal šį pajūrio miestelį.

Sunkvežimis staigiai sustojo, išgirdome stabdžių cypimą. Truktelėjome kelias pėdas ir vėl sustojome. Už mūsų žvangėdami užsitrenkė masyvūs vartai.

Išlipę pasijutome esą milžiniškame kieme, apsuptame aukšto mūro. Sunkvežimis buvo privažiavęs prie ilgo žemo pastato; kareiviai suvarė mus į vidų. Sumirksėjau nuo šviesių lempų balto švytėjimo.

– Nasen gegen Mauer! – Nosys į sieną!

Stumtelėta iš užpakalio, pasijutau bežiūrinti į suskilusį tinką. Kiek galėdama pasukiojau akis, pirmiausia į kairę, paskui į dešinę. Ten buvo Vilemas. Dar už dviejų žmonių nuo jo – Betsė. Greta manęs kitoje pusėje buvo Tosė. Visi kaip ir aš stovėjome į sieną atgręžtais veidais. Kur tėvas?

Stojo begalinis laukimas, kol rėžiai sienoje man virto veidais, kraštovaizdžiais, gyvūnų pavidalais.

Paskui kažkur dešinėje atsidarė durys.

– Moteris kalinės, sekit paskui mane!

Prižiūrėtojos balsas buvo toks pat metalinis kaip ir cypiančios durys. Žengusi žingsnį nuo sienos, greitai apsidairiau ieškodama tėvo. Jis buvo per kelias pėdas nuo sienos, pasodintas kėdėje tiesiu atlošu. Tikriausiai jam ją atnešė vienas iš sargybinių.

Prižiūrėtoja jau ėjo ilgu koridoriumi, kurį mačiau pro duris. Bet aš svyravau, beviltiškai žvelgdama į tėvą, Vilemą, Peterį, visus mūsų šauniuosius pagrindžio darbininkus.

– Tėve! – staiga sušukau. – Telydi tave Dievas!

Jis pasuko galvą į mane. Aštri šviesa blykstelėjo nuo jo akinių.

– Ir jus, mano dukros, – tarė jis.

Apsigrėžiau ir nusekiau kitas. Už manęs užsitrenkė durys. Ir jus! Ir jus! O tėve, kada aš vėl tave pamatysiu!

Betsė paėmė man už rankos. Kokoso palmės demblio juosta ėjo plataus koridoriaus viduriu. Mes nuo drėgno betono užlipome ant jo.

– Kalinės eina pakraščiu. – Tai buvo nuobodžiaujantis sargės balsas už mūsų. – Kalinės negali eiti dembliu.

Susidrovėjusios palikome privilegijuotą taką.

Prieš mus koridoriuje stovėjo rašomasis stolas, prie jo uniformuota moteris. Kai kiekviena kalinė pasiekdavo šią vietą, tūkstantą kartą tą dieną sakė vardą, pavardę ir dėjo ant stalo visa, ką turėjo vertinga. Nolė, Betsė ir aš nusisėgėme savo gražiuosius rankinius laikrodžius. Kai ištiesiau savąjį pareigūnei, ji parodė į paprastą aukso žiedą, kuris anksčiau priklausė mamai. Nusmaukiau jį nuo piršto ir padėjau ant stalo kartu su pinigine ir popieriniais guldenais.

Procesija koridoriumi tęsėsi. Sienose į abi puses nuo mūsų rikiavosi siauros metalinės durys. Dabar moterų kolona sustojo: prižiūrėtoja taikė raktą vienoms iš jų. Išgirdome atitraukiamo sklėsčio bumbtelėjimą, vyrių cypimą. Prižiūrėtoja pasižiūrėjo į sąrašą rankoje, tada pašaukė pavarde moterį, kurios aš net nepažinojau, vieną iš tų, kurios buvo Vilemo maldos susirinkime.

Ar tai buvo tik vakar? Ar tai buvo tik ketvirtadienio naktis? Įvykiai Bejėje jau atrodė kaip kito gyvenimo dalis. Durys su trenksmu užsidarė; kolona judėjo toliau. Kitos durys atrakintos, ir vėl žmogus uždarytas. Nė vienos poros iš Harlemo toje pačioje kameroje.

Viena tarp pirmųjų sąrašė perskaitytų pavardžių buvo Bet-sės. Ji žengė pro duris; nespėjus jai atsisukti ir atsisveikinti, jos užsidarė. Už dviejų kamerų mane paliko Nolė. Tų dviejų durų žvangėjimas tebeskambėjo man ausyse, o lėta eiseną tęsėsi.

Koridorius šakojosi, ir mes pasukome į kairę. Tada į dešinę, paskui vėl į kairę – begalinis plieno ir betono pasaulis.

– Ten Bom, Kornelija.

Dar vienos durys sugirgždėjusios atsidaro. Kamera buvo gili ir siaura, ne ką platesnė nei durys. Viena moteris gulėjo ant vienintelės lovos, kitos trys – ant grindų, pasitiesusios šiaudų čiužinius.

– Duokit šitai lovą, – tarė prižiūrėtoja. – Ji serga.

Ir iš tikrųjų, kai tik durys už manęs užsitrenkė, mano krūtinę ir gerklę suėmė kosėjimo spazmai.

– Mes nenorime čia sergančios! – suriko kažkuri. Jos klupdamos stojosi ir traukėsi nuo manęs, kiek leido siaura kamera.

– Man... man labai gaila... – pradėjau aš, bet kitas balsas pertraukė mane:

– Nereikia. Tai ne jūsų kaltė. Gyviau, frau Mikes, duok jai lovą. – Jaunoji moteris pasisuko į mane. – Duokite savo skrybėlę ir palta, aš pakabinsiu.

Dėkinga ištiesiau jai skrybėlę, kurią ji pridėjo prie kitų drabužių, kabančių ant kablių palei sieną. Bet palta pasilikau, standžiai įsisupusi. Lova buvo atlaisvinta, ir aš netvirtai žengiau prie jos, stengdamasi nečiaudėti ir nekvėpuoti, kol spraudžiausi pro savo kameros drauges. Susmukau ant siauros lovos, tada mane suėmė naujas kosulio priepuolis, ir nuo nešvaraus šiaudų čiužinio pakilo debesis troškių juodų dulkių. Pagaliau priepuolis praėjo, ir aš atsiguliau. Šnervės prisipildė rūgštaus šiaudų kvapo. Per ploną čiužinį jutau kiekvieną medinį skersinį.

„Aš niekad negalėsiu miegoti tokioje lovoje“, – pagalvo-
jau, o paskui tesuvokiau, kad jau rytas ir prie durų buvo gir-
dėti trenksmas.

– Šaukia valgyti, – pasakė mano kameros draugės. Pasi-
stengiau atsikelti. Duryse atsivėrė metalo kvadratas, sudary-
damas mažą lentynėlę. Ant jos kažkas koridoriuje dėliojo
skardines lėkštes, pripildytas garuojančios skystos košės.

– Čia yra viena nauja! – moteris, vadinama frau Mikes,
pašaukė pro angą. – Mums reikia penkių porcijų!

Dar viena skardinė lėkštė buvo numesta ant lentynos.

– Jei jūs nealkana, – pridūrė frau Mikes, – aš jums padėsiu.

Paėmiau savo lėkštę, pažiūrėjau į vandeningą pilką avižų
košę ir tylomis perdaviau jai. Netrukus lėkštės buvo surink-
tos ir durų anga užsitrenkė.

Vėliau sutarškėjo raktas spynoje, bumbtelėjo skląstis, ir
duryse atsidarė gana ilgam, kad būtų išneštas sanitarinis kibi-
ras. Prausimosi dubuo irgi buvo išpiltas ir gražintas su švairiu
vandeniū. Moteris pakėlė savo šiaudų čiūžinius nuo grindų
ir sukrovė kampe, sukeldamos naują dulkių sūkurį, kuris vėl
privertė mane beviltiškai kosėti.

Tada kameroje įsivyravo kalėjimo nuobodulys, kurio
greitai pradėjau bijoti labiau nei ko kito. Iš pradžių bandžiau
jį palengvinti, kalbėdamasi su kitomis, bet nors jos buvo tiek
mandagios, kiek gali būti žmonės, gyvenantys kamšatyje, jos
nukreipdavo į šalį mano klausimus, ir nieko daug apie jas
nesužinojau.

Išryškėjo, kad jaunoji moteris, kuri maloniai su manimi
kalbėjo praeitą naktį, yra baronaitė. Jai dar tik septyniolika
metų. Ši mergina kaip žvėriukas narve nuolat žingsniuodavo
nuo ryto iki vakaro, kol elektros lemputė užgesdavo: šeši
žingsniai iki durų, šeši atgal, neužkliudydama sėdinčių ant
grindų.

Frau Mikes pasirodė esanti austrė, kuri dirbo valytoja vie-
noje įstaigoje. Ji dažnai aimanavo dėl savo kanarėlės:

– Vargšas paukštelis! Kas su juo bus! Jie niekad nesusi-
pras jo palesinti.

Tai primindavo mūsų katiną. Ar Maher Šalal Hašbazas

pabėgo į gatvę? O gal jis badmiriauja užplombuoto namo viduje? Įsivaizdavau jį klaidžiojantį tarp kėdžių valgomajame, pasigendantį pečių, ant kurių jis galėtų pasilepinti. Apie ten pasilikusius žmones: Teą, Mariją, Eusį – stengiausi negalvoti. Čia, šioje kameroje, niekuo negalėjau jiems padėti. Dievas žino, kad jie ten.

Viena iš mano kameros draugių čia, Ševeningene, buvo praleidusi trejus metus. Ji išgirdavo maisto vežimėlio dardejimą daug anksčiau nei kitos ir iš žingsnių galėjo pasakyti, kas praeina koridoriu. „Tai patikėtinis iš medicinos punkto. Kažkas serga“. ... „Tai jau ketvirtas kartas, kai kažkuri iš 316 išėjo į apklausą“.

Jos pasaulis susidarė iš šios kameros ir garsų koridoriuje. Netrukus aš pradėjau suprasti šio susiaurėjusio suvokimo išmintį ir tai, kodėl kalinės instinktyviai išsisukinėjo klausimų apie jų gyvenimą laisvėje. Pirmomis įkalinimo dienomis labai nerimavau dėl tėvo, Betsės, Vilemo, Pikviko. Ar tėvas gali valgyti šį maistą? Ar Betsės antklodė tokia pat plona kaip ši?

Bet šios mintys gramzdino į tokią neviltį, kad greitai išmokau joms nepasiduoti. Stengdamasi kuo nors užimti protą, paprašiau frau Mikes išmokyti mane žaisti kortomis, kurias ji dėliodavo valandų valandas. Ji pati pasidarė kortas iš tualetinio popieriaus kvadratų, kurių išduodavo po tris per dieną kiekvienai kalinei; visą dieną ji sėdėjo ant lovos krašto, dėliodama jas priešais save ir vėl surinkdama.

Buvau negabi mokinė, nes Bejėje nebuvo žaidžiama jokiomis kortomis. Dabar, pradėjusi suvokti vieno asmens žaidimą, norėjau suprasti, kodėl tėvas buvo prieš jas. Aišku, negali būti nieko nekaltesnio nei ši formų, vadinamų pikais, gilėmis, būgnais, seka...

Bet ilgainiui pradėjau suvokti klastingą pavojų. Kai žaisti kortomis sekėsi, mano nuotaika kilo. Tai buvo geras ženklas: kas nors iš Harlemo buvo paleistas! Bet jei pralošdavau... Galbūt kas nors serga. Gal žmonės slaptajame kambaryje surasti...

Galiausiai turėjau liautis žaidusi. Šiaip ar taip, įsitikinau, kad sunku taip ilgai sėdėti. Vis dažniau leidau dienas kaip ir

naktis, blaškydamasi ant plono šiaudų čiužinio, veltui stengdamasi rasti padėtį, kurioje visi skausmai iš karto palengvėtų. Mano galva nuolat tvinkčiojo, skausmas smaigstė rankas, pradėjau atsikosėti krauju.

Kai vieną rytą karštligiškai blaškiausi lovoje, kameros durys atsivėrė ir jose pasirodė plienabalsė prižiūrėtoja, kurią buvau mačiusi naktį, kai prieš dvi savaites įžengiau į kamerą.

– Ten Bom, Kornelija.

Šiaip taip pakilau ant kojų.

– Imkit savo skrybėlę ir pal tą ir eikite su manimi.

Pažvelgiau į kameros drauges, norėdama suprasti, kas bus.

– Jūs eisite lauk, – tarė mūsų kalėjimo ekspertė. – Kai imate skrybėlę, visada einate į lauką.

Pal tą aš jau vilkėjau, tik paėmiau skrybėlę nuo kablio ir išėjau į koridorių. Prižiūrėtoja vėl užrakino duris ir leidosi taip greitai eiti, kad mano širdis daužėsi, kai bėgau paskui ją risčia, rūpindamasi neužminti ant brangiojo demblio. Sielvartaudama žvelgiau į užrakintas duris abiejose pusėse; negalėjau prisiminti, už kurių dingo mano seserys.

Pagaliau išėjome į platų kiemą, apsuptą aukštų sienų. Dangus! Pirmąkart per dvi savaites, mėlynas dangus! Kaip aukštai buvo debesys, kokie neapsakomai balti ir švarūs. Staiga prisiminiau, kiek daug dangus reiškė mamai.

– Vikriau! – šūktelejo prižiūrėtoja.

Nuskubėjau į blizgantį juodą automobilį. Ji atidarė užpakalines duris, ir aš įlipau. Du kiti jau buvo ant užpakalinės sėdynės, kareivis ir moteris ištįsusiu pilku veidu. Priekyje, šalia vairuotojo, sudribo beviltiškai nesveikai atrodantis vyras, kurio galva keistai atsilošė į atramą. Kai automobilis pajudėjo, moteris šalia manęs pakėlė krauju suteptą rankšluostį prie lūpų ir ėmė kosėti. Aš supratau: mes trys sergame. Galbūt mes vykstame į ligoninę!

Masyvūs kalėjimo vartai atsidarė, ir mes buvome laisvame pasaulyje, riedėjome plačiomis miesto gatvėmis. Stebėdamasi spoksojau pro langą. Žmonės vaikščiojantys, žiūrinėjantys krautuvių langus, sustojantys pasikalbėti su draugais. Ar tikrai tik prieš dvi savaites buvau tokia pat laisva kaip jie?

Automobilis sustojo priešais valdišką pastatą; pririekė abiejų, kareivio ir vairuotojo, kad užtemptų sergantį vyrą iki trečios laiptų aikštelės. Įėjome į laukiamąjį, prigrūstą žmonių, ir atsisėdome, kareivio budriai sekami. Kai praėjo beveik valanda, paprašiau leidimo pasinaudoti prausykla. Kareivis paklausė tvarkingą slaugę balta uniforma už priėmimo stalo.

– Šičia, – tarė ji gyvai ir nuvedė mane trumpu koridoriu mi, įėjo su manimi į vonią ir užtrenkė duris.

– Greitai! Ar galiu kuo nors padėti?

Aš sumirksėjau.

– Taip. O taip! Biblija! Ar galite man gauti Bibliją? Ir adatą su siūlu! Ir dantų šepetuką! Ir muilo!

Ji abejodama prikando lūpą.

– Tiek daug pacientų šiandien, ir dar kareivis, bet aš padarysiu ką galiu.

Ir ji išėjo.

Bet jos gerumas švietė mažajame kambaryje taip šviesiai, kaip spindintys balti kokliai ir blizgantys vandentiekio čiaupai. Mano širdis džiūgavo, kai ploviausiu nuo kaklo ir veido nešvarumus.

Vyro balsas prie durų:

– Gyviau! Jūs ten jau pakankamai ilgai!

Paskubomis nuploviau muilą ir nusekiau paskui kareivį atgal į laukiamąjį. Slaugė buvo vėl prie savo stalo, abejinga kaip anksčiau; ji net nepažvelgė. Vėl ilgai palaukus pašaukė mane. Gydytojas paprašė pakosėti, pamatavo man temperatūrą ir kraujo spaudimą, paklausė stetoskopu ir pareiškė, kad aš sergu eksudaciniu („šlapiuoju“) pleuritu, o tai gali būti tuberkuliozės pradžia.

Jis kažką parašė ant popieriaus lakšto. Paskui viena ranka laikydamas už rutulinės durų rankenos, kitą akimirksniu uždėjo man ant peties.

– Tikiuosi, – tarė jis tyliai, – kad šia diagnoze darau jums paslaugą.

Laukiamajame atsistojęs manęs jau laukė kareivis. Kai ėjau per kambarį, slaugė vikriai pakilo nuo stalo ir šmurkštelėjo pro mane. Rankoje pajutau kažką mažą gumbuotą,

įvyniotą į popierių. Ikišau tai į palto kišenę, sekdamą kareivį laiptais žemyn. Kita moteris jau buvo automobilyje, sergąs vyras nepasirodė. Per visą kelionę atgal ranka vis nuklysdavo prie daikto kišenėje, glostydama, tirdama kontūrus. „O Viešpatie, jis toks mažas, bet vis dėlto tai gali būti – tegu tai būna Biblija!“

Priekyje dunksojo aukštosios sienos, vartai garsiai užsidarė už mūsų. Galiausiai ilgų aidžių koridorių gale pasiekiau savo kamerą ir ištraukiau paketą iš kišenės. Mano kameros draugės susispietė aplink, kai aš drebančiomis rankomis nuvyniojau laikraštį. Net baronaitė liovėsi žingsniavusi, norėdama pažiūrėti.

Kai pasirodė du gabalai brangaus prieškarinio muilo, frau Mikes užspaudė ranka sau burną, kad sutramdytų triumfo riksmą. Nebuvo dantų šepetuko nei adatos, bet negirdėtas turtas – visas paketas segtukų! Ir visų nuostabiausia, nors ne visa Biblija, bet keturiose mažose knygutėse – keturios Evangelijos.

Padalinau muilą ir segtukus visoms penkioms, bet, nors ir siūliau pasidalinti knygomis, jos atsisakė.

– Jie pagaus jus su šiomis knygomis, – pasakė išmanančioji, – o tai reiškia bausmės padvigubinimą, o taip pat kalte Kost (16).

Kalte Kost – vien duonos davinyš be kasdienės karšto valgio lėkštės – tai nuolat virš mūsų galvų grasinanti bausmė. Jei mes lėtai paduodavome kibirą – būdavo kalte Kost. Bet net kalte Kost būtų maža kaina, pagalvojau, ištiesdama savo skaudamą kūną ant bjaurių šiaudų, už brangias knygas, kurias spaudžiau rankose.

Po dviejų vakarų, netoli to meto, kai elektros lemputė paprastai mirkčiodama užgesdavo, kameros durys su trenksmu atsidarė ir į vidų įžirgliojo sargė.

– Ten Bom, Kornelija, – tarstelėjo ji. – Imkit savo daiktus.

Spoksojau į ją su beprotiška viltimi.

– Jūs turite galvoje...

– Tylos! Nekalbėt!

Ilgai neužtrukau rinkdamasi „daiktus“: mano skrybėlė ir liemenė džiūvo po bergždžio bandymo išvalyti ją nešvaria-me dubens vandenyje. Mano paltas su brangiu kišenių turtu kaip visada buvo ant nugaros. Stebėjau, kam tokia griežta tyła. Kodėl man neleidžiama net atsisveikinti su kameros draugėmis? Ar jau taip labai netinka sargybiniui protarpiais nusišypsoti arba keliais žodžiais paaiškinti?

Atsisveikinau su draugėmis akimis ir nusekiau nepalenkiamą moterį į koridorių. Ji sustojo užrakinti durų, tada nužingsniavo koridoriumi. Bet kelias nebe tas! Mesėjome visai ne į lauką, bet vis giliau į kalėjimo labirintą. Tebetylėdama ji sustojo prieš kitas duris ir atrakino jas. Įžengiau vidun. Durys už manęs sužvangėjo. Skląstis užsitrenkė.

Kamera buvo tokia pati, kurią ką tik palikau: šešių žingsnių ilgio, dviejų pločio, vienintelė lova kameros gale. Bet ši buvo tuščia. Kai sargės žingsniai koridoriuje nutilo, atsirėmiau į šaltą durų metalą. Viena. Viena už šių sienų...

Neturiu leisti mintims pašėlusiai lėkti; turiu būti viskam pasirengusi ir labai praktiška. Šeši žingsniai. Atsisėsk ant lovos. Ši dvokė dar labiau nei ana: regis, šiaudai rūgo. Paliečiau antklodę: kažkas ant jos privėmė. Nusviedžiau ją šalin, bet buvo per vėlu. Puoliau prie kibiro netoli durų ir pasilenkiau virš jo.

Tą akimirką elektros lemputė lubose užgeso. Apgraibo-mis grįžau prie lovos ir įsispraudžiau ten tamsoje, sukandusi dantis nuo patalynės smarvės, standžiai susisiausdama palta. Kamera buvo žiauriai šalta, vėjas siautėjo viduje. Tai turėjo būti kalėjimo pakraštyje: vėjas niekad taip nestūgavo anoje kameroje.

Ką aš padariau, kad būčiau taip atskirta nuo žmonių? Gal jie išsiaiškino, kad kalbėjau su slauge gydytojo priimama-jame? Arba gal buvo išklaustas kas nors iš kalinių iš Harle-mo ir paaiškėjo tiesa apie mūsų grupę. Galbūt buvo nuspręsta mane įkalinti vienutėje metų metus...

Ryte dar pakilo karštis. Aš net negalėjau pastovėti tiek ilgai, kad paimčiau maistą nuo lentynos duryse, ir po kokios valandos lėkštę nusinešė neliestą.

Vakarėjant anga vėl atsivėrė ir pasirodė gabalas sprangios kalėjimo duonos. Dabar aš baisiai norėjau valgyti, bet nebegalėjau paeiti. Bet kas koridoriuje turėjo pamatyti mano negalią. Ranka paėmė duoną ir sviedė link manęs. Ji nukrito ant grindų šalia lovos, kur aš ją sugraibiau ir ėmiau godžiai graužti.

Keletą dienų, kol šėlo karštligė, man vakarienė buvo tiekiamama tokiu būdu. Rytais durys cypdamos atsidarydavo, ir moteris mėlyna palaidine atnešdavo lėkštę skystos košės prie lovos. Aš taip buvau pasiilgusi žmonių, kaip ir maisto, ir užkimusiu, kvarkiančiu balsu bandžiau pradėti pokalbį. Bet moteris, irgi tokia pat kalinė, tik papurtydavo galvą, baimingai žvelgdama į koridoriaus pusę.

Kartą per dieną durys atsidarydavo ir įleisdavo patikėtinį iš medicininio punkto su doze kažkokio aštraus geltono skysčio iš labai nešvaraus butelio. Kai jis įėjo į kamara pirmą kartą, aš sugriebiau jo rankovę.

– Atsiprašau! – išspaudžiau aš. – Ar jūs nematėt aštuoniasdešimt ketverių metų vyro baltais plaukais, su ilga barzda? Kasperas ten Bomas! Jūs turėjot jam nešti vaistų!

Vyras truktelėjo ir išsilaisvino.

– Aš nežinau! Aš nieko nežinau!

Kameros durys staiga atsidarė, trinktelėjo į siena, ir jose pasirodė sargė.

– Vienučių kaliniams kalbėti neleidžiama! Jei ištarsi dar bent žodį kam nors iš dirbančių kalinių, bus kalte Kost visam bausmės laikui! – Ir durys užsitrenkė.

Tas pats patikėtinis taip pat buvo įpareigotas nuolat registruoti mano temperatūrą. Turėdavau nusivilkti marškinius ir pasikišti termometrą po pažastimi. Vis dėlto toks tikrinimas nebuvo tikslus: savaitės pabaigoje suirzęs balsas pašaukė pro prapjovą maistui:

– Kelkis ir pati pasiimk maistą! Tu nebeturi karščio, tavęs niekas nebeaptarnaus!

Aiškliai jaučiau, kad karščio yra, bet nebuvo kas daryti, tik drebant šliaužti prie durų savo lėkštės. Kai padėdavau ją, vėl guldavau ant dvokiančių šiaudų, vos tvardydamosi, kad nesurikčiau.

– Pažvelkite į didžiąją damą, vėl lovoje! Gal ruošiesi pragulėti visą dieną?

Niekaip negalėjau suprasti, kodėl gulėjimas – toks didelis nusikaltimas. Juoba kad atsikėlus nebuvo kas veikti...

Mintys dabar, kai buvau viena, kėlė daugiau nerimo negu anksčiau. Nebegalėjau net melstis už šeimą ir draugus, minėdama vardus – tokia didelė buvo baimė ir ilgesys, apgaubęs kiekvieną jų. „Tuos, kuriuos aš myliu, Viešpatie, – sakydavau. – Tu žinai juos. Tu matai juos. O, palaimink juos visus!“

Mintys buvo priešai. Tas kalėjimo krepšys... Kiek kartų mintyse jį atidarydavau ir rausdavausi po paliktus daiktus. Švari palaidinukė... Aspirinas, visas jo butelis. Dantų pasta su pipirmėtės skoniu, ir...

Tada pagaudavau save. Kokios juokingos tokios mintys! Jeigu turėčiau vėl tai daryti, ar iš tikrųjų vertinčiau šiuos mažus asmeninius patogumus labiau nei žmonių gyvybes? Žinoma, ne.

Bet tamsiomis naktimis, kai kaukė vėjas ir pulsavo karštis, ištraukdavau tą krepšį iš kokio nors tamsaus savo proto kampe ir dar kartą po jį rausdavaus. Rankšluostį pasitiesčiau ant šių šiurkščių šiaudų. Aspirino tabletė...

Tik vienu atžvilgiu ši naujoji kamera buvo geresnė už pirmąją. Joje buvo langas. Septyni geležiniai virbai skersai ir keturi virbai statmenai. Jis buvo aukštai sienoje, toli gražu per aukštai, kad pro jį galėtum dairytis, bet pro tuos dvidešimt aštuonis stačiakampius mačiau dangų.

Visą dieną nenuleidau akių nuo to gabalėlio dangaus. Kartais stačiakampiais judėjo debesys, balti, rausvi ar paauksuoti, ir kai vėjas pūtė iš vakarų, girdėjau jūrą. Visų geriausia, kad kone valandą kasdien, kada pavasario saulė kilo vis aukščiau, į tamsią mažą patalpą įsiliedavo šviesos spindulys. Kai oras darėsi šiltesnis ir aš sustiprėjau, gaudydavau kiekvieną saulės spindulėlį, vis pasislinkdama į apšviestą plotą, galiausiai užsilipdavau ant lovos, pasistiebdavau ant galų pirštų, kad kuo ilgiau jausčiau saulės šilumą.

Sustiprėjusi galėjau ilgiau skaityti. Anksčiau ramybę gražindavo viena eilutė iš Šventojo Rašto, o dabar, kaip baudujantis žmogus, perskaitydavau visas evangelijas išsyk, patirdama visą išganymo didingumą.

Ir taip darant, neįtikėtina mintis nedavė ramybės. Ar visi tie dalykai: šis karas, Ševeningeno kalėjimas, šita pati kamera – tokie naikinantys ir nereikalingi, ar visi jie yra nenumatyti, atsitiktiniai? Argi tai ne pavyzdžiai, pirmiausia atskleisti evangelijose? Ar Jėzus – ir čia skaityti ėmiau tikrai atidžiai – ar ir Jėzus nebuvo visai ir be įrodymų žlugdomas kaip mūsų maža grupė ir mūsų maži planai?

Bet...jei evangelijos tikrai yra Dievo veiklos pavyzdys, tada pralaimėjimas dar nėra pabaiga. Dairiausi po pliką mažą kamerą ir norėjau suvokti, kokia gi pergalė galėtų kilti iš šios vietos.

Kalėjimo ekspertė pirmojoje kameroje išmokė mane pasidaryti savotišką peilį, trinant korseto laikiklį į šiurkščias cemento grindis. Man atrodė ypač svarbu nepamesti laiko trukmės. Ir taip aštriai nudildytu laikikliu ant sienos už lovos įbrėžiau kalendorių. Kai kiekviena ilga niekuo neišsiskirianti diena slinko į pabaigą, išrašydavau dar vieną kvadratą. Taip pat pradėjau užrašinėti ypatingas datas po kalendoriumi:

1944-ųjų vasario 28	Areštas
1944-ųjų vasario 29	Pervežimas į Ševeningena
1944-ųjų kovo 16	Vienumos pradžia

Ir dabar nauja data:

1944-ųjų balandžio 15 Mano gimtadienis kalėjime

Gimtadienis turėtų reikšti pobūvį, bet veltui ieškojau nors kokio linksmesnio daikto. Anoje kameroje bent buvo šviesių drabužių: baronaitės raudona skrybėlė, frau Mikes geltona palaidinukė. Kaip apgailestavau, kad anksčiau nekreipiau dėmesio į savo aprangą.

Pagaliau norėjau bent turėti dainą savo šventei! Pasirinkau vieną apie Harlemo Nuotakos medį – jis dabar turėtų būti pačiame žydėjime. Vaikiška daina visa tai priartino: sprogstančias šakas, žiedlapius, kaip sniegas krintančius ant plytų šaligatvio...

– Ramiai ten viduj! – pasipylė smūgių kruša į mano geležines duris. – Vienučių kaliniai turi tylėti!

Atsisėdau ant lovos, atsiverčiau Evangeliją pagal Joną ir skaičiau, kol praėjo širdies skausmas.

Praėjus dviem dienoms po mano gimtadienio, pirmąkart buvau nuvesta į didelį, aidintį dušo kambarį. Niūraus veido sargė žingsniavo šalia manęs, savo rūsčia išvaizda trikdydama mano džiaugsmą. Bet niekas negalėjo aptemdyti stebuklo: pagaliau aš buvau išleista į platų koridorių po tiek savaičių ankšto įkalinimo.

Prie durų į dušo kambarį laukė kelios moterys. Net griežtoje tyloje šis žmonių artumas buvo džiaugsmas ir stiprybė. Tyriau išeinančiųjų veidus, bet ten nebuvo nei Betsės, nei Nolės, nei ko nors kito iš Harlemo. Ir vis dėlto, pamaniau, jos visos yra mano seserys. Koks turtingas yra tas, kuris gali matyti žmonių veidus!

Dušas irgi buvo puikus: šiltas švarus vanduo ant mano pūliuojančios odos, vandens srovės ant mano sulipusių plaukų. Grįžau į savo kambarį tvirtai nusprendusi: kitą kartą, kai mane leis į dušą, pasiimsiu su savimi tris evangelijų knyges. Vienatvė pamokė mane, kad vienam neįmanoma būti turtingam.

Ir aš neilgai buvau viena: į mano vienišą kambarį atėjo veikli juoda skruzdėlytė. Vos neužlipau ant jos vieną rytą, nešdama savo kibirą prie durų, kai supratau, kaip esu pagerbta. Susilenkiau ir gėrėjausi nuostabiu kūneliu, mažomis kojytėmis. Atsiprašiau dėl savo dydžio ir pažadėjau, kad daugiau taip nerūpestingai nebežirgliosiu aplink.

Po kiek laiko ji dingo pro plyšį grindyse. Bet kai ant durų lentynos pasirodė mano vakaro duonos gabalas, pabarsčiau trupinių, ir, mano džiaugsmui, ji tuoj pat atsirado. Pakėlė didvyriškai gabalą, iš paskutiniųjų nutempė jį į skylę ir sugrižo kitų. Tai buvo draugystės pradžia.

Dabar be kasdienio saulės apsilankymo turėjau šios drašios ir gražios viešnios draugiją – iš tikrųjų bemaž visos bendruomenės. Jei skalbiau drabužius dubenyje ar aštrinau savo

namų darbo peilio smaigalį, kai pasirodydavo skruzdės, iškart sustodavau ir skirdavau joms visą savo dėmesį. Būtų lengvabūdiška tuo pačiu metu dirbti du darbus.

Vieną vakarą sienoje išbraižytame kalendoriuje žymėdama kryželiu dar vieną ilgą, ilgą dieną, toli koridoriuje išgirdau riksmus. Į juos atsakė esantys arčiau. Dabar triukšmingi balsai sklido iš visų pusių. Kaip neįprasta kaliniams kelti triukšmą! Kur sargės?

Langelis mano duryse nebuvo uždarytas nuo tada, kai prieš dvi valandas padavė duonos. Prispaudžiau prie jo ausį ir klausiau, bet sunku buvo suprasti sujudimo priežastį. Iš kameros į kamerą perdavinėjo kažkokius vardus. Vieni žmonės dainavo, kiti daužė duris. Sargių turbūt nėra nė vienos!

– Prašau tylos! – meldė balsas netoliese. – Pasinaudokime šiuo laiku, kol jos dar nesugrižo!

– Kas čia darosi? – sušukau pro atvirą plyšį. – Kur yra sargės?

– Vaišėse, – atsakė man tas pats balsas. – Tai Hitlerio gimtadienis.

Štai kaip! Tikriausiai žmonės šūkavo saviškių kalinių vardus. Tai buvo mums proga pasisakyti, kas esame, ir sužinoti, kur yra kiti.

– Aš esu Korė ten Bom! – sušukau pro langelį. – Visa mano šeima yra kažkur čia! Ar kas nors matėt Kasperą ten Bomą! Betsę ten Bom! Nolę van Vurden! Vilemą ten Bomą! – Rėkiaju vardus, kol užkimau ir išgirdau juos kartojamus iš lūpų į lūpas per visą ilgą koridorių. Aš irgi perdaviau vardus į dešinę ir į kairę, kol sudarėme tam tikrą tvarką.

Po kiek laiko ėmė grįžti atsakymai. Ponia van der Elst yra 228-oje kameroje... Pytjės ranka jau apgijusi... Kai kuriuos pranešimus man buvo ypač skaudu perduoti toliau: „Apklausa buvo labai griežta: jis sėdi kameroje nekalbėdamas“. „Mano vyrui Jostui: mūsų kūdikis mirė praeitą savaitę...“

Greta asmeninių pranešimų buvo gandų apie išorinį pasaulį, vienas už kitą vis labiau teikiančių viltį.

– Vokietijoje revoliucija!

– Sąjungininkai įsiveržė į Europą!

– Karas negali tęsti ilgiau kaip tris savaites!

Pagaliau kai kurie vardai, kuriuos buvau išrėkusi, ėmė grįžti.

– Betsė ten Bom yra 312-oje kameroje. Ji prašo pasakyti jums, kad Dievas yra geras.

O, tai buvo Betsė! Kiekvienas žodis liudijo Betsę!

Paskui: Nolė van Vurden buvo 318-oje kameroje, bet ji paleista daugiau kaip prieš mėnesį. Paleista! O, ačiū Dievui!

Tosė irgi paleista!

Naujienos iš vyrų skyriaus grįžo lėčiau, bet kai tai atsitiko, mano širdis netilpo iš džiaugsmo krūtinėje.

– Peteris van Vurdenas. Paleistas!

– Hermanas Sliuringas. Paleistas!

– Vilemas ten Bomas. Paleistas!

Kiek galėjau sužinoti, kiekvienas, paimtas per Bejės antpuolį, išskyrus Betsę ir mane, buvo išlaisvintas. Tik apie tėvą nieko neišgirdau, nors šaukiau ir šaukiau jo vardą į užiantį koridorių. Atrodė, niekas jo nematė. Niekas, atrodė, nežinojo...

Turbūt po savaitės mano kameros durys atsidarė, ir kalėjimo patikėtinis sviedė ant grindų paketą, įvyniotą į rudą popierių. Pakėliau, varčiau ir varčiau rankose. Apvyniotas popierius jau buvęs atplėštas ir negrabiai perrištas, bet net pro netvarką atpažinau Nolės mielą prisilietimą. Atsisėdau ant lovos ir atplėšiau. Ten pažįstamas, lyg sveikinantis apsilankymas iš namų buvo šviesiai mėlynas išsiuvinėtas megztnis. Kai užsivilkau jį, tarsi pajutau pačias apkabinančias Nolės rankas. Taip pat pakete buvo pyragėlių ir vitaminų, adata ir siūlai, ir šviesiai raudonas rankšluostis. Kaip Nolė suprato pilkojo kalėjimo spalvų alkį! Net pyragėlius ji įvyniojo į raudoną celofaną.

Bekandant pirmąjį, man atėjo įkvėpimas. Atsitraukiau lovą nuo sienos, kad būtų tiesiai po plika lempute virš galvos. Užlipusi iš popieriaus suformavau lempos gaubtą: linksmas raudonas švytėjimas iškart parausvino išbalusį mažąjį kambarį.

Vėl vyniojau pyragėlius į rudąjį popierių, kai žvilgsnis

užkliuvo už adreso, rašyto rūpestinga Nolės ranka, pakrypusio aukštyn link pašto ženkle. Bet Nolės rašysena nepakrypusi... Pašto ženklas! Ar neatėjo kartą į Beję pranešimas po pašto ženkle, užrašytas pieštuku mažame stačiakampyje apačioje? Juokdamasi iš savo pačios pervargusios vaizduotės, sušlapinau popierių dubens vandenyje ir atsargiai nuėmiau ženklą.

Žodžiai! Ten aiškiai buvo raštas, bet toks smulkus, kad turėjau vėl lipti ant lovos ir laikyti popierių arti apgaubtos lemputės.

„Visi laikrodžiai tavo tualete yra saugūs“.

Saugūs. Vadinasi, ir Eusis, ir Henkas, ir Marija išėjo iš slaptojo kambario! Jie išsigelbėjo! Jie buvo laisvi!

Pratrūkau raudoti, tada išgirdau koridoriuje artėjant sunkius žingsnius. Skubiai nušokau nuo lovos ir pristūmiau ją atgal prie sienos. Langelis bildėdamas atsidarė.

– Kas čia per triukšmas!

– Nieko. Aš daugiau taip nedarysiu.

Plyšys duryse paukštelėdamas užsidarė. Kaip jiems tai pavyko? Kaip jie praėjo pro kareivius? Nesvarbu, brangus Viešpatie, Tu buvai ten, ir vien tai turėjo reikšmės...

Kameros durys atsidarė ir įėjo vokiečių karininkas, pas-kui kurį sekė pati vyriausioji prižiūrėtoja. Mano akys godžiai perbėgo per gerai išlygintą uniformą su ryškiaspalvėmis juostelėmis, įgytomis mūšiuose.

– Ponia ten Bom, – pradėjo karininkas puikia olandų kalba, – aš turiu keletą klausimų, kuriais, manau, man galite padėti.

Prižiūrėtoja, atsinešusi taburetę, prišokusi pakišo karininkui. Aš spoksojau į ją. Ar ši vergiškai nuolanki būtybė – tai moterų sparno siaubas su šaižiu balsu?

Karininkas atsisėdo, mostu parodydamas man sėstis ant lovos. Tame moste buvo kažko, kas priklausė pasauliui už kalėjimo. Kai jis išsiėmė mažą užrašų knygelę ir ėmė iš jos skaityti pavardes, staiga prisiminiau savo suglamžytus drabužius, savo ilgus, apšepusius nagus.

Mano paguodai, aš iš tikrųjų nežinojau nė vienos jo perskaitytos pavardės, ir dabar supratau visur esančio „pono Smito“ išmintį. Karininkas atsistojo.

– Ar jūs pakankamai gerai jaučiatės, kad netrukus galėtumėte ateiti į apklausą?

Vėl toks paprastas žmogiškas elgesys.

– Taip, aš, aš, taip, tikiuosi.

Karininkas išėjo į koridorių, prižiūrėtoja, tūpčiodama ir greitai bėgiodama, – paskui jį su taburete.

Buvo gegužės 3-oji, sėdėjau ant lovos ir siuvau. Nuo tada, kai buvo pristatytas Nolės siuntinukas, ėmiausi nuostabaus naujo darbo: po vieną traukiau siūlus iš raudono rankšluosčio ir jais siuvinėjau šviesias figūras ant pižamos, kurią tik neseniai lioviausi vilkėjusi po drabužiais. Langas su rauktomis užuolaidomis. Gėlė su neįtikėtinu skaičiumi žiedlapių ir lapų. Kaip tik pradėjau siuvinėti katino galvą virš dešinės kišenės, kai durų langelis su trenksmu atsivėrė ir vėl užsitrenkė.

Ant kameros grindų gulėjo laiškas.

Mečiau pižamą ir šokau prie jo. Nolės rašysena. Kodėl mano ranka taip dreba jį keldama?

Laiškas buvo atplėštas cenzorių, jų ir užlaikytas: žymeklis buvo daugiau kaip savaitės senumo. Bet tai buvo laiškas, laiškas iš namų, – pats pirmasis! Kam šis nesuprantamas nerimas?

Atskleidžiau popierių. „Kore, ar tu gali būti labai narsi?“ Ne! Ne, aš negalėjau būti narsi! Prisiverčiau skaityti toliau.

„Turiu naujieną, kurią labai sunku tau rašyti. Tėvas po arešto išgyveno tik dešimt dienų. Jis dabar yra su Viešpačiu...“

Stovėjau su laišku rankose taip ilgai, kad kasdienis saulės spindulys įspindo į kamerą ir krito ant jo. Tėve... Tėve... laiškas blizgėjo kryžminėje šviesoje, kai skaičiau pabaigą. Nolė nepateikė smulkmenų, nei kaip, nei kur jis mirė, net kur palaidotas.

Žingsniai ant demblio. Pribėgau prie durų ir prispaudžiau veidą prie uždaryto langelio.

– Prašau! O, prašau!

Žingsniai sustojo. Langelis atsivėrė.

– Kas yra?

– Prašau! Aš gavau blogą žinią, o, prašyčiau nenuieiti!

– Palauk minutę.

Žingsniai nutolo, paskui grįžo su raktų žvangėjimu. Kameros durys atsidarė.

– Štai, – jaunoji moteris padavė man tabletę ir stiklinę vandens. – Tai raminantieji.

– Šį laišką ką tik gavau, – paaiškinau. – Jame rašoma, kad mano tėvas, mano tėvas mirė.

Mergina spoksojo į mane.

– Jūsų tėvas! – tarė ji su nuostaba balse.

Supratau, kokia sena ir iškaršusi turėjau atrodyti tai jaunai moteriai. Ji pastovėjo tarpduryje, aiškiai sutrikdyta mano ašarų.

– Kad ir kas atsitinka, – tarė ji pagaliau, – jūs patys tai užsitraukėte laužydami įstatymus!

Brangusis Jėzau, šnibždėjau, kai durys užsitrenkė ir jos žingsniai nutilo, kaip kvaila iš mano pusės, kad šaukiausi žmonių pagalbos, kai Tu esi čia. Suvokti, kad tėvas dar bar mato Tavo veidą! Suvokti, kad jis ir mama vėl kartu ir vaikščioja tomis šviesiomis gatvėmis...

Nuo sienos atitraukiau lovą ir po kalendoriumi įbrėžiau dar vieną datą:

1944-ųjų kovo 9 Tėvas. Išvaduotas.

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

Leitenantas

Ėjau su sarge – paskui ją, tik truputį dešiniau, kad mano pėda nepaliestų šventojo plaušinio – koridoriumi, kurio anksčiau nebuvo mačiusi. Posūkis į dešinę, keli laipteliai žemyn, vėl į dešinę ... koks begalinis labirintas buvo kalėjimas. Pagaliau išėjome į mažą vidinį kiemą. Lynojo. Buvo vėsus darganotas gegužės pabaigos rytas: po trijų mėnesių kalėjime buvau šaukiama į pirmąją apklausą.

Grotuoti langai žvelgė iš aukštų pastatų trijose kiemo pusėse, ketvirtoje buvo aukšta siena, o prie jos stovėjo eilė mažų trobelių. Tai šičia vyko gėdingi klausinėjimai. Mano kvėpavimas padažnėjo ir pasunkėjo, kai prisiminiau ataskaitas, kurias perdaviau Hitlerio gimtadienio naktį.

„Viešpatie Jėzau, Tu irgi buvai šaukiamas į apklausą. Parodyk man, ką daryti“.

Ir tada pamačiau vieną dalyką. Tas, kas naudojosi ketvirtąja trobele, šalia pasodino tulpių eilę. Jos dabar buvo nuvytusios, tik aukšti stiebai ir gelstantys lapai, bet ... „Viešpatie, leisk man eiti į ketvirtąją trobelę!“

Sargė sustojo atsisegti storą karišką apsiaustą, pritvirtintą prie jos uniformos peties. Apsisaugojusi nuo lietaus, nugirgždėjo žvyro taku. Pro pirmąją trobelę, antrąją, trečiąją. Ji sustojo priešais trobelę su gėlių lysve ir pabeldė į duris.

– Ja! Herein! (17) – atsiliepė vyro balsas.

Sargė pastūmusi atidarė duris, saljutavo ištiesta ranka ir šauniai išžygiavo. Vyras nešiojo pistoletą odiniame dėkle ir dėvėjo uniformą su juostelėmis. Jis nusiėmė kepurę, ir aš žvelgiau į veidą švelnių manierų žmogaus, kuris buvo aplankęs mane kameroje.

– Aš esu leitenantas Ramsas, – tarė jis, žengdamas uždaryti durų. – Jūs drebate! Tuoj pakurstysiu ugnį.

Jis pripylė į išsišovusią krosnį kibirą anglių. Visais atžvilgiais mielas vokiečių namų šeimininkas, užimantis viešnią. O kas, jeigu visa tai – gudrios pinklės? Šios malonios, žmoniškos manieros – galbūt jis tiesiog įsitikino, jog jos efektyvesnės nei žiaurumas, išgaunant tiesą iš meilės ištroškusių žmonių.

„O Viešpatie, neleisk, kad silpnavalis patiklumas iš mano pusės pastatytų į pavojų kito žmogaus gyvybę“.

– Tikiuosi, – sakė karininkas, – ši pavasarį nebeturėsime daugiau tokių šaltų dienų kaip ši. – Jis pastūmė kėdę man atsisėsti.

Aš atsargiai atsisėdau. Kaip keista po trijų mėnesių pajusti kėdės atlošą, kėdės kraštus rankoms! Karšta krosnis greitai sušildė mažą kambarį. Ir nenorėdama ėmiau atsipalaiduoti. Išdrįsau droviai priminti tulpes:

– Tokios aukštos, jos turėjo būti gražios.

– O, jos buvo! – jis atsakė juokingai pamalonintas. – Geriausias, kokias aš kada nors išauginau. Namuose mes visada turime olandiškų svogūnėlių.

Kuri laiką mes kalbėjome apie gėles, ir tada jis tarė:

– Norėčiau jums padėti, poniam ten Bom. Bet jūs turite pasakyti man viską. Gal aš galėsiu ką nors padaryti, bet tik tada, jeigu jūs nieko nuo manęs neslėpsit.

Taigi tai jau prasidėjo. Visas draugiškumas, malonus rūpestis, kuriuo aš pusiau patikėjau – visa tai priemonė išgauti informaciją. Na, kodėl gi ne. Šis vyras buvo savo darbo profesionalas. Bet ir aš tam tikru mastu buvau profesionalė.

Valandą jis manęs klausinėjo, naudodamas kiekvieną psichologinę gudrybę, kurios jauni mūsų grupės žmonės mane buvo apmokę. Iš tikrųjų jaučiausi kaip studentė, kuri kalė ruošdamasi sunkiam egzaminui, o paskui klausinėjama tik pačių elementariausių dalykų. Greitai paaikšėjo, kad jie manė, jog Bejė buvo visos šalies maisto kortelių kontorų užpuolimo štabas. Iš visų nelegalių veiklos rūšių, kurios buvo ant mano sąžinės, apie šią žinojau turbūt mažiausiai. Be vogtų kortelių priėmimo ir perleidimo, nežinojau jokių kitų operacijos detalių. Matyt, mano tikras nežinojimas ėmė atsiskleisti; po kiek laiko leitenantas Ramsas liovėsi užsirašinėjęs mano beviltiškai kvailus atsakymus.

– Kitos jūsų veiklos rūšys, ponias ten Bom. Ką jūs norėtumėte apie jas pasakyti?

– Kitos veiklos rūšys! O, jūs turite galvoje, jūs norite žinoti apie mano bažnyčią protiškai atsilikusiems žmonėms! – Ir pasinėriau į uolią ataskaitą apie savo pastangas skelbti Evangeliją silpnai protaujantiems.

Leitenanto antakiai kilo vis aukščiau ir aukščiau.

– Kas per laiko ir energijos švaistymas! – pagaliau jis pratrūko. – Jei norite atsivertėlių, tai vienas normalus žmogus tiek pat vertas kiek viso pasaulio silpnapročiai!

Žiūrėjau į to vyro protingas mėlynai pilkas akis: tikra nacionalsocialistų filosofija, pamaniau, ar su tulpių lysve, ar be. Ir tada, savo nuostabai, išgirdau savo balsą drąsiai sakant:

– Galiu pasakyti tiesą, leitenante Ramsai?

– Ši apklausa, ponias ten Bom, paremta prielaida, kad jūs padarysite man tą garbę.

– Tiesa, pone, – tariu nurydama, – yra ta, kad Dievo požiūris kartais skiriasi nuo mūsų. Ir taip skiriasi, kad mes net negalėtume spėti, jei Jis nebūtų mums davęs Knygos, kuri mums paaiškina tokius dalykus.

Žinojau, kad beprotybė šitaip kalbėti nacių karininkui. Bet jis nieko nesakė, taigi nėriau į priekį.

– Biblijoje aš sužinojau, kad Dievas mus vertina ne už jėgą ar protą, bet paprasčiausiai todėl, kad Jis mus sukūrė. Kas žino, gal Jo akyse silpnaprotris yra vertesnis už laikrodininką ar leitenantą.

Leitenantas Ramsas staiga atsistojo.

– Tai bus viskas šiai dienai. – Jis greitai nuėjo prie durų. – Sargyba!

Išgirdau žingsnius ant žvyro tako.

– Kalinę gražinti į jos kamerą.

Sekdama sargę ilgais šaltais koridoriais, pajutau, kad padauriau klaidą. Pasakiau jam per daug. Aš sugrioviau bet kokią galimybę, kurią turėjau, kad šis žmogus susidomėtų mano byla.

Ir vis dėlto kitą rytą pats leitenantas Ramsas atrakino kameros duris ir palydėjo mane į apklausą. Turbūt jis nežinojo nurodymo, draudžiančio kaliniams užlipti ant plaušinio,

nes parodė, kad turiu eiti priešais jį koridoriaus viduriu. Kelyje vengiau sargių akių, jausdamasi kalta kaip išdresiruotas šuo, rastas ant svetainės sofos.

Kiame ši syki skaisčiai švietė saulė.

– Šiandien, – tarė jis, – mes liksime lauke. Jūs išblyškusi. Jūs negaunate pakankamai saulės.

Dėkinga nusekiau jį į tolimiausią mažo kiemo kampa, kur oras buvo ramus ir šiltas. Mes atsirėmėme nugarom į sieną.

– Praeitą naktį aš negalėjau miegoti, – tarė leitenantas, galvodamas apie tą Knygą, kur jūs perskaitėt tokių skirtingų minčių. Kas dar ten rašoma?

Ant mano užmerktų vokų saulė mirgėjo ir žėrėjo.

– Ji sako, – pradėjau lėtai, – kad šviesa atėjo į ši pasaulį, taigi mums nereikia vaikščioti patamsyje. Ar yra jūsų gyvenime tamsos, leitenante?

Stojo labai ilga tyła.

– Yra labai daug tamsos, – tarė jis pagaliau. – Aš negaliu pakęsti darbo, kurį čia atlieku.

Paskui iškart ėmė kalbėti man apie savo žmoną ir vaikus Bremene, apie jų sodą, šunis, jų vasaros atostogų žygius pėsčiomis.

– Bremenas praeitą savaitę vėl buvo bombarduojamas. Kas rytą klausiu savęs, ar jie dar gyvi?

– Yra Vienas, kuris visada turi juos prieš akis, leitenante Ramsai. Jėzus yra Šviesa, kurią parodo man Biblija. Šviesa, kuri gali šviesti net tokioje tamsoje kaip jūsų.

Vyriškis patraukė savo kepurės snapelį žemiau ant akių; kaukolė ir sukryžiuoti kaulai spindėjo saulėje. Jis prabilo taip tyliai, kad vos galėjau girdėti.

– Ką jūs galite žinoti apie tokią tamsą kaip mano...

Dar du rytus tęsėsi apklausa. Jis nebeklausinėjo manęs apie pagrindžio veiklą ir, atrodė, su dideliu malonumu klausėsi apie mano vaikystę. Mama, tėvas, tetos – jis ne kartą norėjo išgirsti pasakojimą apie juos. Jį supykė žinia, kad tėvas mirė kaip tik čia, Ševeningene; mano bylos dokumentuose apie tai nebuvo nė užuominos.

Iš šių dokumentų išryškėjo įkalinimo vienutėje priežastis.

„Kalinė gali užkrėsti kitas kameroje“. Aš spoksojau į trumpus atspausdintus žodžius ten, kur sustojo leitenanto Ramsos pirštas. Atsiminiau ilgą vėjuotą naktį, susiraukusias sarges, reikalavimą tylos.

– Bet jei tai ne bausmė, kodėl jie man buvo tokie pikti? Kodėl aš negalėjau kalbėti?

Leitenantas lygino prieš jį esančių popierių kampus.

– Kalėjime kaip bet kurioje įstaigoje, ponias ten Bom, veikia tam tikros taisyklės, tam tikri veiklos būdai...

– Bet dabar aš nebegaliu užkrėsti! Aš jau savaičių savaites pasitaisiusi, o mano tikra sesuo yra taip arti! Leitenante Ramsai, jei tik galėčiau pamatyti Betsę! Jei galėčiau nors kelias minutes pasikalbėti su ja!

Jis pakėlė akis nuo stalo ir jose pamačiau didelį skausmą.

– Ponia ten Bom, gali būti, kad aš jums atrodau galingas asmuo. Aš nešioju uniformą, turiu tam tikrą valdžią tiems, kurie yra žemesnio laipsnio. Bet aš pats esu kalėjime, brančioji ponias iš Harlemo, kalėjime, tvirtesniame nei šis.

Tai buvo ketvirtoji ir paskutinė apklausa, ir mes grįžome į mažąją trobelę pasirašyti protokolo. Jis atrinko užbaigtą iššifruotą stenogramą ir išėjo su ja, palikdamas mane vieną. Man buvo gaila atsisveikinti su šiuo žmogumi, kuris taip rimtai grūmėsi už tiesą. Sunkiausias dalykas jam atrodė tai, kad krikščionys turi kentėti. „Koks Dievas būtų galėjęs leisti, kad tas senas žmogus mirtų čia, Ševeningene?“

Atsistojau nuo kėdės ir ištiesiau rankas į žemą krosnelę. Aš irgi nesupratau, kodėl tėvas mirė tokioje vietoje. Aš daug ko nesupratau.

Ir staiga prisiminiau paties tėvo atsakymą į sunkius klausimus: „Kai kurios žinios per sunkios ... tu negali jų pakelti ... tavo tėvas neš jas, kol tu pati galėsi“.

Taip! Aš papasakosiu leitenantui Ramsui apie atsitikimą traukinyje, – jis visada mėgo pasakojimus apie tėvą.

Bet kai leitenantas grįžo į kambarį, su juo kartu buvo moterų sparno sargė.

– Kalinės ten Bom apklausa baigta, – tarė jis, – ir ji grįš į savo kamerą.

Jaunoji moteris sustingo „ramiai“. Kai žengiau pro duris, leitenantas Ramsas pasilenkė į priekį.

– Koridoriumi eikite lėtai, – tarė jis.

Eiti lėtai? Ką jis tuo norėjo pasakyti? Sargė žengė ilgais koridoriais su daugybe durų taip greitai, jog turėjau bėgti risčia, kad neatsilikčiau. Kalėjimo patikėtinis priešaky rakino duris į kamerą. Aš atsilikau nuo sargės tiek, kiek drįsau, o širdis pašėlusiai daužėsi. Tai Betsės kamera – aš tai žinojau!

Tada atsidūriau prie durų. Betsė buvo atsukusi nugarą į koridorių. Mačiau tik grakščiai aukštyn sušukuotą jos kaštoninių plaukų kuodą. Kitos moteris kameroje smalsiai sužiuro į koridorių; Betsės galva buvo palinkusi prie kažko ant jos kelių. Bet aš išvydau kameros vidų, kurį Betsė buvo išgražinusi tartum savo namus.

Ši kamera buvo neįtikėtinai žavi. Mano žvilgsnis pagavo tik kelias smulkmenas, kai iš lėto slinkau pro šalį. Šiaudų čiužiniai ne sumesti į krūvą, bet susukti stovėjo kaip kolonėlės palei sienas, o ant kiekvienos po moterišką skrybėlaitę. Išilgai sienos buvo pakabintas šalikas. Ant mažos lentynos buvo sudėlioti maisto produktai. Aš tarsi girdėjau Betšę sakant: „Raudona biskvitų skardinė čia, viduryje!“. Net palantai, išrikiuoti ant kablių, buvo to kambario jaukumo dalis, kiekviena rankovė suklostyta ant gretimo palto peties tarsi šokančių vaikų eilė...

– Schneller! Aber schnell! (18)

Pašokau ir nuskubėjau paskui savo konvojų. Tai tebuvo tik žvilgtelėjimas, daugiausia dvi sekundės, bet Ševeningeno koridoriaisėjau kartu su Betsės spinduliuojančia dvasia.

Visą rytą girdėjau darinėjamas duris. Dabar raktai subarškėjo prie manųjų: į vidų išoko jaunutė sargė itin nauja uniforma.

– Kaline, stovėti ramiai! – sucypė ji.

Spoksojau į ją išplėtusi akis, mirkčiodama; mergina buvo kažkieno mirtinai išgąsdinta.

Tada tarpdurį užpildė šešėlis ir į kamerą įėjo tokia aukšta

moteris, kokios dar nebuva mačiusi. Jos bruožai buvo klasiškai gražūs, veidas ir ūgis kaip deivės, bet lyg išskaptuotos iš marmuro. Jos akyse jokio jausmų virptelėjimo.

– Ir čia, matau, nėra paklodžių, – tarė ji sargei vokiškai. – Žiūrėk, kad iki penktadienio ji turėtų dvi. Viena keistina kas dvi savaitės.

Ledo šaltumo akys įvertino mane kaip ir lovą.

– Kiek kartų kalinė prausiasi duše?

Sargė sudrėkino lūpas.

– Maždaug vieną per savaitę, Wachmeisterin (19).

Vieną per savaitę! Vienas kartas per mėnesį būtų arčiau tiesos.

– Ji eis dukart per savaitę.

Paklodės! Reguliarūs dušai! Ar ruošiamasi pagerinti sąlygas? Naujoji vyriausioji prižiūrėtoja žengė du didelius žingsnius į kamerą; jai nereikėjo lovos, kad pasiektų lempuotę virš galvos. Drykst! Niekais nuėjo mano raudonojo celofano gaubtas. Ji parodė į sausainių dėžę, gautą iš Nolės.

– Jokių dėžių kameroje! – sušuko mažoji sargė olandiškai taip pasipiktinusi, tarsi tai būtų seniai nustatyta taisyklė.

Nežinodama, ką bedaryti, suverčiau sausainius ant lovos. Tokiu pat būdu, prižiūrėtojai nė neįsakius, ištuštinau vitaminų buteliuką ir pipirmėtės ledinukų maišelį.

Ne taip, kaip ankstesnioji vyriausioji prižiūrėtoja, kuri klykdavo ir be galo bardavosi surūdijusių vyrų balsu, ši moteris dirbo gąsdinančioje tyloje. Mostu ji liepė sargei pačiu-pinėti po čiužiniu. Mano širdis suspurdėjo; ten buvo paslėpta mano brangioji evangelija. Sargė atsiklaupė ir perbraukė rankomis išilgai lovos. Bet ar ji per daug nervinosi, kad nuodugniai atliktų darbą, ar buvo kitas, paslaptingesnis paaiškinimas, ji išsitiesė tuščiomis rankomis.

Ir tada jos išėjo.

Stovėjau pastėrusi ir žvelgiau į maisto maišalynę ant lovos. Galvojau apie tai, kaip ši moteris pasiekia Betsės kamerą, vėl paverčia ją plikomis keturiomis sienomis. Lyg šaltas vėjas papūtė per Ševeningeną valydamas, tvarkydamas, žudydamas.

Tai ši aukšta, tiesi moteris į birželio pabaigą atrakino mano kameros duris ir įleido leitenantą Ramsą. Griežtas jo veidas sustabdė pasveikinimą, kuris buvo man beišsprūstęs.

– Jūs ateisite į mano kontorą, – tarė jis trumpai. – Atvyko notaras.

Pasakė taip, lyg mes būtume nepažįstami.

– Notaras? – kvilvai paklausiau.

– Perskaityti jūsų tėvo testamentą. – Jis nekantriai mostelėjo, lyg šis smulkus reikalas būtų sutrukdęs jo darbo dieną. – Toks įstatymas – atplėšiant testamentą dalyvauja šeima.

Jis jau ėjo koridoriumi. Pasileidau nerangiai bėgti, kad spėčiau su tyliosios moters dideliais žingsniais. Įstatymas? Koks įstatymas? Ir nuo kada vokiečių okupacinė valdžia susirūpino olandų juridinėmis procedūromis? Šeima. Dalyvauja šeima... Ne, neleisk sau apie tai galvoti!

Nuo durų tiesi ir bejausmė prižiūrėtoja grįžo atgal. Aš nusėkiau paskui leitenantą Ramsą į akinančią vasaros popietę. Jis atidarė man duris į ketvirtąją trobelę. Dar akys nepriprato prie tamsos, o aš jau skendau Vilemo glėbyje.

– Kore! Kore! Sesyte! – tik prieš penkiasdešimt metų jis mane taip vadino.

Nolės viena ranka apkabino mane, kita tebelaikė Betšę, tarsi spausdama ji visiems laikams norėtų mudvi išlaikyti kartu. Betse! Nole! Vilemai! Nežinojau, kuri vardą suukti pirmą. Tame mažame kambaryje buvo ir Tinė, ir Flipas! Ir dar vienas vyras. Kai atidžiau pažvelgiau, pažinau Harlemono notarą. Jis būdavo šaukiamas nedaugeliui juridinių konsultacijų, kurių reikėjo parduotuvėje. Mes laikėme vienas kitą per ištiestą ranką, kad apžiūrėtume, ir visi iš karto lemenome klausimus.

Betsė buvo liesa ir išblyškusi. Bet mane sukrėtė Vilemas. Jo veidas buvo ištįsęs, geltonas ir skausmo iškamtuotas. Jis toks parėjo namo iš Ševeningeno, pasakė man Tinė. Kai jis buvo kalėjime, du iš aštuonių į jo mažytę kamerą sugrūstų vyrų mirė nuo geltos.

Vilemas! Negalėjau į jį tokį žiūrėti. Įsikibau jam už rankės, stovėdama taip arti, kad nereikėtų į jį žiūrėti, džiaug-

damasi jo žemo dudenančio balso skambėjimu. Neatrodė, kad Vilemas suvoktų savo ligą: visas jo rūpestis buvo Kikas. Šis stuomeningas šviesiaplaukis buvo sučiuptas prieš mėnesį, kai Amerikos parašutininkui padėjo nusigauti iki Šiaurės jūros. Jie manė, kad jis išvežtas į Vokietiją su paskutiniais kaliniais.

Jie sužinojo dar keletą faktų apie tėvo paskutiniąsias dienas. Matyt, jis savo kameroje susirgo ir automobiliu buvo nuvežtas į municipalinę ligoninę Hagoje. Ten nebuvo nė vienos laisvos lovos. Tėvas mirė koridoriuje be dokumentų ar kokių nors pėdsakų jo tapatybei nustatyti. Ligoninės valdžia palaidojo nežinomą senuką elgetų kapinėse. Šeima tikėjosi radusi jo kapą.

Žvilgtelėjau į leitenantą Ramsą. Jis stovėjo nugara į mus, kol mes kalbėjomės, įsistebeilijęs žemyn į šaltą neuždegtą krosnį. Greitai pradariau ryšulėlį, kurį Nolė išspraudė man į ranką su pirmu apkabinimu. Ten buvo tai, ką džiūgaujanti širdis man pasakė: Biblija, visa Knyga mažame tome, įdėta į maišelį su virve nešiotis po kaklu, kaip mes kadaise nešiojomės asmens korteles. Greitai jį pasikabinau ant kaklo ir paslėpiau po palaidinuke. Net negalėjau rasti žodžių, kaip Nolei atsidėkoti; vakar eilėje prie dušų atidaviau paskutinę evangeliją.

– Mes nežinome visų smulkmenų, – Vilemas tyliai pasakojo Betsei, – tik tiek, kad po kelių dienų vokiečių kareiviai paliko sargybos postą prie Bejės ir juos pakeitė policija.

Jo manymu, ketvirtą naktį viršininkui pasisekė paskirti į tą pačią pamainą Rolfą ir dar vieną iš mūsų grupės. Jie rado visus žydus sveikus, nors sustingusius ir alkanus, ir paslėpė juos kitose vietose.

– O dabar? – sušnibždėjau. – Ar dabar jiems viskas gerai?

Vilemas savo giliai įkritisiomis akimis išsižiūrėjo į manąsias. Jis niekad nesugebėjo nuslėpti tiesos.

– Jiems viskas gerai, Kore, – visiems, išskyrus Mariją. – Senoji Marija Italė, – sakė jis, – vieną dieną buvo areštuota eidama gatve. Kur ji ėjo ir kodėl taip išsidavė vidury dienos, niekas nežinojo.

– Laikas baigėsi. – Leitenantas Ramsas liovėsi žiūrinėjęs krosnį ir linktelėjo notarui. – Pradėkite testamentą skaitymą.

Tai buvo trumpas, neformalus dokumentas: Bejė turėjo priklausyti Betsei ir man taip ilgai, kiek mes norėsimė; jei kada nors, pardavus namą ar laikrodžių krautuve, reikės realizuoti pinigus, jis žinojo, kad mes prisiminsime jo lygią meilę mums visiems; jis su džiaugsmu mus pavedė nuolatinėi Dievo globai.

Stojusioje tyloje mes visi staiga nulenkėme galvas.

– Viešpatie Jėzau, – tarė Vilemas, – mes garbiname Tave už šias akimirkas kartu, šio gero žmogaus užtariamai. Kaip mes galime jam atsidėkoti? Ne mūsų galioje padaryti jam kokią nors paslaugą. Viešpatie, leisk mums pasidalinti šį mūsų tėvo palikimą ir su juo. Jį ir jo šeimą irgi globok savo nuolatinė globa.

Lauke ant girgždančio žvyro tako aidėjo sargės žingsniai.

DVYLIKTAŠ SKYRIUS

Viugtas

– Susirinkti savo daiktus! Pasiruošti evakuotis! Susidėti visą turtą į užvalkalus! – Sargių riksmas aidėjo abiejose ilgo koridoriaus pusėse.

Stovėjau kameros viduryje baisiausiai susijaudinus. Evakuotis! Vadinasi, kažkas įvyko! Mes paliekame kalėjimą! Kontrpuolimas turėjo būti prasidėjęs!

Ištraukiau iš užvalkalo kuokštelį šiaudų, kurių ten buvau prigrūdusi. Koks turtas buvo šis paprasto muslino gabalas per dvi savaites nuo tada, kai jį man atnešė: apsauga mano galvai nuo įbrėžimų ir blogo patalynės kvapo. Beveik neturėjo reikšmės, kad žadėtų paklodžių taip ir nesulaukiau.

Drebančiomis rankomis sumečiau į jį negausią savo nuosavybę: megztinį, pižamą, dabar visą išsiuvinėtą figūromis, dantų šepetuką, šukas, kelis likusius sausainius, suvyniotus į tualetinį popierių. Mano Biblija buvo maišelyje po kaklu, kur ji būdavo visada, kai jos neskaitydavau.

Apsivilkau palatą, užsidėjau skrybėlę ir stovėjau prie geležinių durų, abiem rankom laikydama ryšulį. Buvo dar ankstus rytas; skardinė pusryčių lėkštė tebestovėjo ant durų langelio. Pasiruošimas nė kiek neužtruko.

Praėjo valanda. Atsisėdau ant lovos. Dvi valandos. Trys. Kameroje tą birželio pabaigos dieną buvo šilta. Nusiėmiau skrybėlę, nusivilkau palatą ir sulanksčiau greta ant lovos.

Praėjo dar daugiau laiko. Nenuleidau akių nuo skruzdžių skylės, tikėdamasi paskutinio mano mažųjų draugių apsilankymo. Turbūt išgąsdinau jas savo ankstyvu bruzdėjimu. Iš užvalkalo išėmiau sausainį ir sutrupinau prie mažojo plyšio. Skruzdžių nebuvo. Jos lindėjo saugiai pasislėpusios.

Ir staiga suvokiau, kad ir tai buvo pranešimas, paskutinis bežodis kaimynų susižinojimas. Aš irgi turėjau priedangą,

kai reikalai klostėsi blogai. Jėzus buvo ta vieta, Uolos plyšys man. Prispaudžiau pirštą prie maždyčio įtrūkimo.

Ant sienos pasirodė popiečio saulė ir lėtai slinko per kamera. Ir tada koridoriuje iškart sužvangėjo, subrūžavo durys. Poškėjo skląščiai.

– Lauk! Schnell! Visos lauk! Nekalbėti!

Pagriebiau skrybėlę ir palta.

Mano durys cypdamos atsidarė.

– Sudaryti gretas po penkias... – sargė jau buvo prie gretimios kameros.

Išėjau į koridorių. Jis buvo prigrūstas nuo sienos iki sienos: niekad neįsivaizdavau, kad čia kalėjo tiek daug moterų. Mes keitėmės žvilgsniais. „Išvadavimas“, – tarėme be balso lūpomis, tas begarsis žodis skriejo per surinktas į krūvą moteris kaip elektros srovė. Žinoma, Olandijos išvadavimas prasidėjo! Kam daugiau jie tuštintų kalėjimą?

Kur mus išveš? Kuria kryptimi? Tik ne į Vokietiją! Brančius Jėzau, tik ne į Vokietiją.

Buvo duota komanda, ir mes nušliurinom pirmyn ilgais šaltais koridoriais, kiekviena nešdama užvalkalą su savo nuosavybe, truputį pūpsančia ant dugno. Pagaliau išnirome į platų kiemą šiaurės priekinių kalėjimo vartų, ir vėl prasidėjo ilgas laukimas. Bet šis laukimas buvo malonus, vėlyvos popietės saulei kaitinant mūsų nugaras. Toli dešinėje galėjau matyti vyrų kolonas. Bet kad ir kaip tiesiau kaklą, niekur nemačiau Betsės.

Pagaliam didžiuliai vartai atsivėrė ir įvažiavo pilkų autobusų konvojus. Aš buvau įvartyta į trečiąjį. Sėdynės buvo nuimtos, langai uždažyti. Autobusas judėjo baisesiai svyruodamas, bet mes stovėjome per arti viena kitos, kad parkristume. Kai autobusas sustojo, mes atsidūrėme prekių traukinių depe kažkur miesto pakraštyje.

Vėl buvome sustatytos gretomis. Saugotojų balsai buvo įtempti ir spiegiantys. Mes turėjome žiūrėti tiesiai į priekį. Už nugarų girdėjome atvykstant autobusus, paskui vėl nubildant. Dar buvo šviesu, bet maudulys skrandyje priminė, kad buvo seniai po vakarienės.

Ir tada naujai atvykusiųjų kalinių grupėje pastebėjau kaštoninį kuodą. Betsė! Pamažu pamažu vis gretinausi prie jos. Dabar, užuot norėjusi, kad diena pasibaigtų, meldžiausi, kad mes liktume ten, kur stovėjome, iki tamsos.

Iš lėto geso ilga birželio diena. Sudundėjo perkūnas ir nukrito keli lietaus lašai. Pagaliau prieš mus bėgiais lėtai atriedėjo ilga eilė neapšviestų vagonų. Sustodami trinktelėjo, pariedėjo dar truputį, vėl sustojo. Po kiek laiko jie ėmė trauktis atbuli. Valandą ar daugiau traukinį pervedinėjo iš vienu bėgių į kitus, pirmyn ir atgal.

Kai atėjo įsakymas lipti į vagonus, buvo jau labai tamsu. Kalinių gretos metėsi pirmyn. Už mūsų sargės šaukė ir keikėsi: akivaizdžiai jos nervinosi pergabenant vienu kartu tiek daug kalinių. Mano kelią pastojo alkūnės ir pečiai, bet aš skverbiausi pro šali. Prie pat traukinio laiptų ištiesiau ranką ir sugriebiau Betsę.

Kartu įlipome į traukinį, kartu atsisėdome perpildytame vagone, kartu liejome dėkingumo ašaras. Keturi mėnesiai Ševeningene – tai pirmasis mūsų išsiskyrimas per penkiasdešimt trejus metus. Ir dabar man atrodė, kad kartu su Betsė galiu pakelti visa, kad ir kas atsitiktų.

Praėjo dar kelios valandos, o pakrautas traukinys vis tebestovėjo atsarginiame kelyje. Mums jos lėkė – tiek daug buvo kuo pasidalinti. Betsė papasakojo man apie kiekvieną savo kameros draugę, o aš papasakojau apie manąsias ir mažąją skylę, kur jos suropodavo, esant bet kokiai kritiškai padėčiai.

Kaip visada, Betsė atidavė kitiems visa, ką turėjo. Bibliją, kurią slapta jai buvo perdavusi Nolė, ji suplėšė ir padalino į visas puses po knygą.

Turėjo būti 2 ar 3 valandos ryto, kai traukinys pagaliau pajudėjo. Mes prisispaudėm veidais prie langų, bet nebuvo matyti jokių šviesų, o mėnulį dengė debesys. Pirminė mintis kiekvienos galvoje buvo: ar tai Vokietija? Vienu metu mes išskyrėme bokštą, kuris, Betsės tvirtinimu, buvo Delfto katedra. Po valandos traukinio bildėjimas pakito: mes važiuome per estakadą. Bet labai ilgą! Kai slinko minutės, o mes vis dar nebuvo pasiekę kito kranto, Betsė ir aš apsikeitė-

me žvilgsniais. Murdeiko tiltas! Tada mes vykome į pietus. Ne į vakarus Vokietijon, bet į pietus Brabantan. Antrąkart tą naktį mes verkėm džiaugsmo ašarom.

Atlošiau galvą į medinius sėdynės skersinius ir užsimerkiau, dar kartą išgyvendama kitą kelionę į Brabantą. Tada mama sugriebė tėvo ranką, kai traukinį supo. Tada irgi buvo birželis – Pirmojo Pamokslo, sodo už pastoriaus namo, Karelo birželis...

Turbūt užmigau sugrįžusi į tą kitą birželį, nes, kai atsi-merčiau, traukinys buvo sustojęs. Balsai ragino mus judėti: Schneller! Aber schnell! Klaikiai ryški šviesa apšvietė langus, Betsė ir aš klupinėjom paskui kitas geležiniais laiptais. Atrodė, kad sustojome miško vidury. Medžiuose iškelti prožektoriai nušvietė platų paskubomis išvalytą taką, pilną kareivių su pakeltais šautuvais.

Raginos sargių šūksnių, Betsė ir aš leidomės taku tarp šautuvų vamzdžių.

– Schneller! Suglausti gretas! Neatsilikti! Po penkias vienoje linijoje!

Betsės kvėpavimas padažnėjo ir pasunkėjo, ir vis tiek jos skubino mus eiti greičiau. Čia buvo smarkiai palyta, nes ant tako telkšojo gilios balos. Priešais mus šviesiaplaukė moteris žengė į šalį, kad vienos išvengtų; kareivis smogė jai į nugarą šautuvo buože. Paėmiau Betsės užvalkalą viena ranka, o kita ją už parankės ir tempiau šalia savęs.

Košmariškas žygis tęsėsi mylią ar daugiau. Pagaliau priėjome spygliuotos vielos tvorą, juosiančią medinių barakų eilę. Tame, į kurį mes įėjome, nebuvo lovų, tik ilgi stalai su pritrauktais prie jų suolais be atlošų. Betsė ir aš griuваме ant vieno iš jų. Po savo ranka jutau nelygų jos širdies plazdėjimą. Išsekusios užmigome, galvas pasidėjusios ant stalo.

Kai pabudome, pro barako langus liejosi saulė. Mes buvome ištroškusios ir alkanos: negavome nei valgyti, nei gerti nuo praeito ryto Ševeningene. Bet visą tą dieną barakuose nepasirodė nė viena sargė, nei koks oficialus asmuo. Galiausiai, kai saulė jau leidosi, atvyko kalėjimo komanda su

dideliu katilu kažkokio tiršto garuojančio viralo, kuri mes godžiai išvalgėme.

Ir taip mus apgyvendino toje vietoje, kuri, kaip sužinojome, buvo pavadinta Viugtu – artimiausio kaimelio vardu. Ne taip, kaip Ševeningenas, kuris buvo normalus Olandijos kalėjimas, Viugtas – tai okupacinės valdžios specialiai pastatyta koncentracijos stovykla politiniams kaliniams. Mes buvome dar ne stovykloje tikrąja prasme, bet savotiškoje aptvertoje karantino teritorijoje. Mums, suspaustoms ilgų stalų eilių, beliko viena – dykinėti. Mus saugojo tos pačios jaunos moterys iš Ševeningeno. Jos pakankamai išmanė savo darbą, kol mes buvome už užrakintų durų. Čia jos atrodė nežinančios ką daryti. Jų vienintelė priemonė disciplinai palaikyti buvo klykti nešvankybes ir visoms vienodai dalinti bausmes. Pusė porcijos maisto ištiesiems barakams. Papildomas patikrinimas stovint „ramiai“. Draudimas kalbėti dvidešimt keturias valandas.

Tik viena iš mūsų prižiūrėtojų niekad negrasino ir nekėlė balso. Tai buvo aukšta, nekalbi vyriausioji prižiūrėtoja iš Ševeningeno. Ji pasirodė Viugte trečią rytą per priešaušrio patikrinimą ir iškart gražino tvarką mūsų maištingoms ir neramioms gretoms. Eilės išsitiesino, rankos buvo prispaustos prie šonų, šnibždesiai liovėsi, kai mus apžvelgdavo tos šaltos mėlynos akys.

Savo tarpe mes pravardžiavome ją „Generolė“. Vieno ilgo patikrinimo metu nėsčia moteris prie mūsų stalo ūmai susmuko ant grindų, galva trenkdamasi į suolo kraštą. Bet Generolė net nenustojo neišraiškingai skaičiusi pavardes.

Prabuvusios šioje laikinoje Viugto stovykloje beveik dvi savaites, Betsė ir aš kartu su dešimčia kitų buvome pašauktos per rytinį patikrinimą. Kai kitos buvo paleistos, Generolė padalino mums mašinėle spausdintas anketas ir nurodė lygiai 9 valandą pristatyti jas į administracijos baraką.

Maisto komandos darbininkas, ilgalaikis pagrindinės stovyklos kalinys, dalindamas pusryčius šypsojosi, drąsindamas mus.

– Jūs laisvos! – šnibždėjo jis. – Tos rausvos anketos reiškia paleidimą!

Betsė ir aš nepatikliai spoksojome į popieriaus lapus. Laisvos? Laisvos išvykti, laisvos vykti namo? Kitos grūdosi aplinkui, sveikindamos mus, apkabindamos. Moterys iš Betsės kameros Ševeningene verkė nesigėdydamos. Kaip žiauru turėtų būti palikti jas visas!

– Žinoma, karas labai greitai baigsis, – sakėm joms. Ištuštinome savo užvalkalus, išdalindamos negausią mantą pasiliekančioms.

Gerokai prieš devynias mes jau stovėjom dideliame mediniame administracijos priimamajame. Pagaliau buvome pašauktos į kontorą, kur mūsų anketas patikrino, užantspaudavo ir atidavė sargybiniui. Mes nusekėme paskui tą vyrą koridoriumi į kitą raštinę. Ištisa valandą tęsėsi procesas, kol mes buvome siuntinėjamos iš vieno kambario į kitą, nuo vieno pareigūno prie kito. Visur klausinėjo, darė pirštų atspaudus, siuntinėjo toliau prie kito posto. Kalinių grupė didėjo, kol susidarė keturiasdešimt ar penkiasdešimt, stovinčių eilutėje šalia aukštos tvoros su spygliuota viela viršuje. Kitoje tvoros pusėje ošė žalių beržų miškas, virš mūsų galvų – mėlynas Brabanto dangus. Mes irgi priklausysime tam plačiam laisvam pasauliui.

Įžengusios į kitą baraką, pamatėme daug rašomųjų stalų, prie kurių sėdėjo moterys raštininkės. Prie vieno iš jų man padavė rudą popierinį voką. Iškrausčiau jį ir akimirka spoksojau netikėdama į savo Alpinos laikrodį. Mamos žiedas. Netgi mano popieriniai guldenai. Šių daiktų nebuvau mačiusi nuo tos nakties, kai atvykome į Ševeningena. Pinigai ... jie reikalingi parduotuvėms ir tramvajams. Su šiais pinigais galima eiti į geležinkelio stotį. Prašau du bilietus į Harlemą...

Nužygiavome taku tarp spygliuotos vielos ritinių ir pro plačius vartus patekome į aptvertą teritoriją. Ten stovėjo barakų eilės. Vėl laukimas, vėl vaikymas nuo stalo prie stalo, bet stovykla ir jos procedūros jau atrodė man nerealios.

Kai mes sustojome priešais aukštą stalą, jaunas tarnautojas paliepė:

– Visus asmeninius daiktus palikti prie langelio, pažymėto „C“.

– Bet juos ką tik atidavė!

– Laikrodžius, pinigines, brangenybes.

Mechaniškai, kaip bevalė mašina per mažą grotuotą langelį ištiesiau laikrodį, žiedą ir pinigus. Uniformuota moteris sušlavė juos į metalinę dėžę.

– Pasislinkit! Toliau!

Argi mes neturėjome būti paleistos? Išėjus iš šio pastato, rusvaplaukis karininkas sustatė mus į dvigubą koloną ir nuvedė per plačią pratybų aikštę. Viename jos gale būrys vyrų skustomis galvomis ir dryžuota apranga kasė griovį. Ką tai reiškia? Ką visa tai reiškia, visa ši ilga eilių ir laukimo diena?

Betsės veidas buvo pilkas iš nuovargio ir mums einant ji klupinėjo.

Pro kitą tvorą atvykome į kiemą, iš trijų pusių supamą žemų betono pastatų. Mūsų laukė jauna moteris su karišku apsiaustu.

– Kalinės, stoti! – sulojo rusvaplaukis karininkas. – Fräulein (20), paaiškinkite naujai atvykusioms bunkerių paskirti.

– Bunkeriai, – pradėjo mergina nuobodžiu muziejaus girdės balsu, – yra skirti patogumui toms, kurios nesilaiko stovyklos taisyklių. Kambariai yra jaukūs, nors truputį maži; maždaug gimnastikos salės spintelės dydžio. Norint pagreitinoti auklėjimo procesą, rankos surišamos virš galvos.

Baisiam pasakojimui dar tebesitęsiant, iš bunkerio išėjo du sargai, nešdami vyro pavidalą. Jis buvo gyvas, nes kojos judėjo, bet atrodė, kad jis jų nevaldo. Jo akys buvo įkritusios ir užverstos į viršų.

– Ne kiekvienas, – pastebėjo mergina tuo pačiu abejingu lėtai tęsiamu balsu, – atrodo, įvertina bunkerių patogumus.

Sugriebiau Betsės ranką, kai vėl buvo duota komanda eiti, labiau padrašinti save nei ją. Tai dar kartą buvo tėvo traukinio atvejis. Tokio žiaurumo buvo per daug, kad jį suvoktum, per daug, kad jį pakeltum. Dangiškasis Tėve, nešk tai už mane!

Nusekėme karininką plačia gatve, abipus kurios stovėjo barakai, ir sustojome prie vienos iš pilkų, neišraiškingų pašiurių. Tai buvo ilgos stovėjimo, laukimo, tikėjimosi die-

nos pabaiga: mes tiesiog atvykome į pagrindinę stovyklą Viugte.

Barakai atrodė beveik tokie pat, kokius palikom širynt, tik šitame buvo gultų, stalų bei suolų. Ir vis dėlto mums neleido atsisėsti: buvo paskutinis laukimas, kol prižiūrėtoja pagal sąrašą siuntinčiai lėtai tikrino mūsų dokumentus.

– Betse, – suaimanavau, – kaip ilgai tai truks?

– Galbūt ilgai, ilgai. Galbūt daug metų. Bet kaip būtų galima geriau praleisti čia mūsų gyvenimą?

Atsisukau pažiūrėti į ją.

– Apie ką tu kalbi?

– Šios jaunos moterys. Ta mergina prie bunkerių. Kore, jei žmones galima išmokyti neapkęsti, juos galima išmokyti mylėti! Mes turime rasti būdą, tu ir aš, nesvarbu, kaip ilgai tai truks.

Ji kalbėjo susijaudinusi, pamiršusi pritildyti balsą, kol aš pagaliau suvokiau, kad ji kalbėjo apie mūsų sarges. Pažvelgiau į prižiūrėtoją, sėdinčią prie stalo, bet mačiau tik pilką uniformą ir kepurę su snapeliu; o Betsė matė sužeistos dvasios žmogų.

Ir aš norėjau žinoti, nebe pirmą kartą, kas per žmogus ta mano sesuo ... koku keliu ji eina, tuo tarpu aš kėblinau šalia jos ant pernelyg tvirtos žemės.

Po kelių dienų Betsė ir aš buvome pašauktos, kad paskirtų darbo. Prižiūrėtoja, tik pažvelgusi į Betsės mirtinai išblyškusį veidą ir jos trapią figūrą, paniekinamai liepė grįžti į barakų vidų, kur pagyvenę ir ligoti praleisdavo dieną siūdami kalėjimo uniformas. Moterų uniforma čia, Viugte, buvo mėlyni specdrabužiai su raudona juosta išilgai kojos, praktiški ir patogūs. Mes laukėme, kada pakeis mūsų pačių drabužius, dėvimus nuo arešto dienos.

Tikriausiai aš atrodžiau pakankamai stipri sunkesniai darbui; man buvo liepta prisistatyti į Filipso gamyklą. Ši „gamykla“ – tai paprastas didelis barakas stovyklos komplekso viduje. Nors buvo ankstus rytas, derva po skiedromis dengtais stogais karštoje liepos saulėje buvo pradėjusi kilti

burbulais. Nusekiau paskui savo palydovą į vienintelę didelę patalpą, kur keli šimtai vyrų ir moterų sėdėjo prie ilgų lenti- nių stalų, padengtų tūkstančiais radijo detalių. Du pareigū- nai, vyras ir moteris, vaikščiojo praėjimais tarp suolų, tuo tarpu kaliniai buvo palinkę prie savo užduočių.

Man paskyrė vietą ant suolo netoli durų ir davė matuoti stiklo strypelius bei sudėlioti juos į krūvas pagal ilgį. Tai buvo monotoniškas darbas. Karštis nuo stogo kaip svarstis slėgė galvą. Aš troškau sužinoti bent pavardes ir miestų pavadinimus, iš kur atvykę mano kaimynai. Bet vieninteliai garsai patalpoje buvo metalinių dalių dzingsėjimas ir parei- gūnų batų girgždesys, apėmęs visą patalpą.

– Produkcija vėl padidėjo praeitą savaitę, – pareigūnas tarė vokiškai aukštam lieknam vyrui skusta galva ir dryžuota uniforma. – Jus reikia pagirti už tokį padidėjimą. Tačiau mes tebeгаuname nusiskundimų dėl instaliacijos defektų. Koky- bės kontrolę reikia gerinti.

Skustagalvis vyras nutaisė atsiprašančią miną.

– Jei būtų daugiau maisto, Herr Officier (21), – sumur- mėjo jis. – Nuo tada, kai sumažintos porcijos, aš pastebiu skirtumą. Jie apsnūsta, jiems sunku susikaupti.

Jo balsas šiek tiek man priminė Vilemo žemą balsą, vo- kiečių kalbą su nežymiu olandišku akcentu.

– Tada turite juos pažadinti! Bausmėmis priverskite juos susikaupti! Jei kareiviai fronte gali kautis su puse davinio, tada šie tingūs...

Pamatęs žiaurų pareigūno žvilgsnį, jis nutilo ir liežuviu palietė lūpas.

– A, tai ... aš, aišku, pasakiau tik kaip pavyzdį. Žinoma, nėra teisingi gandai, kad daviniai fronte sumažinti. Taip! Aš ... aš laikau jus atsakingu!

Ir abu jie išdidžiai išžingsniavo iš pastato.

Akimirką kalinys meistras stebėjo juos nuo tarpdurio. Lėtai jis pakėlė kairę ranką, paskui nuleido pliaukštelėdamas per šoną. Ramusis kambarys pratrūko. Iš po stalų pasirodė rašomasis popierius, knygos, mezgimo siūlai, biskvitų dėžu- tės. Žmonės paliko suolus ir visur kambaryje susibūrė mažos

šnekučiuojančių draugų grupelės. Pustuzinis susirinko apie mane. Kas aš? Iš kur esu? Ar turiu kokių nors karo naujienų?

Gal po kokio pusvalandžio meistras priminė mums, kad turime įvykdyti dienos normą, ir žmonės sugrįžo atgal į savo darbo vietas. Sužinojau, kad meistro pavardė buvo Mormanas ir kad jis buvęs Romos katalikų berniukų mokyklos direktorius. Jis pats priėjo prie mano darbatalio trečią dieną; mat buvo išgirdęs, kad aš nusekiau visą surinkimo liniją per barakus, norėdama sužinoti, kas pasidarė iš mano nuobodžių pilkų strypų krūvelių.

– Jūs pirmoji darbininkė moteris, – tarė jis, – susidomėjusi tuo, ką mes čia darome.

– Man labai įdomu, – tariu aš. – Aš esu laikrodininkė.

Jis pažvelgė į mane su nauju susidomėjimu.

– Tada aš turiu darbą, kuris jums labiau patiks.

Jis nuvedė mane į kitą didžiulės daržinės galą, kur buvo atliekamas galutinis relinių jungiklių surinkimas. Tai buvo pailgus ir įtemptas darbas, nors visai ne toks sunkus, kaip laikrodžių taisymas, ir ponas Mormanas buvo teisus. Man jis patiko ir padėjo vienuolikos valandų darbo dienai greičiau praeiti.

Ne tik su manimi, bet ir su visais Filipso darbininkais ponas Mormanas elgėsi veikia kaip švelnus vyresnysis brolis nei brigados bosas. Stebėdavau jį, be perstojo judantį tarp šimtų savo globotinių, patariantį, padrašinantį, randantį paprastesnę užduotį nuvargusiam, sunkesnę nenuoramai. Mes išbuvo Viugte daugiau kaip mėnesį, kol sužinojau, kad jo dvidešimtmetis sūnus buvo nušautas čia, stovykloje, tą savaitę, kai mes atvykome.

Nė žymės asmeninės tragedijos nebuvo matyti, kai jis rūpinosi mumis. Pirmomis savaitėmis jis dažnai sustodavo prie mano suolo daugiau patikrinti mano nuotaikos nei darbo. Bet galų gale jo akys nukrypdavo į relinių jungiklių eilę priešais mane...

– Brangioji laikrodžių dama! Ar neprisimenate, kam jūs dirbate? Šie radijai skirti vokiečių naikintuvams!

Ir ištiesęs ranką pro mane jis trukteldavo laidą iš korpuso arba nusukdavo mažytį vamzdelį iš rinkinio.

– Dabar vėl juos prilituokit ne vietoj. Ir ne taip greitai! Jūs jau viršijote dienos normą, o dar nėra nė vidurdienio.

Priešpiečiai būtų geriausias dienos laikas, jei galėčiau juos praleisti su Betse. Deja, Filipso darbininkams neleido palikti gamyklos teritorijos iki darbo dienos pabaigos 6 val. Virtuvės padalinio kaliniai atitepdavo didelius kibirus skystos košės iš kviečių ir pupų, beskonės, bet maistingos. Tikriausiai neseniai buvo sumažintos porcijos: vis dėlto maistas buvo geresnis nei Ševeningene, kur išvis nebūdavo pietų.

Pavalgiusios mes būdavome laisvos palaimintam pusvalandžiui ir galėjome vaikščioti Filipo teritorijoje, džiaugtis oru ir puikia Brabanto saule. Dažnai susirasdavau vietą priveros ir išsitiesdavau ant šiltos žemės pamiegoti (diena prasidėdavo patikrinimu 5 valandą). Vėjelis iš fermų atnešdavo gardžių vasaros kvapų; kartais sapnuodavau, kad Karelas ir aš susikibę rankomis einame kaimo taku.

6 valandą vakaro būdavo dar vienas patikrinimas, paskui mes išsiskirstydavome po įvairius barakus. Betsė visada stovėdavo mūsiškio tarpduryje laukdama manęs; kiekvieną vakarą būdavo taip, tarsi būtų praėjusi savaitė – tiek daug turėdavome ko viena kitai pasakyti.

– Tie belgai, vaikinai ir mergina, dirbantys greta manęs? Šį vidurdienį jie susižiedavo!

– Ponia Herma, kurios anūkė buvo paimta į Vokietiją, šiandien jau meldėsi kartu su manimi.

Vieną dieną Betsės naujienos palietė mus tiesiogiai.

– Šiandien į siuvimo padalinį buvo atkelta ponja iš Ermele. Kai prisistačiau, ji tarė: „Dar viena!“.

– Ką ji norėjo pasakyti?

– Kore, ar atsimeni, kad tą dieną, kai mes buvome areštuoti, į krautuvę atėjo vyriškis? Tu sirgai ir aš turėjau tave prikelti.

Aš labai gerai atsiminiau. Atsiminiau keistą klaidžiojantį žvilgsnį, nesmagumą paširdžiuose, kuris buvo ne vien nuo karščio.

– Turbūt kiekvienas Ermele jį pažinojo. Jis dirbo gestapai

nuo pirmos okupacijos dienos. Įdavė šios moters du brolius už pasipriešinimo darbą ir pagaliau ją pačią, taip pat ir jos vyrą. Kai Ermele galiausiai jį perprato, jis atvyko į Harlemą ir susidėjo su Vilemsu ir Kapteinu. Vadinosi Janas Vogelis.

Atrodė, mano širdyje tą vardą apsiautė liepsnos. Galvojau apie vienišo ir sutrikusio tėvo paskutines valandas ligoninės koridoriuje, apie pogrindžio darbą, taip ūmai nutrauktą. Galvojau apie Mariją Italę, areštuotą einant gatve. Ir žinojau, kad jei Janas Vogelis atsidurtų prieš mane, dabar aš galėčiau jį nužudyti.

Betsė ištraukė mažą medžiaginį krepšį iš savo darbinių drabužių ir ištiesė jį man, bet aš papurčiau galvą. Betsė turėjo Bibliją dieną, nes jai buvo daugiau progų skaityti ir mokyti iš jos čia nei man Filipso barakuose. Vakaraus mes rengdavome slaptas maldos valandas tokiam būriui žmonių, kiek galėjo susigrūsti apie mudviejų gultą.

– Šį vakarą tu, Betse, vesk maldos valandą. Man skauda galvą.

Daugiau nei galvą. Visą skaudėjo nuo jausmų antplūdžio dėl to žmogaus, kuris padarė mums tiek žalos. Tą naktį nemiegojau ir kitą dieną prie savo darbatalio menkai ką tegirdėjau, ką kiti kalbėjo. Į savaitės pabaigą išivariau tokią kūno ir dvasios ligą, kad ponas Mormanas sustojo prie mano darbatalio paklausti, kas man nutiko.

– Atsitiko? Taip, šis tas atsitiko! – ir puoliau pasakoti apie tą rytą. Nepaprastai troškau papasakoti ponui Mormanui ir visai Olandijai, kaip Janas Vogelis išdavė savo šalį.

Visą tą laiką mane glumino Betsė. Ji iškentė visa, ką ir aš, ir vis dėlto, atrodė, ji nejaučia jokie įniršio.

– Betse! – sušnibždėjau vieną tamsią naktį, kai pajutau, kad mano neramus blaškymasis neleido jai miegoti. Mes trys dabar dalinomės viena maža lova, nes perpildyta stovykla kasdien priėmė naujų atvykėlių. – Betse, ar tu nieko nejauti dėl Jano Vogelio? Ar tai tavęs nejaudina?

– O, taip, Kore! Siaubingai! Aš užjaučiau jį visą laiką nuo tada, kai sužinojau, ir meldžiuosi už jį, kada tik jo vardas ateina man į galvą. Tikriausiai jis baisiai kenčia.

Ilgai gulėjau tyliai didžiuliame niūriame barake, neramiame nuo šimtų moterų atodūsių, knarkimo ir bruzdesio. Dar sykį pajutau, kad ši sesuo, su kuria praleidau visą gyvenimą, priklausė kitokiam pasauliui. Ar ji savo švelniu būdu nesakė man, kad aš buvau tokia pat kalta kaip Janas Vogelis? Ar jis ir aš nestovėjome to paties visa matančio Dievo akivaizdoje, nuteisti už tą pačią žmogžudystės nuodėmę? Nes aš nužudžiau jį savo širdimi ir liežuvio.

„Viešpatie Jėzau, – šnibždėjau į kauburiuotą lovos užvalkalą. – Atleidžiu Janui Vogeliiui ir meldžiu, kad Tu man atleistum. Aš jam padariau didelę žalą. Palaimink dabar jį ir jo šeimą...“

Tą naktį pirmąkart nuo tada, kai sužinojau išdaviko vardą, išmiegojau kietai ir be sapnų iki švilpuko, pašaukusio mus į patikrinimą.

Dienos Viugte slinko tartum gero ir blogo mišinys. Rytiniai patikrinimai dažnai trukdavo kankinamai ilgai. Jei būdavo pažeista mažiausia taisyklė, sakysime, jei į vakarinį patikrinimą pavėluodavo kalinė, ištisi barakai buvo prikeliami 4 ar net 3.30 valandą ryto ir verčiami stovėti paradiskai ramiai, kol nugaros įskausdavo ir kojas sutraukdavo mėšlungis. Bet vasaros oras, dienos artėjant, buvo šiltas ir gyvas paukščių čiulbėjimu. Pamažu rytuose auksinis saulėtekis nušviesdavo didžiulį Brabanto dangų, o Betsė ir aš šventoje baimėje sugriebdavom viena kitai rankas.

5.30 val. mes gaudavome juodos duonos ir „kavos“, karčios ir karštos, o tada rikiuodavomės į kolonas įvairioms darbo komandoms. Aš laukdavau šios kelionės pėsčiomis į Filipso gamyklą. Dalį kelio mes eidavome pro miškelį, tik spygliuotos vielos skiriami nuo spindinčio rasos lašų pasaulio. Taip pat pražygiuodavom pro vyrų stovyklą, ir daugelis iš mūsų stengėsi skustų galvų ir dryžuotų specdrabužių gretose atpažinti vyrą ar sūnų.

Tai buvo dar vienas iš Viugto paradoksų. Aš buvau kasdien be galo dėkinga, būdama kartu su žmonėmis. Bet įkalinta vienutėje nesupratau, kad, turėdama draugų, jausiu ir jų sielvartą. Mes visos kentėjome dėl moterų, kurių vyrai buvo šio-

je stovykloje: drausmė vyrų skyriuje buvo daug griežtesnė nei mūsų; dažnos buvo egzekucijos. Beveik kasdien šūvių salvė sukeldavo sielvartingų šnabždesių bangą. Kiek ši kar-
tą? Kas jie?

Moteris greta manęs prie relių darbastalio buvo smarki komunistė, pavarde Flor. Jai ir jos vyrui prieš areštą pavyko du savo mažus vaikus palikti draugams, bet ji kiekvieną dieną garsiai nerimavo dėl jų ir dėl pono Floro, kuris sirgo tuberkulioze. Jis dirbo lynus gaminančioje komandoje greta Filipso gamyklos, ir kiekvieną vidurdienį jiems pavykdavo persimesti keliais žodžiais pro spygliuotą vielą. Nors ji laukėsi trečio vaiko, kuris turėjo gimti rugsėjį, niekad nevalgė savo rytinės duonos dalies, bet pro tvorą perduodavo jam. Jaučiau, kad ji buvo per daug plona kaip besilaukianti, ir keletą kartų nunešiau jai savo pusryčių duoną. Bet ir ši visada buvo atidedama ponui Florui.

Ir vis dėlto, nepaisant širdgėlos ir nerimo (be jų nė vienas toje vietoje neapsiėjo), Filipso barakuose buvo ir juoko. Pasipūtusio, pagyrūniško jaunesniojo leitenanto pamėgdžiojimas. Gūžynės. Daina, perduodama nuo darbastalio prie darbastalio, kol...

– Stori debesys! Stori debesys!

Ženklas galėjo ateiti nuo bet kurio darbastalio, kuris buvo atsuktas į langą. Gamyklos barakai buvo pastatyti plačios Filipso teritorijos centre. Buvo neįmanoma stovyklos karininkui prisiartinti nepastebėtam. Per akimirką visi sugriždavo prie darbastalių, vienintelis garsas – dalykiškas radijo detalių tarškėjimas.

Kai vieną rytą kodo žodžiai dar tebuvo perduodami ilga pašiūre, pro duris išgengė gana stambi Aufseherin (prižiūrėtoja). Ji įsiutusi apsidairė, veidas tamsiai paraudo, nes pritaikė „storus debesys“ savo išvaizdai. Ji klykė ir pompastiškai kalbėjo ketvirtį valandos, paskui tą dieną atėmė iš mūsų vidurdienio pertrauką. Po šito mes priėmėm neutralesnį ženklą – „penkiolika“.

– Surinkau penkiolika skalių!

Per ilgas karštas popietes pokštai ir pokalbiai nutildavo,

nes kiekviena sėdėdavo su savo mintimis. Aš išbraižiau ant stalo šono dienų skaičių iki rugsėjo 1 dienos. Ši data nebuvo kuo nors ypatinga, tik atsitiktinė ponios Flor pastaba, kad šeši mėnesiai – įprastinis kalėjimo laikas maisto kortelių nusikaltėliams. Tada, jei toks buvo kaltinimas ir jei jie įskaitė Ševeningene atbūtą laiką, rugsėjo 1-oji būtų mūsų paleidimo data.

– Kore, – perspėjo Betsė vieną vakarą, kai aš triumfuodama pareiškiau, kad rugpjūtis pusiau praėjo, – mes tikrai nežinome.

Aš beveik jaučiau, kad Betsei tai nesvarbu. Žiūrėjau į ją, sėdinčią ant mūsų lovelės paskutinėmis akimirkomis prieš užgesinant šviesas, siuvančią iširusią savo specdrabužių siūlę. Ji namie taip pat dažnai sėdėdavo adydama valgomojo lempos šviesoje. Betsė sugebėjo taip sėdėti, kad rodėsi, jog už jos – kėdė su aukštu atlošu ir prie kojų – kilimas, o ne begalinės eilės metalinių lovų ant plikų pušinių grindų. Pirmąją savaitę ji pasidarė papildomas kilpas specdrabužių apykaklei, taigi galėjo užsisagstyti aukštai apie kaklą. Taip pasirūpinusi padorumu, ji patenkinta skaitė Bibliją čia, Viugte, toms, kurios niekad jos nebuvo girdėjusios. Panašiai ji atrodė ir dalindama sriubą alkaniems žmonėms Bejės prieškambarėje.

O aš pati kasdien vis tvirčiau laukiau rugsėjo 1-osios.

Ir tada netikėtai pasirodė, kad gal mums nereikės nė tiek laukti. Ėjo gandai, kad olandų karalienės Irenos brigada yra Prancūzijoje ir juda link Belgijos. Brigada buvo Olandijos pajėgų dalis, per penkiadienį karą (22) ištrūkusi į Angliją; dabar ji žygiavo gelbėti Olandijos.

Sargybiniai buvo pastebimai įsitempę. Patikrinimai tapo agonija. Senos ir ligotos, kurios lėtai ėjo į savo vietas, buvo negailestingai mušamos. Sudrausmino net „Raudonojo žibinto komandą“. Šios jaunos moterys paprastai buvo privilegijuota kalinių grupė. Prostitutės, daugiausia iš Amsterdamo, kalėjo ne dėl savo profesijos, kuri buvo išgarbinta kaip patriotinė pareiga, bet už vokiečių kareivių užkrėtimą. Pa-

prastai bent su vyrais sargybiniais jos elgėsi išūliai ir linksmai, dabar net jos turėjo rikiuotis tiesiomis kaip liniuotė eilėmis ir valandas stovėti sustingus „ramiai“.

Apie baudžiamąjį būrį buvo girdėti vis dažniau. Po vienu priešpiečių, kai suskambėjo skambutis grįžti į darbą, ponia Flor nepasirodė prie darbatalio šalia manęs. Mano akims visada reikėdavo laiko prisitaikyti prie užtemdytos gamyklos po skaisčios saulės lauke: tik pamažu pamačiau juodos duonos riekę, tebesančią ant jos stalo. Nebebuvo vyro, kuriam ją būtų galima įteikti.

Ir taip kabėdamos tarp vilties ir siaubo išlaukėme kelias dienas. Gandai buvo viskas, kuo mes gyvenome. Brigada perkirto Olandijos sieną. Brigada sumušta. Brigada niekada neišsilaipino. Moterys, anksčiau nesidomėjusios pamaldomis prie mūsų lovelės, dabar glaudžiai būrėsi, klausdamos ženklų ir pranašysčių iš Biblijos.

Rugsėjo 1-osios rytą ponia Flor pagimdė mergaitę. Kūdikis gyveno keturias valandas.

Po kelių dienų mus pabudino tolimų sprogimų garsas. Gerokai prieš patikrinimo švilpuką visas barakas buvo atsikėlęs ir sukiojosi tamsoje tarp lovų. Ar tai bombos? Artilerijos ugnis? Tikriausiai brigada pasiekė Brabantą. Jau tą dieną jie galėjo būti Viugte.

Rūstūs sargybinių žvilgsniai ir grasinimai visai mūsų nebaugino. Kiekvienos mintys buvo nukreiptos į namus, kiekviena kalbėjo, ką ji pirmiausia darys.

– Augalai visai bus nuvytę, – sakė Betsė, – bet mes gaušime atžalų iš Nolės! Mes nuplausime langus, kad galėtų įeiti saulė.

Filipso gamykloje ponas Mormanas stengėsi mus atvėsinti.

– Tai ne bombos, – tarė jis, – ir, žinoma, ne šautuvai. Tai griovimo darbas. Vokiečiai. Jie tikriausiai sprogdina tiltus. Tai reiškia, kad jie tikisi puolimo, bet neaišku, kada jis prasidės. Gali praeiti dar daug savaitių.

Tai mus truputį prislėgė, bet kai sprogimai vis artėjo, niekas negalėjo nuslopinti vilties. Dabar jie buvo taip arti, kad ėmė skaudėti ausys.

– Nuleiskit apatinį žandikaulį! – ponas Mormanas sušuko į ilgąją patalpą. – Būkite prasižiojusios, ir tai išgelbės ausų būgnelius.

Vidudienį valgėm viduje, uždariusios duris ir langus. Mes valandą padirbėjome ir vėl sėdėjome prie darbastalių, niekas negalėjo dirbti. Pagaliau buvo duotas įsakymas grįžti į miegamuosius. Skubiai moterys apkabino vyrus ir mylimuosius, kurie dirbo šalia jų Filipse.

Betsė laukė manęs lauke prie mūsų barako.

– Kore! Ar brigada atėjo? Ar mes laisvi?

– Ne. Dar ne. Nežinau. O Betse, kodėl aš tokia išsigandusi?

Garsiakalbis vyrų stovykloje davė signalą patikrinimui. Čia nebuvo duota jokio įsakymo, ir mes be tikslo vaikščiojome ir klausėmės nelabai žinodamos ko. Per vyrų garsiakalbį buvo skaitomos pavardės, nors buvo per toli, kad jas suprastume.

Ir staiga laukiančias moteris pagavo beprotiška baimė. Mirties tyła tvyrojo dabar abiejose stovyklos pusėse. Garsiakalbis buvo nutilęs. Mes keitėmės bežodžiais žvilgsniais, mes bijojome net kvėptelėti.

Tada šautuvų ugnis perskrodė orą. Aplink mus moterys ėmė verkti. Antra salvė. Trečia. Dvi valandas tęsėsi egzekucijos. Kažkur skaičiavo. Tą dieną buvo nužudyta daugiau kaip septyni šimtai kalinių vyrų.

Tą naktį mūsų barakuose mažai kas miegojo, o kitą rytą nebuvo patikrinimo. Apie 6 valandą mums buvo liepta susirinkti asmeninius daiktus. Betsė ir aš sudėjome į užvalkalus iš Ševeningeno dantų šepetukus, adatą ir siūlus, buteliuką devitamono (aliejinio vitaminų tirpalo), kuriuos gavome iš Raudonojo kryžiaus, Nolės mėlyną megztinį. Tai buvo viintelis daiktas, kurį atsinešėme, prieš dešimt savaičių palikdamos karantino stovyklą. Bibliją perkėliau nuo Betsės nugaros ant savosios; sesuo buvo tokia plona, kad tarp jos menčių susidarė aiškus gumbas.

Mus išvedė į lauką, kur kareiviai iš atvirų sunkvežimių perdavinėjo anklodes. Kai mes vorele ėjom viena paskui kitą pro juos, Betsė ir aš ištraukėme dvi gražias, švelnias ir

naujas; mano buvo balta su mėlynomis juostomis, Betsės balta su raudonomis – aiškiai kokios nors pasiturinčios šeimos nuosavybė.

Apie vidurdienį prasidėjo traukimasis iš stovyklos. Ėjome vienodomis barakų gatvėmis, pro bunkerius, spygliuota viela aptvertų teritorijų labirintu, ir pagaliau išėjome į nelygų žvyruotą kelią per miškelį, kuriuo klupinėjome aną lietingą birželio naktį. Betsė stipriai įsikabino į mano ranką: ji gaudė kvapą kaip visada, kai jai reikėdavo eiti toliau.

– Žengte! Schnell! Ristele!

Apkabinau Betsę žemiau pečių ir pusiau nešiau ją paskutinį ketvirtį mylios. Pagaliau takas baigėsi, ir mes sustojome į eilę priešais vienus bėgius. Daugiau kaip tūkstantis moterų stovėjo viena prie kitos. Toliau prie atsarginio kelio buvo ir vyrų padalinys; nieko nebuvo įmanoma atpažinti iš skustų galvų, spindinčių rudens saulėje.

Iš pradžių maniau, kad mūsų traukinys neatvažiavo; pas-kui supratau, kad tie ant bėgių stovintys prekiniai vagonai paruošti mums. Vyrų jau buvo varomi į vidų, lipo per aukštus šonus. Mes nematėme garvežio, tik šią eilę mažų aukštais ratais europietišku prekinį vagonų, nusidriekusių, kiek akys mato, į abi puses, kulkosvaidžius, išstatytus ant stogų. Palei bėgius artėjo kareiviai, prie kiekvieno vagono sustodavo atitraukti sunkių slankiojančių durų. Prieš mus prasižiojo juodas vidus. Moterys ėmė spaustis pirmyn. Sprausdamos prie savęs antklodes ir užvalkalus, mes buvome stumiamos sykiu su kitomis. Betsės krūtinė po greito žygiavimo dar nelygiai kilnojosi. Turėjau įkelti ją į traukinio vagoną.

Iš pradžių tamsiame vagone nieko negalėjau išskirti, pas-kui kampe pamačiau nelygius kontūrus. Tai buvo duonos rietuvė, dešimtys plokščių juodų kepalų, sukrautų vienas ant kito. Vadinasi, laukia ilga kelionė...

Mažas vagonas persipildė. Mus stūmė prie juodos sienos. Į vidų galėjo tilpti ne daugiau kaip trisdešimt ar keturiasdešimt žmonių. Ir vis dėlto kareiviai varė moteris į vidų keikdami, badydami šautuvais. Pasigirdo klyksmai iš vagono vidurio, bet spaudimas dar didėjo. Tiktai tada, kai į vidų

buvo sugrūsta aštuoniasdešimt moterų, durys dusliai užsidarė, ir išgirdome užsklendžiant geležines sklendes.

Moterys kūkčiojo ir daug jų nualpo, nors tankiai suspraustoje minioje jos liko stačios. Tik kai atrodė, jog tos viduryje turės uždusti arba būti mirtinai sutryptos, mes sugalvojom savotišką būdą išsigelbėti. Pusiau sėdomis, pusiau gulomis įspraudėme kojas kaip rogučių komandos narės ir sugebėjome nusileisti ant vagono grindų.

– Ar žinai, už ką aš dėkinga? – mane privertė krūptelėti švelnus Betsės balsas tame besirangančiame beprotnamyje.
– Aš dėkinga, kad tėvas šiandien yra danguje!

Tėvas. Taip! O tėve, kaip aš galėjau dėl tavęs verkti?

Karšta saulė įkaitino nejudantį traukinį, temperatūra prigrūstame vagonė kilo, oras prišvinko. Kažkuri greta manęs bandė išlupti vinį iš seno sienos medžio. Pagaliau vinį ištraukė; su smaigaliu ji ėmėsi platinti skylę. Kitos aplink suprato, kas daroma, ir netrukus mus ėmė supti palaiminti išorės oro gūšiai.

Praėjo dar daug valandų, kol traukinys staiga truktelėjo ir pajudėjo. Tuo pat vėl sustojo, paskui vėl nuslinko pirmyn. Likusiąją dienos dalį ir naktį buvo tas pats – stojimas, pajudėjimas, trankymas, trūkčiojimas. Syki, kai atėjo mano eilė prie oro skylės, mėnulio šviesoje pamačiau geležinkelinius, nešančius susuktą bėgio galą. Bėgiai priekyje tikriausiai buvo suardyti. Perdaviau žinią. Galbūt jie negalės jų sutaisyti. Galbūt mes dar būsime Olandijoje, kai ateis išlaisvinimas.

Betsės kakta buvo karšta. „Raudonojo žibinto“ (viešnamio) mergina, tarp kurios kojų aš buvau įsprausta, susispaudė taip, kad Betsė galėjo beveik gulėti skersai mano kelių. Aš irgi pasnausdavau padėjusi galvą ant peties tai draugiškai merginai. Syki sapnavau audrą. Girdėjau krušą krentant į tetos Jansės priekinius langus. Atsimerkiau. Iš tikro krito kruša. Girdėjau ją barbenant į vagono šoną.

Visos dabar buvo pabudusios ir kalbėjosi. Dar vienas krušos pliūpsnis. Ir tada išgirdome kulkosvaidžio papliūpą nuo traukinio stogo.

– Tai kulkos! – kažkuri suriko. – Jie atakuoja traukinį.

Vėl išgirdome garsą, tarsi mažičiai akmenukai kristų į sieną, ir vėl atsakė kulkosvaidžiai. Ar mus pagaliau pasiekė Brigada? Šaudymas nutilo. Valandą traukinys stovėjo nejudėdamas. Paskui lėtai nuslinkom pirmyn.

Auštant kažkuri sušuko, kad mes važiuojame per pasienio miestelį Emerichą.

Atvykome į Vokietiją.

TRYLIKTAS SKYRIUS

Ravensbriukas

Dvi siaubingas dienas ir dvi naktis mus vežė vis giliau į mūsų būgštavimų šalį. Retkarčiais per rankas buvo paleidžiamas vienas iš duonos kepalų. Bet nebuvo sudaryta net elementariausių sanitarijos sąlygų, ir oras vagonė buvo toks, kad mažai kuri galėjo valgyti.

Ir pamažu baisesnė nei kūnų grūstis ir nešvarumai darėsi vienintelė įkyri mintis: ko nors gerti. Du ar tris kartus, kai traukinys sustojo, durys buvo keletą colių atstumtos ir paduotas vandens kibiras. Bet mes buvome tapusios gyvuliais ir nesugebėjome pasidalinti vandeniu. Buvusios arti durų gavo jį visą.

Galiausiai ketvirtos dienos rytą traukinys vėl sustojo ir durys buvo atidarytos per visą plotį. Kaip kūdikiai ropojom ant rankų ir kelių prie angos ir nusileidome per kraštą. Prieš mus buvo šypsantis mėlynas ežeras. Kitoje jo pusėje tarp jovarų kilo baltas bažnyčios bokštas.

Stipresnės kalinės atitempė kibirą vandens iš ežero. Gėrėme sutrūkusiomis ir sutinusiomis lūpomis. Traukinys pasidarė trumpesnis; vagonai, vežę vyrus, dingo. Tūkstantį moterų čia saugojo saujelė kareivių, kai kurie iš jų atrodė ne vyresni kaip penkiolikos metų. Daugiau ir nereikėjo. Mes vos vilkomės, ką ten besipriešinsi.

Po valandėlės jie sustatė mus į padrikas kolonas ir nuvedė. Kokią mylią kelias vingiavo ežero pakrantėmis, paskui kilo į kalvą. Nežinojau, ar Betsė įveiks ją iki viršūnės, bet medžių ir dangaus vaizdas, regis, ją atgaivino ir ji padėjo man tiek pat, kiek aš jai. Prasilenkėme su daug vietinių žmonių, pėsčių ir arklių traukiamuose vežimuose. Vaikai man atrodė ypač nuostabūs, raudonskrusčiai ir sveiki. Jie atsakydavo į mano žvilgsnius iš susidomėjimo išplėstomis akimis;

tačiau pastebėjau, kad suaugusieji nežiūrėjo į mus, nusiukdavo mums prisiartinus.

Nuo kalvos keteros pamatėme jį tarsi didelį randą žaliame Vokietijos kraštovaizdyje: žemų pilkų barakų miestą, apsupatą betono sienų, ant kurių tarpais kyšojo sargybinių bokštai. Pačiame centre kvadratinis kaminas į mėlyną dangų leido pilkus dūmus.

– Ravensbriukas!

Kaip pašnibždėtas prakeikimas žodis perėjo eilėmis. Tai buvo blogai pagarsėjusi moterų naikinimo stovykla, kurios vardą buvome girdėję net Harleme. Tas kresnas betono pastatas, tas dūmas, pranykstantis saulės šviesoje. Ne! Nežiūrėsiu į jį! Kai Betsė ir aš klupinėjome žemyn nuo kalvos, pajutau tarp menčių besidaužančią Bibliją. Dievo geroji naujiena. Ar tai tokiam pasauliui Jis ją pasakė?

Dabar buvome pakankamai arti, kad įžiūrėtume kaukolės ir sukryžiuotų kaulų ženklus, išdėliotus tarpais ant sienų, perspėjančius apie elektrizuotą vielą viršuje. Masyvūs geležies vartai atsivėrė į vidų: įslinkome pro juos. Prieš mus driekėsi pelenų pilkumo barakų laukai. Tiesiog sienoje buvo juosmens aukštumo vandens čiaupų eilė. Atsukome juos, kišdamos rankas, kojas, net galvas po vandens čiurkšlėmis, nuplaudamos vagonų smarvę. Komanda moterų sargybinių tamsiai mėlynomis uniformomis puolė prie mūsų, tempdamos ir šaukdamos, mojuodamos trumpais botkočiais.

Pagaliau jos nustūmė mus nuo čiaupų ir nusivarė keliu tarp barakų. Ši stovykla atrodė daug klaikiau nei paliktoji. Prie Viugto mes bent eidamos išvysdavome laukus ir miškus. Čia bet koks polėkis baigdavosi ta pačia betono užtvara; stovykla buvo pastatyta didžiulėje žmonių iškastoje dauboje, ir iš kiekvienos pusės kilo tos aukštos sienos su elektros laidais viršuje.

Pagaliau sustojome. Prieš mus – didžiulis brezentinis stogas be sienų, dengiantis daugiau kaip akrą šiaudais nuklotos žemės. Betsė ir aš radome vietelę šio ploto pakraštyje ir dėkingos susmukome. Tuoj pat vėl pašokome ant kojų. Utėlės! Šiaudai buvo tiesiog pilni jų. Pastovėjome, spausdamos

antklodes ir užvalkalus kuo aukščiau nuo knibždančios žemės. Bet galiausiai patiesėme antklodes ant besiraitančių šiaudų ir atsisėdome.

Kai kurios kalinės iš Viugto atsivežė žirklių: visur po milžiniška palapine moterys kirpo viena kitai plaukus. Porą žirklių perdavė mums. Žinoma, mes turime daryti tą patį, ilgi plaukai tokioje vietoje būtų kvailystė. Bet, kirpdama Betsės kaštoninius garbanotus plaukus, verkiau.

Vakarop viename palapinės gale kilo sujudimas. Per ją ėjo SS sargybinių greta, varydama moteris iš po brezento. Išrepečkajome ir pagriebėme antklodes, nes jie greitai artėjo prie mūsų. Galbūt už šimto jardų vijimas iš palapinės liovėsi. Stoviniavome nežinodamos ką daryti. Ar atvyko nauja kalinių grupė, niekas nežinojo. Moterys ėmė tiestis antklodes ant kietos šlako žemės. Palengva Betsė ir aš ėmėm suvokti, kad turėsime praleisti naktį čia, kur stovėjome. Pasitiesėme mano antklodę ant žemės, sugulėme greta viena kitos ir užsitraukėme jos antklodę.

– Naktis tamsi ir aš toli nuo namų, – Betsės malonų soprana palaikė balsai iš visų pusių aplink mus. – Veski mane...

Staiga vidury nakties mus pabudino perkūno trenksmas ir liūtis. Antklodės permirko ir vanduo rinkosi po mumis į balas. Rytą laukas buvo didžiulė permirkusi pelkė: rankos, drabužiai ir veidai buvo juodi nuo šlako purvo.

Mes dar gręžėme savo antklodes, kai atėjo įsakymas rikiotis kavai. Tai buvo ne kava, o atskiestas skaidrus skystis. Tačiau mes, vilkdamos kojas dviguboje eilėje prie laikinos lauko virtuvės, gavusios jį gėrėme su dėkingumu. Buvo ir po griežinėlių juodos duonos kiekvienai kalinei, paskui nieko daugiau, kol vėlų pavakarį mums davė po samtį ropių sriubos ir mažą virtą bulvę.

Mus laikė griežtai „ramiai“ šlapioje pratybų aikštėje, kur mes buvome praleidusios naktį. Čia buvome netoli vieno didžiulės stovyklos pakraščio, pakankamai arti išorinės sienos, kad matytume trigubą elektros laidų eilę viršuje. Taip praleidome dvi išiskas dienas, antrą naktį vėl išsitiesėme ten,

kur stovėjome. Nebelijo, bet žemė ir antklodės buvo dar drėgnos. Betsė ėmė kosėti. Ištraukiau iš savo užvalkalo Nolės mėlynąjį megztinį, apsiaučiau ją ir daviau kelis lašus vitaminų aliejaus. Bet paryčiui ją suėmė kankinantys vidurių spazmai. Kelis kartus tą dieną ji turėjo prašytis nekantrios seniūnės leidimo eiti į griovį, kuris buvo naudojamas kaip sanitariniai patogumai.

Trečią naktį, kai mes vėl ruošėmės sugulti po dangumi, atėjo įsakymas prisistatyti į apšvarinimo centrą kaip naujai atvykusioms. Po dešimties minučių mes atsidūrėme prie to pastato. Lėtai judėjome koridoriumi į didžiulį priėmimo kambarį. Ir ten aštrioje šviesoje išvydome niūrų vaizdą. Kiekviena moteris, pasiekusi rašomąjį stalą, kur sėdėjo keletas pareigūnų, turėjo padėti savo antklodę, užvalkalą ir visa, ką nešėsi, į augančią šių daiktų krūvą. Už kelių stalų toliau ji turėjo nusivilkti paskutinį kad ir menkiausią drabužį, numesti jį į kitą krūvą ir nuoga, tuzino esesininkų kruopščiai apžiūrima, praeiti į dušą. Išėjusi iš dušo, ji vilkėjo tik ploną kalėjimo drabužį ir avėjo batais. Nieko daugiau.

Bet Betsėi buvo reikalingas megztinis! Jai reikalingi vitaminai! Labiausiai už viską mums buvo reikalinga Biblija. Kaip mes galėtume gyventi šioje vietoje be jos? Bet kaip aš galiu išsaugoti ją nuo tiek budrių akių be pridengiančių ją specdrabužių?

Buvau jau beveik prie pirmojo stalo. Beviltiškai graibiau savo užvalkalą, ištraukiau vitaminų buteliuką ir sugniaužiau kumštyje. Nenoromis numetėme kitus daiktus į krūvą, kuri greitai darėsi kalnu.

– Mielas Dieve, – meldžiausi, – Tu davei mums šią brangiąją knygą. Tu išlaikei ją paslėptą per patikrinimus ir apžiūras. Tu panaudojai ją tiek...

Pajutau, kad Betsė susvirduliavo prieš mane, ir aš pažvelgiau į ją sunerimusi. Jos veidas buvo baltas, lūpos kietai suspaustos. Pro šalį ėjo sargybinis; paprašiau jo vokiškai parodyti mums tualetus. Nė nesiteikęs žvilgtelėti jis kryptelėjo galva dušo kambario link.

Nedrąsiai Betsė ir aš išslinkome iš eilės ir nuėjome prie

didelio, drėgme atsiduodančio kambario su čiaupų eilėmis. Jis buvo tuščias, laukiantis, kol bus įleistas kitas penkiasdešimties nuogų ir drebančių moterų būrys.

– Būkite malonus, – tariau esesininkui, saugančiam duris, – kur yra tualetai?

Ir jis nepažvelgė į mane.

– Naudokitės kanalizacijos skylėmis! – piktai pratarė jis ir, kai įėjome į vidų, užtrenkė už mūsų duris. Mes stovėjome vienos patalpoje, kur po kelių minučių sugrišime nurengtos plikai. Čia buvo sukrauti prie pat durų kalėjimo drabužiai, kuriuos mes turėjome užsivilkti. Iš priekio ir užpakalio paprastam drabužiui buvo iškirpta didelė „X“ ir pakeista kitos spalvos medžiaga.

Ir tada pamatėme dar ką sukrautą tolimajame kampe – krūvą senų medinių suolų. Jie buvo slidūs nuo pelėsių, knibždėte knibždėjo tarakonų, bet man jie atrodė kaip paties dangaus baldai.

– Megztinį! Nusivilk megztinį! – sušnypščiau, grabinėdama virvelės už kaklo. Betsė ištiesė jį man, o aš akies mirksniu įvyniojau į jį Bibliją ir vitaminų buteliuką ir užkišau brangųjį ryšulėlį už suolų.

Ir taip atsitiko, kad, kai buvome suvarytos į tą kambarį po dešimties minučių, mes buvome ne skurdžios, bet turtingos. Praturtėjusios nauju Jo, kuris buvo netgi Ravensbriuko Dievas, globos įrodymu.

Stovėjome po čiaupais tol, kol tekėjo ledinis vanduo, jausdamos, kaip jis suminkština mūsų utėlių suėstą odą. Paskui varvančios susispietėme aplink kalėjimo drabužių krūvą, rodydamos juos viena kitai, perduodamos, ieškodamos apytikriai tinkamų. Radau laisvą ilgarankovį drabužį Betsei, kad jis galėtų paslėpti mėlynąjį megztinį, kai turės progą jį užsivilkti. Įsirangiau į kitą drabužį sau, paskui įkišau ranką už suolų ir greitai išbrukau mažąjį ryšulį po kaklu. Jis taip pūpsojo, kad galėjai jį pamatyti per visą Grotės turgų. Lyginau kupstą kiek galėjau, stumdama žemyn, tampydama megztinį aplink juosmenį, bet buvo neįmanoma iš tikro jį paslėpti po plonu medvilniniu drabužiu. Ir visą tą laiką mane buvo apėmęs jausmas,

kad tai nesvarbu, kad tai ne mano reikalas, o Dievo. Kad visa, ką man reikėjo padaryti, tai eiti tiesiai pirmyn.

Kai mes būriu išėjome pro dušo duris, esesininkai perbraukė rankomis kiekvieną kalinę iš priekio, užpakalio ir šonų. Moteris prieš mane buvo apieškoma tris kartus, Betsė už manęs taip pat, bet jokia ranka nepalietė manęs.

Prie durų buvo naujas išmėginimas, daug moterų sargybinių vėl tyrinėjo kiekvieną kalinę. Sulėtinau žingsnį, kai pasiekiau jas, bet vadovaujanti Aufseherin šturksčiai pastūmė mane už pečių.

– Judinkis! Tik sulaikai eilę!

Ir taip Betsė ir aš vėlyvą naktį atvykom į baraką Nr. 8, atsinešdamos ne tik Bibliją, bet ir naują tikėjimą Jo galybe. Ten trys moterys jau miegojo mums priskirtoje lovoje. Jos kiek galėjo pasislinko, bet čiužinys nuožulniai smuko, ir aš vėl slydau ant grindų. Pagaliau visos penkios atsigulėme skersai lovos, ir mums pavyko pritaikyti pečius ir alkūnes. Antklodė buvo varganas nudėvėtas daiktas palyginus su tomis, kurias atidavėme, bet spūstis suteikė šilumos. Betsė buvo apsvilkusi mėlynąjį megztinį po ilgarankoviu drabužiu ir dabar išispraudė tarp manęs ir kitų, jos drebulys pamažu praėjo, ir ji užmigo. Aš gulėjau ir neužmigau ilgai, stebėdama, kaip prožektorius raižo užpakalinę sieną sieksniniais taisyklingais lankais, girdėdama tolimus šūksnius kareivių, patuliuojančių palei sieną...

Rytinis patikrinimas Ravensbriuke vyko pusvalandžiu anksčiau nei Viugte. 4.30 val. mes turėjome stovėti lauke juodame priešaušrio šaltyje, stovėti paradiškai „ramiai“ grupėmis po šimtą moterų, išsirikiavusių po dešimt. Kartais valandų valandas taip išstovėjusios, mes pasiekdavome barakų prieglobstį tik tam, kad vėl išgirstume švilpuką.

– Visos lauk! Rikiuotis patikrinimui!

Barakas Nr. 8 buvo karantino teritorijoje. Greta mūsų, turbūt apgalvotas išpėjimas naujokėms, buvo bausmės barakai. Iš ten visą dieną ir dažnai naktį buvo girdėti paties pragaro garsai. Tai nebuvo pykčio ar bent kokių žmogiškų emo-

cijų garsai, bet baisaus bešališko žiaurumo: ritmingai nusi-
leidžiantys smūgiai, juos lydintys klyksmai. Stovėdavome
gretose po dešimt drebančiomis prie šonų rankomis, trokšda-
mos užsikimšti jomis ausis, kad negirdėtume tų garsų.

Paleistos iškart užgrūsdavome barako duris, lipdamos vie-
na kitai ant kulnų, nekantraudamos patekti į vidų, vėl sugrįžti
į sumažintą barakų pasaulį.

Tai darėsi vis sunkiau. Net tarp šių keturių sienų buvo per
daug vargo, per daug iš pažiūros beprasmio kentėjimo. Kas-
dien dar kas nors netekdavo prasmės, dar kas nors tapdavo
per sunku.

„Ar ir tai Tu pakelsi, Viešpatie Jėzau?“

Bet tuomet, kai mūsų pasaulis darėsi keistesnis, vienas
dalykas tapo vis aiškesnis. Tai priežastis, kam mudvi čia
buvome. Kodėl kiti turėjo kentėti, mums nebuvo parodyta. O
mes nuo ryto iki nakties, jei tik nebūdavome rikiuotėje, su
savo Biblija sudarėme vis platėjančią pagalbos ir vilties židinį.
Tarsi benamiai, susispietę apie liepsnojančią ugnį, mes rin-
komės apie ją, paskirdamos savo širdis jos šilumai ir šviesai.
Kuo tamsesnė aplink mus darėsi naktis, tuo šviesiau, tikriau
ir gražiau degė Dievo Žodis.

„Kas mus gali atskirti nuo Kristaus meilės? Ar atskirs
sielvertas arba nelaimė, persekiojimas, badas, nuogumas, pa-
vojus arba kardas?.. Ne, visur kur mes daugiau nei nugalėto-
jai per Jį, kuris mus mylėjo“.

Dairydavausi aplink, kai Betsė skaitydavo, stebėdavau
šviesą šokinėjant nuo veido prie veido. Daugiau nei nugalė-
tojos... Tai buvo ne noras. Tai buvo faktas. Mes tai žinojo-
me, mes tai patyrėme kiekvieną minutę – varganos, neken-
čiamos, alkanos. Mes esame daugiau nei nugalėtojos. Ne
„mes būsime“. Mes esame! Gyvenimas Ravensbriuke vyko
dviem skirtingais lygiais, abipusiškai neįmanomais. Vienas
realusis, išorinis gyvenimas kasdien darėsi vis siaubingesnis.
Kitas gyvenimas, kurį mes gyvenome su Dievu, kasdien
gerėjo, tiesa po tiesos, šlovė po šlovės.

Kartais išsiimdavau Bibliją iš maišelio drebančiomis ran-
komis, tokia paslaptinga ji man buvo tapusi. Ji buvo nauja, ji

buvo ką tik parašyta. Kartais stebėdavausi, kad spaustuviniai dažai sausi. Aš tikėjau Biblija visada, bet jos skaitymas dabar buvo ne vien tik tikėjimas. Tai buvo tiesiog aprašymas, kaip sutvarkytas pasaulis – pragaro ir dangaus pasaulis, kaip veikia žmonės ir kaip veikia Dievas. Aš tūkstantį kartų skaičiau apie Jėzaus suėmimą: kaip kareiviai talžė Jį, tyčiojosi iš Jo, plakė Jį. Dabar tokie įvykiai įgavo veidus ir balsus.

Penktadieniai – pasikartojantis medicininės apžiūros pažeminimas. Ligoninės koridorius, kur mes laukdavom, buvo nešildomas, ir rudens šaltis išigėrė į tas sienas. Vis dėlto mums buvo draudžiama net šildytis rankomis, nes turėdavome jas laikyti prie šonų, kai lėtai eidavom pro besišaipančių sargybinių falangą. Koks ten galėjo būti malonumas matyti tas plonas kaip pagaliai kojas ir nuo alkio išpurtusius pilvus, negalėjau įsivaizduoti. Be abejo, nėra labiau apgailėtino vaizdo kaip nemylimas ir neprižiūrimas žmogaus kūnas. Nemačiau ir būtinumo visiškai nusirengti: kai pagaliau pasiekdavome tikrinimo kambarį, gydytojas pažiūrėdavo kiekvienos gerklę, kitas – tikriausiai dantistas – mūsų dantis, trečias – kiekvieną tarpupirštį. Ir tai buvo viskas. Mes vėl būriu grįždavome ilgu ilgu koridoriumi ir prie durų paimdavome savo „X“ raide pažymėtus drabužius.

Bet vieną iš tų rytų, kai drebėdamos laukėme koridoriuje, dar vienas puslapis iš Biblijos persikėlė į mano gyvenimą.

Jis nuogas kabėjo ant kryžiaus.

Aš nežinojau, iki tol negalvojau... Paveikslai, raižyti nukryžiuotieji rodė bent drabužio skiautę. Bet tai, kaip netikėtai supratau, buvo dailininko pagarba ir nusilenkimas. Bet anuo metu, ano penktadienio rytą Jam irgi nebuvo rodoma jokio pagarbumo. Ne daugiau, kaip ir dabar jų veiduose stebint mus. Pasilenkiau prie Betsės, stovinčios prieš mane. Jos mentės pro mėlynai išmargintą odą kyšojo aštrios ir plonos.

– Betse, jie paėmė ir Jo drabužius.

Priekyje išgirdau aiktelėjimą.

– O Kore. Ir aš niekad Jam nepadėkojau...

Kasdien saulė tekėjo truputį vėliau, gėla ilgiau tvyrojo ore. Bus geriau, taip tikiom viena kitą, kai persikelsime

į nuolatinius barakus. Turėsime po antklodę. Savo lovą. Kiekviena iš mūsų toje vizijoje išvelgė, atrodo, tokį paprastą, kasdienį poreikį.

Man tai buvo vaistai, kurių Betsei taip reikėjo kosuliui gydyti: „Ten bus slaugė, priskirta barakui“. Aš tai kartojau taip dažnai, kad net įtikinau save. Kasryt užlašindavau lašą vitamono ant juodos duonos gabalo. Bet kaip ilgai galėjo užtekti to nedidelio buteliuko?

– Ypač, – sakydavau jai, – jeigu tu vis jį dalinsi aplink visoms, kai kas nors nusičiaudėja.

Persikėlimas į nuolatinius būstus vyko spalio antrąją savaitę. Mus išvedė po dešimt gretoje plačiu šlako keliu ir siarėsne barakų gatve. Keletą kartų kolona sustojo, kol buvo perskaityti skaičiai – pavardėmis Ravensbriuke niekas nevadino. Pagaliau pašaukė Betsės ir mano:

– Kalinė 66729, kalinė 66730.

Išėjome iš gretos su koku tuzinu kitų ir su baime žiūrėjome į ilgą pilką barako Nr. 28 priekį. Atrodė, kad pusė jo langų buvo išmušta ir pakeista skarmalais.

Mus įleido pro centrinės duris į didelį kambarį, kur du šimtai ar daugiau moterų buvo palinkusios prie virbalų. Ant stalų tarp jų buvo krūvos vilnionių puskojinių, kariuomenės pilkumo.

Abiejose pusėse durys vedė į du dar didesnius kambarius, tai patys didžiausi miegamieji, kokius tik buvome mačiusios. Betsė ir aš nusekėme paskui konvojininkę pro duris į dešinę. Dėl išdaužytų langų toje didžiulėje patalpoje tvyrojo prietema. Mūsų nosys mums pranešė, kad vieta nešvari: kažkur dvokė išvietė, patalynė buvo purvina ir pridvisusi. Paskui, pripratusios prie tamsos, pamatėme, kad asmeninių lovų išvis nėra, o tėra didelės stačiakampės atramos, sukrautos trim aukštais, išpraustos šonas prie šono ir galas prie galo, tik tarpais padalintos siauru praėjimu.

Sekėme konvojininkę vorele viena paskui kitą, nes praėjimas dviem buvo nepakankamai platus, norėdamos įveikti šių platformų, kylančių visur virš mūsų, klaustrofobiją (23). Milžiniškoje patalpoje beveik nebuvo žmonių; jie buvo išs-

kirstyti į įvairias darbo komandas. Pagaliau ji parodė į antrą aukštą didelio bloko centre. Norėdamos jį pasiekti, turėjome atsistoti ant pirmos pakopos, užsikabaroti į viršų ir tada repečkoti per tris kitas šiaudais padengtas platformas, kad pasiektume tą, kuria dalinsimės. Tik neaišku, su keliomis? Žemas gultų viršus neleido net atsisėsti. Atsigulėme, vos pakęsdamos šleikštulį, kuris kilo nuo dvokiančių šiaudų. Girdėjome, kaip kartu su mumis atvykusios moterys ieško savo vietų.

Staiga atsisėdau ir galva atsitrenkiau į skersinį. Kažkas įkando man į koją.

– Blusos! – sušukau. – Betse, ši vieta knibžda nuo jų!

Nuropojome per tarpines platformas, galvas žemai nuleidusios, kad vėl neatsitrenktume, nusileidome į praėjimą ir nuslinkome prie šviesos lopo.

– Štai! Ir štai dar viena! – aimanavau. – Betse, kaip mes galėsime gyventi tokioje vietoje!

– Parodyk mums. Parodyk mums kaip. – Tai buvo pasakyta tokiu dalykišku tonu, kad man prireikė sekundės, kol suvokiau, kad ji meldžiasi. Betsei, atrodė, vis labiau ir labiau nyko skirtumas tarp maldos ir mūsų gyvenimo.

– Kore! – ji tarė susijaudinusi. – Net nespėjome paklausti, o Jis mums atsakė! Jis visada taip daro! Biblijoje šįryt. Kur tai buvo? Paskaityk vėl tą dalį!

Dirstelėjau išilgai tamsaus praėjimo, kad įsitikinčiau, ar nematyti jokio sargybinio, tada ištraukiau Bibliją iš maišelio.

– Tai buvo iš Pirmojo laiško tesalonikiečiams, – tariau. Mes trečią kartą ištisai skaitėm Naująjį Testamentą po to, kai palikome Šveningoną. Silpnoje šviesoje verčiau puslapius.

– Štai: „... padrąsinkite silpnuosius, būkite kantrūs visiems! Žiūrėkite, kad kas neatsimokėtų kam nors blogu už bloga, bet visuomet skatinkite daryti gera vieni kitiems ir visiems...“

Tai atrodė parašyta kaip tyčia Ravensbriukui.

– Skaityk toliau, – tarė Betsė. – Tai ne viskas.

– O, taip: „... vieni kitiems ir visiems. Visuomet džiaukitės, be paliovos melskitės! Už viską dėkokite, nes to Dievas nori iš jūsų Kristuje Jėzuje...“

– Tai Jis! Tai yra Jo atsakymas. „Už viską dėkokite!“ Tai mes galime padaryti. Galime pradėti tiesiog dabar dėkoti Dievui už viską šiame naujame barake!

Pažvelgiau į ją, paskui apsidairiau po tamsią, pridvokusią patalpą.

– Už ką gi? – pratariau.

– Už tai, kad esame kartu.

Prikandau lūpą.

– O taip, Viešpatie Jėzau!

– Už šitą, kurią laikai rankose.

Pažvelgiau į Bibliją.

– Taip! Dėkui Tau, brangusis Viešpatie, kad nebuvo inspekcijos, kol mes čia esame. Ačiū Tau už visas moteris čia, šioje patalpoje, kurios sutiks Tave šiuose puslapiuose.

– Taip, – tarė Betsė. – Ačiū ir už tokį susigrūdimą čia. Kadangi mes taip ankštai suspaustos, dar daug daugiau Tave išgirs! – Ji viltingai pažvelgė į mane. – Kore! – paragino ji.

– Gerai. Dėkoju Tau už suspaustus, prikimštus, dūstančius, perpildytus barakus.

– Ačiū Tau, – ramiai tęsė Betsė, – už blusas ir už...

Už blusas! To jau buvo per daug.

– Betse, netgi Dievas manęs niekaip nepadarys dėkingos už blusą.

– Už viską dėkokite, – pacitavo ji. – Nesakoma: „už malonius dalykus“. Blusos yra dalis tos vietos, kur Dievas mus įkurdino.

Ir taip mes stovėjome tarp gultų ramsčių ir dėkojome už blusas. Bet šįkart aš buvau įsitikinusi, kad Betsė neteisi.

Moterys pradėjo rinktis netrukus po 6 valandos. Barako Nr. 28 moterys, išvargusios, išprakaitavusios ir purvinos po ilgą priverstinio darbo dieną. Pastatas, kaip patyrėm iš vienos mūsų naujos draugės, buvo suprojektuotas keturiems šimtams. Dabar čia buvo įkurdinta keturiolika šimtų, ir kas savaitę atvykdavo dar daugiau, nes koncentracijos stovyklos iš Lenkijos, Prancūzijos, Belgijos, Austrijos ir Olandijos buvo evakuojamos Vokietijos centro link.

Devynios dalinomės vienu atskiru keturkampiu, numaty-

tu keturioms, ir kilo murmėjimas, kai reikėjo padaryti vietas Betsai ir man. Aštuoni aitrūs ir užtvindyti tualetai tenkino visos patalpos poreikius. Norėdamos juos pasiekti, turėjome ropoti ne tik per savo lovos drauges, bet ir per kitas moteris, nuolat rizikuodamos per daug atsiremti į nestiprius skersinius ir įlūžti ant žmonių apačioje. Pirmąją naktį tai atsitiko keliskart. Patalpoje vis kas nors pyškėjo, rėkė ar verkė.

Netgi kai skersiniai išlaikydavo, mažiausias judesys sukeldavo dulkių ir šiaudų debesis, po to sekdavo keiksmų pliūpsnis. Barake Nr. 8 dauguma buvo olandės. O čia net nebuvo bendros kalbos, ir tarp išsekusių, blogai maitinamų moterų nuolat kildavo kivirčiai.

Rietenos kaip tik šėlo dabar, nes moterys, miegančios prie lango, užtrenkė jį dėl šalčio. Iškart daugybė balsų pareikalavo vėl atidaryti. Todėl ėmė kilti peštynės; girdėjome grumtynes, antausius, kūkčiojimą.

Tamsoje pajutau, kaip Betsė suspaudė man rankas.

– Viešpatie Jėzau, – tarė ji garsiai, – pasiųsk savo taiką į šią patalpą. Čia per mažai buvo meldžiamasi. Pačios sienos tai žino. Bet kur Tu ateini, Viešpatie, nesantaikos dvasia turi pranykti...

Pasikeitimas buvo lėtas, bet žymus. Vienas po kito pikti balsai liovėsi.

– Aš sudarysiu su jumis sandėrį! – Balsas kalbėjo vokiškai su stipriu skandinavišku akcentu. – Jūs galite miegoti čia, o aš užimsiu jūsų vietą prie lango!

– Ir pridėsit savo utėles prie manųjų! – Bet vietoj atsakymo pasigirdo tylus juokas. – Ne, ačiū.

– Aš jums pasakysiu! – prašneko trečiasis balsas su prancūzišku greblavimu. – Atidarysime juos pusiau. Tada mes tik pusiau sušalsim ir jūs tik pusiau pridusite.

Kaip atsakymas patalpoje pasklido juokas. Aš gulėjau ant gaižių šiaudų ir supratau, kad tai dar vienas dalykas, už kurį galiu dėkoti. Į baraką Nr. 28 atėjo Betsė.

Čia patikrinimas vykdavo 4.30 val., kaip ir karantine. Švilpukas prikėlė mus 4 val., ir, net nenusipurčius šiaudų nuo dra-

bužių ir plaukų, prasidėjo paniškas bėgimas duonos ir kavos davinio į centrinį kambarį. Pavėlavusios nieko neberado.

Tikrinama buvo Lagerštrasėje (24), ilgoje gatvėje, vedančioje į ligoninę. Čia mes prisijungėme prie kitų barakų gyventojų. 35000 kalinių nusitęsė toli už akiračio blyškioje gatvių lempų žaroje, o kojos grubo nuo šaltos šlako žemės.

Po patikrinimo buvo paskelbtos darbo brigados. Daugeliui savaičių mudvi su Betse buvome paskirtos į Zymenso gamyklą. Šis didžiulis gamyklų ir geležinkelio stočių kompleksas buvo už pusantrų mylios nuo stovyklos. „Zymenso brigada“, mūsų keli tūkstančiai, išžygiavo pro geležinius mirties vartus į medžių, žolės ir horizontų pasaulį. Kaiėjome palei mažąjį ežerą, patekėjo saulė; vėlyvo rudens laukų aukšas pakylėjo mūsų širdis.

Tačiau darbas Zymense buvo grynas vargas. Mudvi su Betse turėjome stumti sunkų vežimą į geležinkelio atšaką, kur iš vagono krovėme sunkias metalo plokštes ir vežėme jas prie gamyklos vartų. Varginanti darbo diena truko vienuolika valandų. Vidudienį gavome bent po virtą bulvę ir kiek skystos sriubos; tuo tarpu dirbusios pačioje stovykloje vidudienį valgyti negaudavo.

Grįždamos į stovyklą vos bepakėlėme sutinusias ir skaudančias kojas. Mus saugantys kareiviai lojo ir keikėsi, bet mes tegalėjome vos ne vos vilkti kojas. Vėl pastebėjau, kaip vietiniai žmonės suko akis į šalį.

Sugrįžusios į baraką vėl stojome į eilę, kad centriniame kambarėje gautume savo samtį ropių sriubos. Ar niekad nesibaigs tos kolonos ir laukimas? Tada per žmonių spūstį mudvi su Betse kiek galėdamos greičiau nukakome į miegamąją patalpą, kur laikėme „pamaldas“. Nors prie mūsų gulio nepakako šviesos Biblijai skaityti, bet vis dėlto čia nuo mažos lemputės krito blausus geltonas ratas, ir aplink rinkosi vis didesnis moterų būrys.

Tos pamaldos barake Nr. 28 buvo į nieką nepanašios. Viename susirinkime Romos katalikės galėjo paskaityti „Magnificat“ lotyniškai (25), liuteronės pašnibždėti giesmę, o Rytų ortodoksės pusbalsiu pagiedoti. Kiekvieną akimirką

minia aplink mus augo, apimdama gretimas platformas. Moterys rėmėsi į aukštuosius statinius, kol šie imdavo dejuoti ir svyruoti.

Pagalčiau Betsė arba aš atversdavom Bibliją. Kadangi tik olandės galėjo suprasti olandišką tekstą, mes garsiai versdavom į vokiečių kalbą. Ir tada girdėdavome gyvybę teikiančius žodžius, perduodamus barake prancūziškai, rusiškai, čekiškai, vėl olandiškai. Šie vakarai po lempute buvo maži dangaus anonsai. Aš prisimindavau Harlemą, kur kiekviena bažnyčia atsiribojusi plienine tvora ir mokymo barjerais. Ir tada supratau, kad tamsoje Dievo šviesa šviečia aiškiausiai.

Iš pradžių mudvi su Betse su dideliu atsargumu šaukdavom šiuos susirinkimus. Bet kai ėjo naktis po nakties ir niekad prie mūsų neprisiartino joks sargybinis, mes išdrasėjome. Tiek daug dabar norėdavo prisidėti prie mūsų, kad po vakarinio patikrinimo laikydavom antras pamaldas. Lagerštrasėje mes buvome griežtoje priežiūroje, sargybiniams su savo šiltom vilnonėm kepurėm nuolat vaikstant pirmyn ir atgal. Tas pats buvo centriniame barako kambaryje: ten nuolat būdavo pustuzinis sargybinių arba stovyklos policininkų. Bet didžiajame miegamajame priežiūros beveik visai nebuvo. Mes to pradžioje nesupratome.

Vyko ir kitas keistas dalykas. Devitamono buteliukas vis nesibaigė. Tai atrodė neįmanoma – toks mažas buteliukas, ir tiek daug dozių per dieną. Dabar, be Betsės, juo gydėsi dar tuzinas moterų.

Aš instinktyviai norėjau pataupyti juos Betsei, kuri kasdien silpo! Bet ir kitos sirgo. Sunku buvo tarti „ne“ akims, degančioms karščiu, rankoms, purtomoms šalčio. Bandžiau išsaugoti juos pačioms silpniausioms, bet net tokių skaičius nuolat didėjo: penkiolika, dvidešimt, dvidešimt penkios...

Ir vis dar kaskart, kai palenkdavau mažąjį buteliuką, ant stiklinio kakliuko galo pasirodydavo lašas. To tiesiog negalėjo būti! Iškeldavau jį į šviesą, stengdamasi pamatyti, kiek dar likę, bet tamsiai rudas stiklas buvo per daug neskaidrus, kad įžiūrėčiau.

– Biblijoje yra moteris, – tarė Betsė, – kurios aliejaus ašotis niekada neištuštėja. – Ji atsivertė Karalių knyga, istoriją apie neturtingą Sareptos našlę, kuri davė Elijui kambarį savo namuose: „Miltai puode neišsieikvojo, ir neišseko aliejaus ašotis, sutinkamai su Jahvės žodžiu, kurį Jis pasakė Elijui“.

Gerai, bet nuostabūs dalykai atsitikdavo per visą Bibliją. Viena yra tikėti, kad tokie dalykai buvo įmanomi prieš tūkstančius metų, kita, kai jie atsitinka dabar mums kaip tik šią dieną. Ir vis dėlto jie vyko šią dieną ir kitą, ir dar kitą, kol šventos baimės apimta maža žiūrovių grupelė stovėjo aplinkui, stebėdama lašus, krintančius ant mūsų kasdienės duonos porcijos.

Daug naktų gulėjau nemiegodama šiaudų dulkių sūkuryje, stengdamasi suprasti dosniai mums teikiamą stebuklą.

– Galbūt, – šnibždėjau Betsei, – tik molekulė ar dvi iš tikrųjų praeina pro butelio kakliuką ir paskui ore išsiplečia.

Tamsoje girdėjau jos tylų juoką.

– Per smarkiai nesistenk tai paaiškinti, Kore. Tiesiog primink kaip tave mylinčio Tėvo staigmeną.

Ir tada vieną vakarą, stovint eilėje prie valgio, prie mūsų prasibrovė Myn.

– Žiūrėkit, ką aš jums turiu!

Myn buvo daili jauna olandė, kurią sutikome Viugte. Ji buvo paskirta į ligoninę ir jai dažnai pavykdavo į baraką atnešti kokią nors brangenybę iš personalo kambario: tai laikraščio lapą užkišti išdaužtam langui, tai riekę duonos, slaugės paliktą lėkštę. Dabar išžiūrėjom į jos mažą medžiaginį maišelį.

– Vitaminai! – sušukau ir tada susirūpinusi žvilgtelėjau į netoliese buvusį policininką. – Mielių mišinys! – sušnibždėjau.

– Taip! – ji taip pat sušnypštė. – Ten buvo keli didžiuliai stiklainiai. Aš nuėmiau iš kiekvieno po lygiai.

Rijome silpną ropių vandenį, stebėdamosios savo netikėtais turtais. Sugrįžusi į gultą, paėmiau iš šiaudų buteliuką. „Pirmiausia pabaigsime lašus“, – nutariau.

Bet tą vakarą, kad ir kiek ilgai laikiau jį apvertusi, kad ir kaip stipriai kračiau, nepasirodė nė vienas lašas.

Lapkričio pirmą kiekvienai kalinei buvo išduotas paltas. Mudviem su Betse teko rusų darbo. Jie turbūt kadaise buvo papuošti kailiu: siūlai rodė, kur buvo nuplėšta nuo apykaklių ir rankogalių.

Dirbti į Zymenso gamyklą nebevedė, ir mes spėliojome, kad ją subombardavo per vieną antskrydį, kurie dabar vyko beveik kasnakt. Mudvi su Betse buvome pristatytos lyginti žemę stovykloje prie sienos. Tai buvo nugarą laužantis darbas. Kartais, kai pasilenkdavom pakelti nešulį, man keistai suspausdavo širdį; naktį skausmingas mėšlungis suimdavo kojas.

Bet didžiausią rūpestį kėlė Betsės bejėgiškumas. Vieną rytą po stipraus nakties lietaus atvykusios radome žemę permirkusią ir sunkią. Betsė niekad negalėjo daug pakelti; šandien jos žiupsniai kastuvu buvo mikroskopiniai, ir eidama į lomą, kur vertėme žemes, ji dažnai klupo.

– Schneller! – rėkė ant jos sargė. – Ar tu negali eiti greičiau?

Kam jie taip rėkia, norėjau žinoti. Panardinau savo kastuvą į juodą purvą. Kodėl jie negali kalbėti kaip paprasti žmonės? Iš lėto išsitiesiau, ant nugaros džiūstant prakaitui. Prisiminiau, kur mes pirmiausia išgirdome tą maniakinį garsą. Bejėje. Tetos Jansės kambariuose. Balsas, einantis iš kriauklės pavidalo garsiakalbio, riksmas, likęs ore net po to, kai Betsė prišoko ir išjungė jį...

– Dykinėtoja! Tingi kiaulė!

Sargė ištraukė kastuvą Betsei iš rankų ir pasileido nuo vienos kasėjų grupės prie kitos, rodydama sau ją purvo, kuri Betsė teįstengė pakelti.

– Žiūrėkite, ką madam baronienė neša! Aišku, ji persitemps!

Kiti sargybiniai ir net kai kurios kalinės juokėsi. Padrąsinta sargė puolė parodyti Betsės svyruojančią eisena. Šandien su mūsų padaliniu buvo sargybinis vyras, o vyro akivaizdoje moterys sargės visada norėdavo pasirodyti.

Juokui stiprėjant, pajutau kylant mirtiną pyktį. Sargė buvo jauna ir gerai įmitusi. Argi Betsė kalta, kad ji sena ir badmiriauja? Bet, mano nuostabai, Betsė irgi juokėsi.

– Teisingai, tai aš, – ji pripažino. – Bet geriau leiskit man toliau svyrinėti su savo mažu šaukštu, arba turėsiu visai sustoti.

Apvalūs sargės skruostai tamsiai išraudo.

– Aš nusprėsiu, kam sustoti!

Ir, ištraukusi iš už diržo odinį botagą, kirto Betsei per krūtinę ir kaklą.

Nežinodama ką darau, pagriebiau savo kastuvą ir puoliau prie jos.

Betsė žengė prieš mane dar niekam nepamačius.

– Kore! – meldė ji, traukdama mano ranką į šoną. – Kore, dirbk toliau!

Ji ištraukė kastuvą iš mano rankos ir įbedė į purvynę. Sargė paniekinamai sviedė link mūsų Betsės kastuvą. Pakėliau jį, vis dar apsvaigusi. Raudona dėmė pasirodė ant Betsės apykaklės; ant jos kaklo ėmė tinti randas.

Betsė matė, kur aš žiūrėjau, ir uždėjo ant botago žymės ploną kaip paukščio ranką.

– Nežiūrėk į ją, Kore. Žiūrėk tik į Jėzų.

Ji atitraukė ranką, kuri buvo lipni nuo kraujo.

Lapkričio vidury įsilijo rimtai, buvo šalta, ištisą dieną pliaupė liūtys, kurios persisunkė net per vidinę sieną. Lagerštrasė dabar niekad neišdžiūdavo; net kai lietus liaudavosi, ant kelio telkšojo gilios balos. Rikiuojantis mums neleido pasisaugoti balų: dažnai mes stovėdavome vandenyje iki kulkšnių, ir naktį barakas dvokė nuo pūvančios batų odos.

Betsė pradėjo atsikosėti krauju. Mes nuėjome į ligoninę, bet termometras rodė tik 102 F (26), per mažai, kad ją primtų į palatą. Deja, mano svajonė apie slaugę ir vaistinę kiekviename barake buvo nereali. Į šį didžiulį skurdų ligoninės kambarį galėjo rinktis visi stovyklos ligoniai, bet dažnai išstovėdavo Lietuje valandų valandas, kad kaip nors patektų pro duris.

Aš nemėgau tos slogios vietos, pilnos sergančių ir kenčiančių moterų, bet mes turėjom grįžti jau kelintą kartą, nes Betsės būklė blogėjo. Jai ta patalpa nekėlė pasibjaurėjimo. Jai tai buvo tik nauja vieta, kad pakalbėtų apie Jėzų. Kad ir

kur Betsė būdavo – darbe, eilėje prie valgio, miegamajame – ji aplinkiniams kalbėjo apie Jo artumą ir Jo didelį troškimą ateiti į jų gyvenimą. Kūnui silpstant jos tikėjimas, atrodo, darėsi vis drąsesnis. Ir ligoninės laukiamasis buvo „tokia svarbi vieta, Kore! Kai kurie iš tų žmonių yra prie paties dangaus slenksčio!“

Pagaliau vieną vakarą Betsės karštis pakilo virš reikalaujamo 104 F. Vėl teko ilgai laukti, kol pasirodžiusi slaugė ją ir pustuzinį kitų nuvedė į tikrą ligoninę. Ėjau su jomis iki palatos durų, paskui lėtai grįžau į baraką.

Kaip paprastai, miegamasis man labiausiai priminė skruzdelėlyną. Kai kurios moterys jau miegojo po ilgos darbo dienos, bet daugelis sukiojosi aplink, kai kurios laukė eilės prie tualetų, kitos rinko utėles sau ir kaimynėms. Aš broviausi pro perpildytus praėjimus ten, kur kaip tik baigėsi pamaldos. Vakaraus, kai mudvi su Betse eidavom pas gydytoją, palikdavom Bibliją poniai Vylmaker, šventai Romos katalikei iš Hagos, kuri olandiškus žodžius galėjo išversti į vokiečių, prancūzų, lotynų arba graikų kalbas. Moterys susispietė aplink mane, klausdamos apie Betšę. Kaip ji? Kaip ilgai turės pasilikti?

Užgesinus šviesą, prasidėjo repečkojimas į gultus. Pasi-kėliau į vidurinį aukštą ir nuropojau per tas, kurios jau buvo savo vietose. Koks skirtumas nuo to laiko, kai Betsė atėjo į šią patalpą! Kur anksčiau iškart kildavo peštynės ir keikimai, šiąnakt didžiulis miegamasis dūzgė nuo „Atsiprašau!“, „Atleiskite!“ ir „Nieko tokio!“.

Tamsoje radau mūsų gultą ir įsispraudžiau viduryje. Nuo tarpdurio prožektorius peržvelgė patalpą, uždelsdamas tuose blokuose, kur kas nors judėjo. Kažkieno alkūnė įsirėžė man į nugarą, kitos moters pėdos buvo per du colius nuo mano veido. Ar tai įmanoma – taip ankštai susigrūdus gulėti ir kartu jaustis tokiai pasigailėtinais vienišai?

KETURIOLIKTAS SKYRIUS

Mėlynasis megztinis

Rytą virš Lagerštrasės tvyrojo šalta drėgna migla. Buvau dėkinga, kad Betsei nereikia stovėti lauke.

Rūkas dengė Ravensbriuką visą dieną, klaikią dieną, kai garsas slopo, o saulė visai nepasirodė. Aš dirbau bulvių padalinyje. Mums reikėjo tempti bulvių krepšius į ilgus griovius, kad prieš šalčius jos būtų užpiltos žemėmis. Buvau patenkinta sunkiu fiziniu darbu, nes varė drėgmę iš kaulų, ir kartkartėmis, kai nežiūrėdavo sargybiniai, atsikąsdavau žalios bulvės.

Kitą dieną, kai balta skraistė dengė stovyklą, aš taip ėmiau ilgėtis Betsės, kad per sunku buvo iškęsti. Myn man pasakė, kaip patekti į ligoninę, sargybinio nepastebėtai. Ligoninės išvietėje, sakė ji, yra labai didelis langas, nesandariai uždarytas. Kadangi ligoninėje nebuvo leidžiama lankyti pacientų, jų giminės dažnai pasinaudodavo šiuo būdu, kad patektų į vidų.

Per tirštą rūką buvo lengva paslapčiomis prieiti prie lango. Perlipau per jį ir užsiėmiau ranka nosį nuo aštraus kvapo. Eilė bedangčių, bedurių tualetų driekėsi palei sieną ir tilžo klane. Nėriau prie durų, paskui sustojau, per kūną nuėjo pagaugai. Prie kitos sienos vienas prie kito ant nugarų gulėjo tuzinas lavonų. Kai kurių iš jų akys buvo atvertos ir, atrodo, nemirkčiodamos spoksojo į lubas.

Stovėjau ten švininėmis nuo siaubo kojomis, kai pro duris prasistūmė du vyrai, nešdami į paklodę įvyniotą ryšulį. Jie net nepažvelgė į mane, ir supratau, kad jie palaikė mane paciente. Pranėriau pro juos į koridorių ir stabtelėjau; nuo matyto reginio man susuko skrandį. Paskui atsitiktinai pasukau į kairę.

Ligoninė buvo koridorių ir durų labirintas. Jau nebuvo

tikra, kaip rasiu kelią atgal. Kas bus, jei bulvių komanda išvyks, kol aš sugrįšiu? Ir tada koridorius pasirodė pažįstamas. Kone bėgdama skubėjau nuo durų prie durų. Pagaliau. Palata, kurioje palikau Betsę! Arti nebuvo matyti nieko iš ligoninės personalo: aš energingai nužingsniau tarp lovų nužvelgdama veidus.

– Kore!

Betsė sėdėjo lovoje netoli lango. Ji atrodė stipresnė, akys aiškios, įkrintę skruostai atgavo spalvą. Jos dar nebuvo apžiūrėjusi nei sesuo, nei gydytojas, pasakė ji, bet vien tik ramus poilsis kambaryje jau daug ką reiškė.

Po trijų dienų Betsė grįžo į baraką Nr. 28. Ji vis dar nebuvo apžiūrėta, negavo jokių vaistų, o jos kakta degė karščiau. Bet džiaugsmas matyti ją sugrįžusią persvėrė mano nerimą.

Visų geriausia, kad dėl jos ligos ją paskyrė į „mezgimo brigadą“, pas moteris, matytas pirmą dieną prie stalų centriname kambaryje. Šis darbas buvo rezervuotas silpniausioms kalinėms ir dabar leidžiamas dirbti miegamuosiuose.

Dirbančiosios miegamosiose patalpose buvo kur kas mažiau prižiūrimos nei prie stalų, ir Betsė galėjo didžiąją dienos dalį padėti aplinkiniams. Ji buvo žaibiška mezgėja ir užbaigdavo kojinių normą dar gerokai prieš vidurdienį. Ji turėjo su savimi Bibliją ir daug valandų kasdien praleisdavo garsiai iš jos skaitydama, vaikščiodama nuo vienu gultų prie kitų.

Vieną vėlų vakarą grįžau į baraką rinkusi malkas anapus sienos. Žemę dengė lengvas sniego sluoksnis, ir buvo sunku rasti žagarų ir šakų, kuriomis kiekvienoje patalpoje buvo kūrenama krosnelė. Betsė laukė manęs, kaip visada, kad mudvi galėtume kartu pastovėti eilėje prie valgio. Jos akys žiburiavo.

– Tu atrodei nepaprastai patenkinta, – tariau jai.

– Žinai, mes niekaip nesupratom, kodėl turime tiek daug laisvės didžiajame kambaryje, – tarė ji. – Na, aš išsiaiškinau.

Tą popietę, sakė ji, jos mezgimo grupėje kilo ginčas dėl kojinių dydžių, ir jos paprašė prižiūrėtoją ateiti ir jį nustatyti.

– Bet ji nėjo. Neįžengė pro duris nei ji, nei sargybiniai. Ar žinai kodėl?

Betsė negalėjo suturėti triumfo:

– Dėl blusų! Taip ji ir pasakė: „Toje vietoje knibžda blusų!“

Mano mintys sugrįžo atgal į tą laiką, kai čia atsiradome. Prisiminiau Betsės nulenktą galvą, prisiminiau jos padėką Dievui už sutvėrimus, iš kurių aš nemačiau jokios naudos.

Nors Betsei dabar nereikėjo dirbti sunkaus darbo lauke, vis dėlto dukart per dieną ji turėjo stovėti patikrinimo metu. Kadangi gruodžio mėnesį temperatūra nukrito, patikrinimai tapo tikrais išstvermės išbandymais, ir daugelis neišgyveno. Vieną tamsų rytą, kai nuo ledo aplink kiekvieną gatvės lempą susidarė ratilas, silpnaprotė mergina prieš mus staiga parkrito ant žemės. Sargė puolė prie jos, mojuodama storu odiniu botagu, o mergina suklykė iš skausmo ir baimės. Visada būdavo daug baisiau, kai mušdavo vieną iš tų nekaltųjų. Tačiau Aufseherin toliau ją čaižė. Tai buvo sargė, kurią mes praminėme „Gyvate“ dėl blizgančios jos suknelės. Ir dabar ji iš po ilgo vilnonio apsiausto žvilgėjo lempos šviesoje, kai pakeldavo ranką. Buvau dėkinga, kai klykianti mergina pagaliau nutilo ant šlako gatvės.

– Betse, – sušnibždėjau, kai Gyvatė buvo pakankamai toli, – kaip mes galėtume padėti šiems žmonėms? Žinoma, paskui, vėliau. Ar negalima įsteigti jiems namų, rūpintis jais ir mylėti juos?

– Kore, aš kasdien meldžiuosi, kad mums būtų tai leista! Parodyti jiems, kad meilė stipresnė!

Ir tik rytą, rinkdama šakas, suvokiau, kad aš galvojau apie silpnapročius, o Betsė apie jų persekiotojus.

Po kelių dienų visa mano darbo komanda buvo pasiūsta į ligoninę medicininei apžiūrai. Nusimečiau drabužius į krūvą prie pat durų ir prisijungiau prie nuogų moterų. Mano nuostabai, gydytojas, naudodamasis stetoskopu, kruopščiai kiekvieną ištirdavo.

– Kam gi tai? – sušnibždėjau moteriai, stovinčiai priešais.

– Apžiūra prieš pervežimą, – sušnypštė ji, nepasukdama galvos. – Darbui karinėse gamyklose.

Pervežimas! Bet jie neturi teisės! Jie negali manęs išsiųsti! Dieve, Dieve, neleisk jiems atitraukti manęs nuo Betsės!

Bet, mano siaubui, aš praėjau vieną punktą po kito – širdis, plaučiai, galvos oda, gerklė – ir vis dar buvau tinkama. Daugelis iškrito, bet kitos moterys vargu ar atrodė stipresnės. Ištinę pilvai, įdubusios krūtinės, ilgos plonos kojos: kaip žūtūbūtinai Vokietijai turi trūkti darbo jėgos!

Sustojau prieš moterį purvinu baltu chalatu. Ji liepė žiūrėti į lentelę ant sienos, jos šalta ranka palietė mano pliką petį.

– Perskaitykite pačią apatinę eilutę, kokią matote.

– Aš ... aš , atrodo, negaliu perskaityti nė vienos. (Atleisk man, Viešpatie.) Tik viršutinę raidę. Tą didelę E (viršutinė raidė buvo F).

Nustebusi moteris pažvelgė į mane.

– Jūs matote geriau! Ar norite, kad jus pripažintų netinkama?

Ravensbriuke pervežimas į karo gamyklas buvo laikomas privilegija; maistas ir gyvenimo sąlygos gamyklose, sakė, buvo kur kas geresnės nei čia, stovykloje.

– O taip, daktare! Mano sesuo yra čia, Ravensbriuke! Ji nesveika! Aš negaliu jos palikti!

Gydytoja atsisėdo prie stalo ir kažką pakeverzojo ant popieriaus lapelio.

– Ateikite rytoj prisiderinti akinių.

Prisivijusi eilę, išvyniojau mažą mėlyną popieriaus skiautėlę. Kalinei 66730 buvo nurodoma kitą rytą 6.30 val. atvykti akinių priderinimui. Tokiu laiku paprastai išveždavo kalinius.

Kai kitą dieną Lagerštrasėje burzgė didžiulės mašinos, aš stovėjau ligoninės koridoriuje, laukdama savo eilės pas akių gydytoją. Einantis šias pareigas jaunas vyras tikriausiai buvo kvalifikuotas akių gydytojas, bet visą jo įrangą sudarė dėžė akinių – nuo sudėtingų auksiniais rėmeliais iki plastmasinių vaikiškų akinių. Neradau nė vieno, kurie man tiktų, ir pagaliau man buvo liepta grįžti į savo darbo padalinį.

Bet, žinoma, aš, kaip pažymėta pervežimui, neturėjau jokio darbo paskyrimo. Abejodama patraukiau atgal į baraką Nr. 28. Įžengiau į centrinį kambarį. Prižiūrėtoja pažvelgė į mane.

– Numeris? – paklausė.

Pasakiau, ir ji užsirašė į knygą juodais viršeliais.

– Imk savo siūlus ir pavyzdį, – tęsė ji. – Susirask vietos ant kurios nors lovos, čia vietos nėra. – Ir ji vėl nusigręžė į baigtų kojinių krūvą ant stalo.

Stovėjau mirkčiodama kambario viduryje. Paskui, sugraibiusi sruogą tamsiai pilkos vilnos, neriau pro miegamojo duris. Ir taip prasidėjo prasmingiausios, džiugiausios savaitės iš viso laiko Ravensbriuke. Šalia viena kitos, Dievo blusų šventykloje mudvi su Betse perdavėm Dievo Žodį visoms, esančioms patalpoje. Mes sėdėjom prie mirštančiųjų lovų, kurios tapo dangaus vartais. Mes stebėjom, kaip viską praradusios moterys atgavo viltį. 28-ojo barako mezgėjos tapo didžiulio sergančio organizmo, koks buvo Ravensbriukas, maldos širdimi. Jos užtardavo visus stovykloje: ir sargybinius, Betsės raginimu, ir kalines. Už betono sienų mes meldėmės ne tik už Vokietijos, bet ir visos Europos bei pasaulio pasveikimą, kaip kadaise mama, pati nepagydomai sirgdama, meldėsi už kitus.

Ir kai meldėmės, Dievas mums kalbėjo apie pasaulį po karo. Tai buvo nepaprasta; šioje vietoje, kur švilpukai, garsiakalbiai pakeitė teismo nuosprendžius, Dievas klausė mūsų, ką mes ruošiamės daryti ateisiančiais metais.

Betsei visada buvo labai aiški ateitis. Mes turėjome turėti namą, daug didesnę nei Bejė, į kurią ateitų koncentracijos stovyklos suluošinti žmonės, kad jie pasijustų esą pasiruošę vėl gyventi normaliaame pasaulyje.

– Tai toks gražus namas, Kore! Visur parketas, prie sienų statulos, žemyn leidžiasi platūs laiptai. O sodai! Sodai visur aplink jį, kur jie galėtų sodinti gėles. Jiems tai bus į naudą, Kore, rūpintis gėlėmis!

Aš nustebusi spoksodavau į Betšę, kai ji kalbėdavo apie šiuos dalykus. Ji visada kalbėjo, tarsi aprašydama dalykus, kuriuos mato, tarsi tie platūs, įviji laiptai ir šviesūs sodai būtų realybė, o šie aukšti ir nešvarūs barakai – sapnas.

Bet tai nebuvo sapnas. Tai buvo iš tikrųjų skausminga ir

be galo tikra. Ir visada per patikrinimus susikaupusi neviltis grasino mane priblokšti.

Vieną rytą trys moterys iš 28-ojo barako, vengdamos šalčio, kelias minutes užtruko viduje. Visą kitą savaitę visas barakas buvo nubaustas papildoma valanda stovėti ramiai. Lagerštrasėje dar net nedegdavo šviesos, kai 3.30 mes buvome varomos iš savo gultų. Vieną rytą per rikiuotę prieš patikrinimą pamačiau tai, kuo iki tol nenorėjau tikėti. Tolimajame ilgos gatvės gale pasirodė prožektoriaus šviesos, šokinėjančios ant sniego. Taškydami purvą artinosi sunkvežimiai su čiužiniais. Jie sustojo prie ligoninės priekinių durų. Durys atsidarė ir pasirodė sesuo, prilaikydama seną moterį, kuriai linko kojos, leidžiantis laiptais žemyn. Sesuo švelniai įkėlė ją į sunkvežimio galą. Dabar pro duris, remdamiesi į seserų ir ligoninės padėjėjų rankas, pasipylė seni, ligoti žmonės. Paskiausiai pasirodė sanitarai su neštuvais.

Mūsų akys įsidėmėjo kiekvieną tos scenos detalę; mūsų protas atsisakė suvokti, kas vyksta. Aišku, mes žinojome, kad, kai ligoninė persipildydavo kalinių, ligočiausius paimdavo į plytų pastatą ir paleisdavo dūmais pro kvadratinį kaminą. Bet kad šios moterys prieš mus – kaip tik šios – tai buvo neįtikėtina. Labiausiai man buvo nesuvokiamas malonus seserų elgesys. Štai ta seselė sunkvežimyje rūpestingai, netgi švelniai palinkusi prie pacientės... Ką ji mąsto dabar?

Kaskart darėsi šalčiau. Kartą per vakarinį patikrinimą būrys Lagerštrasėje pradėjo ritmiškai trypti. Garsas stiprėjo, tai pagavo kiti. Sargybiniai mūsų nestabdė, ir galiausiai visa gatvė žygiavo vietoje, daužydama suplyšusius batus į sušalusią žemę, varydama kraują į sugrubusias kojas. Nuo šiol tai tapo patikrinimo garsu – tūkstančių kojų trypimas ilgoje tamsioje gatvėje.

Stiprėjant šalčiui, stiprėjo ir ypatinga koncentracijos stovyklos gyvenimo pagunda: norėjome galvoti tik apie save. Ji įgavo tūkstančius gudrių pavidalų. Greit supratau, kad per patikrinimą sumaniai nusisyrusi į vidurį, pajusdavau šiokią tokią priedangą nuo vėjo.

Žinojau, kad tai egocentriška: mudviem su Betse stovint centre, kuri nors kita turėjo stovėti pakraštyje. Kaip lengva buvo pasiteisinti! Atseit tai darau tik Betsės labui. Buvome svarbioje tarnyboje ir turėjome išverti. Lenkijoje juk šalčiau nei Olandijoje, todėl tos lenkės tikriausiai taip nejaučia šalčio kaip mes.

Mano savanaudiškumas vis didėjo. Stebėdama, kaip greitai nyksta Myn mielių mišinys, jo pasiimdavau iš po šiaudų tik užgesinus šviesas, kad kitos nematytų ir neprašytų. Argi Betsės sveikata ne svarbiau? (Tu matai, Dieve, ji tiek daug gali padaryti dėl jų! Prisimink tą namą po karo!)

Ir net jei tai nebuvo teisinga, tai nebuvo taip labai ir neteisinga. Ar ne? Ne taip neteisinga, kaip sadizmas ir žmogžudystė ar kitos siaubingos piktadarybės, kurias matėme Ravensbriuke kasdien. O, tai buvo didžioji šėtono intriga jo karalystėje: parodyti tokį akivaizdų blogį, kad kone patikėtum, jog tavo paties slaptos nuodėmės nebesvarbu.

Savanaudiškumo vėžys plito. Antrą gruodžio savaitę kiekvienai 28-ojo barako gyventojai išdavė po papildomą antklodę. Kitą dieną atvyko didelė grupė evakuotųjų iš Čekoslovakijos. Viena iš jų, paskirta į mūsų platformą, visai neturėjo antklodės, ir Betsė primygtinai reikalavo, kad atiduotume jai vieną savo. Taip tą vakarą aš jai „paskolinau“ antklodę. Bet „neatidaviau“. Širdyje išlaikiau teisę į tą antklodę.

Argi tai atsitiktinumas, kad ne su tokiu džiaugsmu ir energija ėmiau Jam tarnauti? Mano maldos ėmė skambėti melancholiškai. Net Biblijos skaitymas buvo monotoniškas ir negyvas. Betsė bandė perimti jį iš manęs, bet jos kosulys darė skaitymą neįmanomą.

Vis dėlto aš iš visų jėgų stengiausi tęsti garbinimą ir mokymą, kuris nebebuvo toks tikras. Kol vieną ūkanotą žvarbią popietę, kai pro langą vos užteko šviesos skaityti, aš pradėjau Pauliaus pasakojimą apie jo „dyglį kūne“. Tris kartus, sakė, jis meldė Dievo atitolinti jo silpnumą, kad ir koks šis būtų. Ir kiekvieną kartą Dievas sakė: „Pasikliauk Manimi“. Pagaliau Paulius padarė išvadą (žodžiai, atrodo, šokinėjo Biblijoje), kad už patį silpnumą reikia dėkoti. Dabar Paulius

žinojo, kad nė vieno stebuklo ar nepaprasto įvykio negali būti padaryta jo paties dorybėmis. Visa tai buvo Kristaus jėga, o ne Pauliaus.

Tai štai kaip!

Tiesa lyg saulės šviesa švystelėjo 28-ojo barako sutemose. Tikroji nuodėmė, kurią dariau, buvo ne slinkimas į būrio centrą, kadangi man buvo šalta. Tikroji nuodėmė – galvoti, kad aš pati galiu padėti ar pakeisti, o ne Dievas. Savaime aišku, tai buvo ne mano, bet Kristaus pilnatvė, kuri pakeitė mano mintis.

Trumpa žiemos diena blėso, ir aš nebeišskyriau žodžių. Tada užverčiau Bibliją ir moterų būreliui išpažinau tiesą apie save: savo egocentrizmą, šykštumą, meilės trūkumą. Tą vakarą mano garbinimas vėl tapo tikrai džiaugsmingas.

Kiekvieną patikrinimą vėjas, atrodė, darėsi žvarbesnis. Myn iš ligoninės personalo kambario slapta nešė laikraščius, kuriuos slėpėme po drabužiais. Nolės mėlynasis megztinis, dėvimas Betsės, buvo juodas nuo spaustuvės dažų.

Šaltis, atrodė, paveikė Betsės kojas. Kartais ryte ji išvis negalėjo jų pajudinti ir dviese turėjome ją nešti. Tai nebuvo sunku – ji svėrė ne daugiau kaip vaikas. Bet ji nebegalėjo trypti kojomis kaip visos kitos, kad priverstų tekėti kraują. Kai sugriždavome į miegamąjį, trindavau jos pėdas ir rankas, bet tik mano pačios rankos persiimdavo jos šalčiu.

Savaitę prieš Kalėdas Betsė pabudusi nepajėgė pajudinti nei kojų, nei rankų. Prasibroviau į centrinį kambarį. Budėjo Gyvatė.

– Prašyčiau! – meldžiau aš. – Betsė serga! Pasigailėkite, jai reikia į ligoninę!

– Stovėk ramiai. Sakyk savo numerį.

– Kalinė 66730 raportuoja. Prašau padėti, mano sesuo serga!

– Visos kalinės turi išsirikiuoti patikrinimui. Jei ji serga, gali užsiregistruoti apsilankyti pas gydytoją.

Olandė Marykė de Graf, kaimynė virš mūsų, padėjo man padaryti kėdutę iš rankų ir išnešti Betsę į lauką. Lagerštrašėje jau buvo prasidėjęs ritmiškas trypimas. Mes buvome

benešą ją į ligoninę, bet sergančiųjų eilė nusitęsė toli, net už pastato kampo. O šalia, suodiname sniege, trys kūnai gulėjo ten, kur parkrito.

Netarusios nė žodžio, Marykė ir aš apsisukome ir nunešėme savo našta į Lagerštrasę. Po patikrinimo atnešėme ją atgal į lovą. Jos kalba buvo lėta ir neaiški, bet ji stengėsi kažką pasakyti.

– Stovykla, Kore, koncentracijos stovykla. Bet mes ... įpareigotos...

Turėjau pasilenkti labai arti, kad girdėčiau. Stovykla buvo Vokietijoje. Tai jau ne kalėjimas, o namai, kur žmonės, sugadinti šios neapykantos ir smurto filosofijos, galėjo ateiti pasimokyti kitokio gyvenimo būdo. Ten nebuvo sienų, spygliuotos vielos, o barakuose prie langų buvo dėžės augalams.

– Tai bus taip gerai jiems ... stebėti augalus augant. Žmonės gali pasimokyti mylėti iš gėlių...

Dabar aš supratau, kokius žmones ji turėjo galvoje. Vokiečius. Pagalvojau apie Gyvatę, stovinčią tą rytą barako tarpduryje. „Sakyk savo numerį. Visos kalinės turi išsirikiuoti patikrinimui“.

Pažvelgiau į Betsės susitraukusį veidą.

– Ar mums reikia šios stovyklos Vokietijoje, Betse? Vietoj didelio namo Olandijoje?

– O, ne! – ji atrodė sukręsta. – Žinai, pirmiausia mes turime namą! Jis jau paruoštas ir laukia mūsų ... tokie aukšti, aukšti langai! Saulė plūsta į vidų...

Ją suėmė kosulio priepuolis; kai ji pagaliau nurimo, šiauduose liko juoduoti kraujo dėmė. Ji nereguliariai nusenūdavo dieną ir naktį, keletą kartų pabUSDavo, sujaudinta naujų mūsų darbo Olandijoje arba Vokietijoje detalių.

– Barakai pilki, Kore, bet mes juos nudažysime žaliai! Ryškia šviesia žaluma, kaip pavasarij.

– Ar mes būsime kartu, Betse? Ar mes visa tai darysime kartu? Ar tu tuo įsitikinusi?

– Visada kartu, Kore! Tu ir aš ... visada kartu.

Kai kitą rytą sukaukė sirena, Marykė ir aš vėl išnešėm Betse iš miegamojo. Prie gatvės durų stovėjo Gyvatė. Kai

slinkome pro jas su savo gležnu nešuliu, ji užėjo mums už akių.

– Neškit ją atgal ant gultų.

– Aš maniau, visos kal...

– Neškit ją atgal!

Stebėdamosios paguldėm Betsę ant lovos. Langus talžė šlapdriba. Ar tai įmanoma, kad 28-ojo barako atmosfera paveikė net šią žiaurią sargę? Kai tik paleido iš patikrinimo, parbėgau į miegamąjį. Ten, prie mūsų lovos, stovėjo Gyvatė. Šalia jos du sanitarai iš ligoninės ruošė neštuvus. Gyvatė, man prisiartinus, išsitiesė beveik kaip nusikaltusi.

– Kalinė paruošta pernešti, – piktai tarstelėjo.

Įsižiūrėjau į tą moterį geriau: ar ji nepabūgo blusų ir utėlių, kad apsaugotų Betsę nuo eilės pas gydytoją? Ji nesustabdė manęs, kai leidausi paskui neštuvus. Į didįjį kambarį kaip tik rinkosi mūsų mezgėjų grupė. Kai mesėjome pro šalį, viena draugė lenkė parpuolė ant kelių ir persižegnojo.

Lauke mus užklupo šlapdriba. Žengiau arti neštuvų, kad užstočiau Betsę. Pro ligonių eilę, pro duris patekome į didelę palatą. Jie padėjo neštuvus ant grindų, o aš pasilenkiau, kad suprasčiau Betsės žodžius.

– ... turim papasakoti žmonėms, ko mes čia išmokome. Turim pasakyti jiems, kad nėra tokios gilios duobės, už kurią Jis nebūtų dar gilesnis. Jie klausys mūsų, Kore, nes mes buvome čia.

Žvelgiau į ją, tokią sunykusią.

– Bet kada tai bus, Betse!

– Dabar. Tuo pat. O, labai greit! Pirmąją metų dieną, Kore, mes būsime nebe kalėjime!

Mane pastebėjo slaugė. Atsitraukiau prie patalpos durų ir žiūrėjau, kaip jie paguldė Betsę ant siauros lovos prie lango. Išbėgau į lauką ir susiradau palatos langą. Pagaliau Betsė mane pamatė; mes apsikeitėme šypsenuomis ir begarsiais žodžiais, kol vienas iš prižiūrėtojų riktelėjo man, kad eičiau šalin.

Apie vidurdienį padėjau savo mezgimą ir nuėjau į centrinį kambarį.

– Kalinė 66730 raportuoja. Prašau leidimo apsilankyti ligoninėje.

Aš stovėjau išsitempusi kaip styga.

Gyvatė pažvelgė aukštyn, tada pakeverzojo leidimą. Lauke tebekrito šlapdriba. Pasiekiau palatos duris, bet griežtoji slaugė neleido man įeiti net su leidimu. Taigi vėl nuėjau prie lango, kur stovėjo Betsės lova. Palaukiau, kol slaugė išėjo iš palatos, tada tyliai pabarbenau.

Betsė atsimerkė. Lėtai pasuko galvą.

– Ar tu gerai jautiesi? – paklausiau lūpomis.

Ji linktelėjo.

– Tu turi gerai pailsėti, – tęsiau aš.

Ji judino lūpas atsakydama, bet aš negalėjau suprasti. Ji vėl tarė žodžius. Palenkiau galvą, ir mėlynos lūpos vėl prasi-vėrė:

– ... tiek daug reikia padaryti...

Gyvatė nebudėjo tą popietę ir vakarą, ir nors aš ne kartą prašiau kitų sargybinių, daugiau nebegavau leidimo. Kitą rytą tą pačią minutę, kai paleido iš patikrinimo, nuskubėjau į ligoninę, nelaukdama jokio leidimo.

Priėjau prie lango ir pridėjau rankas prie akių, kad geriau matyčiau vidų. Betsę nuo manęs užstojo slaugė. Nėriau šalin, palaukiau minutę, vėl pažiūrėjau. Dabar atsirado antra slaugė. Jos stovėjo ten, kur gulėjo Betsė. Abi žengė prie lovos: smalsaudama įdėmiai žiūrėjau į tai, kas ant jos gulėjo. Tai priminė geltono dramblio kauko statulą. Ji buvo be drabužių. Galėjau matyti kiekvieną šonkaulį, pergamento skruostus, dantų kontūrus.

Man prireikė kelių akimirku, kol suvokiau, kad tai Betsė.

Slaugės pačiuopo už paklodės kampų, pakėlė ir išnešė nešulį iš kambario. Mano širdis sudrebėjo.

Betsė! Juk jai tiek reikėjo nuveikti! Ji negalėjo...

Kur jos ją nešė? Kur jos nuėjo? Nusigrežiau nuo lango ir pasileidau bėgti palei pastatą. Skausmas užgulė krūtinę.

Tada prisiminiau išvietę. Tas langas užpakalyje – tai buvo, kur...

Mano kojos mechaniškai nunešė mane aplink pastatą.

Ten atsirėmusi ranka į palangę sustojau. Tarkim, ji tenai? Tarkim, jos paguldė Betsę ant tų grindų? Vėl ėmiau vaikščioti. Vaikščiojau ilgai, vis tebesopant krūtinei. Ir kaskart kojos mane vėl atnešdavo prie išvietės lango. Aš nenoriu į vidų. Nenoriu žiūrėti. Betsė negalėjo ten būti.

Pavaikščiojau dar. Gana keista, nors praėjau pro kelis stovyklos policininkus, nė vienas manęs nestabdė ir nekamantinėjo.

– Kore!

Atsigrėžiau ir pamačiau mane besivejančią Myn.

– Kore, aš tavęs visur ieškojau! O Kore, ateik!

Ji pagriebė mano ranką ir patraukė mane link ligoninės užnugario.

Pamačiusi, į kur ji suka, ištraukiau ranką.

– Aš žinau, Myn. Aš jau žinau.

Atrodė, kad ji negirdi. Vėl mane sugriebė, nuvedė prie išvietės lango ir įstūmė mane pirma savęs. Dvokiančioje patalpoje stovėjo slaugė. Aš išsigandusi pasitraukiau, bet Myn buvo šalia manęs.

– Tai sesuo, – tarė Myn slaugei.

Pasukau galvą į šoną – nenorėjau žiūrėti į kūnus, išrikiuotus palei tolimąją sieną. Myn apkabino mane per pečius ir tempė per patalpą, kol mes sustojome ties ta širdį veriančia eile.

– Kore! Ar matai ją!

Pakėliau akis į Betsės veidą. Viešpatie Jėzau, ką Tu padarei! O Viešpatie, ką Tu sakai! Ką Tu man duodi?

Ten gulėjo Betsė, akys užmerktos tarsi miegant, jos veidas pilnas ir jaunas. Rūpesčio linijos, sielvarto linijos, gilios alkio ir ligos duobės paprasčiausiai išnyko. Prieš mane buvo Harlemo Betsė, laiminga ir rami. Stipresnė! Laisvesnė! Tai buvo dangaus Betsė, trykštanti džiaugsmu ir sveikata. Net jos plaukai buvo vietoje, tarsi jai būtų patarnavęs angelas.

Galiausiai nustebinta atsigrėžiau į Myn. Slaugė tyliai priėjo prie durų ir pati jas mums atidarė.

– Galite išeiti per koridorių, – tarė ji švelniai.

Dar kartą pažvelgiau į spindintį sesers veidą. Tada Myn ir

aš kartu išėjom iš patalpos. Koridoriuje buvo sukrauta krūva drabužių; ant viršaus gulėjo Nolės mėlynasis megztinis.

Pasilenkiau jo paimti. Megztinis buvo nudėvėtas ir sutep-tas spaustuvės dažais, bet jis buvo apčiuopiama jungtis su Betse.

Myn sugriebė mano ranką.

– Neliesk šių daiktų! Juodosios utėlės! Jie visi bus sude-ginti.

Ir taip už savęs palikau paskutinį medžiaginį ryšį. Tai buvo taip pat teisinga. Taip buvo geriau. Dabar mane su Bet-se siejo dangaus viltis.

PENKIOLIKTAS SKYRIUS

Trys vizijos

Betsės veido grožis palaikė mane per kitas dienas, kai ėjau nuo vienos prie kitos moters, kurios ją mylėjo, apsakydama joms jos ramybę ir džiaugsmą.

Trečią rytą po jos mirties per patikrinimą skaičiavimas nutrūko. Kiti barakai buvo paleisti, 28-asis liko stovėti. Garsiakalbis supypsėjo ir prašneko: trūko vienos moters; visas barakas stovės Lagerštrasėje, kol ji bus surasta. Kairę, dešinę, kairę, dešinę! Begalinis trypimas, norint išvaryti šaltį iš nuvargintų kojų. Patekėjo saulė, blausi žiemos saulė, kuri nešildė. Pažvelgiau žemyn į savo pėdas: mano kojos ir kulkšnys nežmoniškai tino. Vidurdienį jų visai nejaučiau. Betse, kokia tu dabar laiminga! Nei šalčio, nei alkio, nieko tarp tavęs ir Jėzaus veido!

Įsakymas skirstytis buvo duotas popiet. Vėliau sužinojome, kad pasigestoji moteris buvo rasta negyva ant vienos iš viršutinių platformų.

Kitą rytą per garsiakalbį patikrinimo metu pasigirdo žodžiai:

– Ten Bom, Kornelija!

Akimirką aš kvailai stovėjau ten, kur buvau. Taip ilgai buvau kalinė 66730, kad beveik nesureagavau į savo vardą. Išėjau į priekį.

– Stoti į šalį!

Kas dabar bus? Kodėl buvau išskirta? Ar kas nors pranešė apie Bibliją?

Patikrinimas lėtai slinko. Iš ten, kur stovėjau, mačiau beveik visą Lagerštrasę, dešimčių tūkstančių moterų eiles, nusitęsiančias už akiračio, jų kvėpavimas tvyrojo baltas nakties ore.

Sirena sukaukė skirstytis; sargė, apsiavusi aukštais batais,

liepė man sekti paskui. Klampojau per pažliugusį sniegą, stengdamasi neatsilikti nuo jos didelių žingsnių. Mano kojos tebebuvo skausmingai sutinusios nuo ilgo stovėjimo praeitą dieną, mano batai buvo surišti batraiščių gabaliukais.

Nukėblinau paskui sargę į administracijos baraką priešingame Lagerštrasės gale. Eilėje prie didelio rašomojo stalo stovėjo kelios kalinės.

Už jo sėdįs karininkas užantspaudavo dokumentą ir ištiesė jį stovinčiai moteriai.

– Entlassen! (27) – tarė jis.

Entlassen? Paleista? Taigi ta moteris buvo laisva? Ar tai tik ji, ar mes visos...

Jis pasakė pavardę, ir kita kalinė žengė prie stalo. Parašas, antspaudas:

– Entlassen!

Pagaliau pašaukė: „Ten Bom, Kornelija“. Žengiau prie stalo, vos išlaikydama pusiausvyrą. Jis parašė, padėjo antspaudą, ir štai aš laikiau jį rankose: lakštą popieriaus su mano vardu, pavarde ir gimimo data, o viršuje didelėmis, juodomis raidėmis užrašyta: PALEIDIMO PAŽYMĖJIMAS.

Apstulbinta nusekiau paskui kitas pro duris į kairę. Ten prie kito stalo man išdavė geležinkelio bilietą, suteikiančią teisę važiuoti per Vokietiją iki Olandijos sienos. Išėjus iš šios kontoros, sargybinis pasiuntė mane koridoriumi į dar kitą kambarį. Ten prieš mane buvusios kalinės vilkosi suknelės ir rikiavosi prie galinės sienos.

– Drabužius čia! – tarė man šypsanti kalinė patikėtinė. – Entlassen fiziškai, – paaiškino ji.

Nusiėmiau per galvą Bibliją sykiu su suknele, susukau jas kartu ir pakiašu ryšulėlį po drabužių krūva. Prisijungiau prie kitų, plika nugara atsiremama į šurkščių medinę sieną. Keista, kaip pats žodis „paleisti“ darė kalėjimo procedūras šimtą kart labiau nekenčiamas. Kaip dažnai mudvi su Betse stovėjome kaip dabar. Bet manyje kirbėjo mintis apie laisvę, ir šios apžiūros gėda buvo didesnė nei visų kitų.

Pagaliau pasirodė gydytojas, strazdanotas jaunuolis karine uniforma. Jis pažvelgė į rikiuotę su neslepiama panieka.

Viena paskui kitą turėjome lenktis, apsisukti, išskėsti pirštus. Kai jis priėjo prie manęs, jo žvilgsnis nusileido prie mano pėdų ir jo lūpos persikreipė iš pasibjaurėjimo.

– Edema, – tarė jis. – Ligoninė.

Jis išėjo. Su kita „nepraėjusia“ moterimi vėl įlindau į savo drabužius ir nusekiau paskui patikėtinę iš pastato. Diena išbrėško, paniures pilkas dangus žėrė sniegą. Mes pasileidome Lagerstrase pro begalines barakų gatves.

– Tai dar ne? Ar mūsų nesiruošia paleisti?

– Aš manau, jūs būsite laisva, kai tik nyslūgs jūsų kojų sutinimas, – tarė patikėtinė. – Jie paleidžia kalines tik tada, kai jos sveikos.

Mačiau, kad ji žiūri į kitą kalinę: tos moters oda ir akys buvo tamsiai geltonos.

Ligonių eilė juosė ligoninės sieną, bet mesėjome tiesiai pro duris į palatą pastato gale. Patalpa buvo prigrūsta dviaukščių lovų. Man paskyrė vieną ant viršutinio gulto šalia moters, kurios kūnas buvo nusėtas pratrūkstančių spuogų. Bet vieta bent buvo prie sienos, kur galėjau laikyti savo sutinusias kojas iškeltas. Tai dabar ir buvo svarbu: pašalinti ištšinimą, praeiti apžiūrą.

Negaliu pasakyti, ar tas laisvės spindulys metė naują, negailestingą šviesą ant Ravensbriuko, ar tai iš tikrųjų buvo pati žiauriausia vieta. Kančios buvo neįsivaizduojamos. Ap link mane gulėjo moterys, išlikusios gyvos iš kalėjimo traukinio, kurį subombardavo pakeliui į čia. Moterys buvo siaubingai suluošintos ir kentė baisius skausmus, o slaugės dar tyčiojosi ir pamėgdžiojo dejonas.

Net kitų ligonių veiduose mačiau tą akmeninį abejingumą, kuris buvo lemtingiausia koncentracijos stovyklos liga. Jaučiau, kad ji užkrėtė ir mane: jei visų gailėsiesi, tai ilgai netversi. Paralyžiuotosios ir ligonės be sąmonės vis iškrisdavo iš perpildytų siaurų lovų: tą pirmą naktį keturios moterys nukrito nuo viršutinių gultų ir numirė ant grindų. Geriau užsisklęsti savo pasauly ir daugiau nieko nematyti, negirdėti.

Bet nebuvo kaip pasislėpti nuo garsų. Visą naktį moterys rėkė vokišką žodį, kurio aš nesupratau: „Schieber!“. Vėl ir vėl iš gergždančių gerklių: „Schieber!“.

Pagaliau suvokiau, kad jos prašo basonų. Daugeliui moterų buvo neįmanoma atlikti reikalų gretimame bjauriame tualete. Pagaliau nenoromis nuleidau kojas, nulipau žemyn nuo savo lovos ir ėmiausi darbo. Pacienčių dėkingumas griebė už širdies.

– Kas tu esi? Kodėl tai darai? – tarsi žiaurumas ir beširdiškumas būtų norma, o paprastas padorumas – stebuklas.

Kai pro langus įslinko žiemos aušra, atsiminiau, kad atėjo Kalėdos.

Kiekvieną rytą eidavau į priešais ligoninę esančias klinikas, iš kur girdėdavau kojų trypimą Lagerštrasėje. Kaskart nuosprendis būdavo tas pats: „Pėdų ir kulkšnių edema“. Daug iš lankančių klinikas, kaip ir aš, buvo paleistos kalinės. Kai kurios – jau prieš daug mėnesių: jų paleidimo popieriai ir geležinkelio bilietai buvo apdriskę nuo žiūrėjimo ir pakartotinio lankstymo. O kas lauktų Betsės, jeigu ji dar būtų gyva? Tikriausiai mudvi paleidimo pažymėjimus būtume gavusios kartu. Bet Betsė niekada, niekada nepraeitų gydytojo apžiūros. O jeigu ji būtų čia su manimi? Jei aš praeičiau apžiūrą, o ji...

Dievo karalystėje nėra jokių „jei“, tarsi girdėjau ją sakant tyliu balsu. Jo laiko pasirinkimas yra tobulas. Jo valia yra mūsų prieglobstis. Viešpatie Jėzau, laikyk mane savo valioj! Neleisk man išprotėti smalsaujant, kas yra už to.

Tebeieškojau, kam atiduoti Bibliją. Kaip lengva bus, sugrįžus į Olandiją, gauti kitą – šimtą kitų. Palatoje buvo ne daug olandžių, kurios sugebėtų skaityti olandišką tekstą, bet pagaliau užmoviau ją ant kaklo dėkingai jaunai moteriai iš Utrechto.

Šeštąją naktį, kurią praleidau palatoj, staiga paslaptinai pradingo abu basonai. Viename viršutiniame gulte gulėjo dvi Vengrijos čigonės, kurios murmėdavo labiau už kitas. Aš niekad neidavau pro jų lovą, nes vienai iš jų gangrenavo koja, kuria ji spirdavo į veidą kiekvienam, kas prisiartindavo. Dabar kažkuri sušuko, kad čigonės turi pasislėpusios po antklodėmis basonus, kad nereikėtų eiti į tualetą. Nuėjau prie

jų lovos ir maldavau, nors nežinojau, ar jos supranta vokiškai, ar ne.

Staiga tamsoje apie mano veidą apšivyniojo kažkas drėgno ir lipnaus. Moteris nusiėmė nuo kojos tvarstį ir sviedė jį į mane. Raudodama nubėgau koridoriumi, prausiaus ir prausiaus tualete po sieniniu čiaupu. Daugiau į tą praėjimą nė kojos nekelsiu! Kas man rūpi tie bjaurūs basonai! Negaliu pakęsti...

Bet, žinoma, aš grįžau. Praėjusiais metais daug išmokau, ką galiu ir ko negaliu pakęsti. Kai čigonės pamatė mane artinantis link jų, abu basonai nubildėjo ant grindų.

Kitą rytą budintis gydytojas užantspaudavo medicininį patvirtinimą ant mano paleidimo blanko. Įvykiai, kurie taip lėtai vilkosi, dabar pajudėjo pašėlusiu greičiu. Persirengimo stoginėj man išdavė drabužius. Apatiniai, vilnonis sijonas, tikrai graži šilkinė palaidinukė, tvirti, beveik nauji batai, skrybėlė, paltas. Man davė pasirašyti raštą, tvirtinantį, kad Ravensbriuke aš niekad nesirgau, niekad neturėjau nelaimingo atsitikimo ir kad su manim gerai elgėsi. Pasirašiau.

Kitame pastate gavau dienos duonos davinį ir maisto talonus dar trims dienoms. Taip pat man gražino mano laikrodį, mano olandiškus pinigus ir mamos žiedą. Ir tada su dešimties ar dvylikos grupe stojau prie vartų.

Sunkios geležinės durys atsivėrė, pagaliau paskui sargę išėjome pro jas. Užlipom ant mažosios kalvos: dabar jau mačiau ežerą, užšalusį nuo vieno kranto iki kito. Pušys ir tolima bažnyčios bokšto smailuma žėrėjo saulėje tarsi senoviškas Kalėdų atvirukas.

Negalėjau tuo patikėti. Tikriausiai mes tik einame į Zymenso gamyklą; šianakt sugrįšime atgal į stovyklą. Bet kalvos viršūnėje pasukome į kairę link miestelio centro. Jaučiau pėdas tinstant nuo ankštų, naujų batų, bet sukandau lūpą ir prisiverčiau žingsniuoti kartu. Įsivaizdavau sargę apsisukant, rodant paniekinamai pirštu: „Edema! Atgal į stovyklą!“.

Prie mažos traukinių stotelės sargė apsisuko ir paliko mus nė nepažvelgusi. Atrodo, mes visos keliavom iki Berlyno, o

paskui kiekviena savo keliu namo. Prasidėjo ilgas laukimas ant šaltų geležinkelio suolų.

Neapleido nerealumo jausmas. Tik vienas dalykas atrodė pažįstamas – alkana tuštuma skrandyje. Kiek galėdama atidėlioju ir neėmiau savo duonos davinio, bet pagaliau įkišau ranką į palto kišenę. Paketas buvo dingęs. Pašokau nuo suolo, pažvelgiau po juo, atsekiau savo žingsnius per stotį. Ar jį pamečiau, ar man jį pavogė, bet duona buvo dingusi, o su ja ir maisto talonai.

Pagaliau traukinys atvyko į stotį, ir mes energingai puolėme prie jo, bet jis buvo skirtas tik kariniam personalui. Vėlu pavakarį mus įleido į pašto traukinį tik tam, kad už poros stotelių užleistume vietą maisto kroviniui. Kelionė pasidarė neaiški. Didžiulę bombų išvarpytą galinę stotį Berlyne pasiekėme po vidurnakčio.

Buvo naujieji 1945-ieji metai. Betsė gerai sakė: ji ir aš buvome nebe kalėjime...

Sniegas pustė pro išdaužytą stoties stoglangį, o aš sutriukusi ir išsigandusi klajoju po ją, panašią į urvą. Žinoju, kad turiu susirasti traukinį į Julzeną, bet tas ilgas laikas, kai man kiti pasakydavo, ką daryti, atėmė iš manęs iniciatyvą. Galiausiai kažkas nurodė man tolimą peroną. Kiekvienas žingsnis su kietais naujais batais dabar buvo agonija. Kai pagaliau pasiekiau tą peroną, ženklas rodė ne Julzeną, bet Olština, Lenkijos miestą, kaip tik į priešingą pusę. Vėl turėjau pereiti tuos betono grindų laukus.

Priekyje pagyvenęs vyras, paraudęs nuo darbo bestogėje stotyje, rinko į krūvą bombos skeveldras. Kai paklausiau krypties, jis paėmė mane už parankės ir pats nuvedė į reikiamą peroną.

– Kadaisė buvau Olandijoje, – tarė jis ilgesingu balsu. – Kai mano žmona buvo gyva, žinote, mes gyvenome prie pat jūros.

Traukinys jau stovėjo, ir aš įlipau į vidų. Ištisas valandas niekas nepasirodė, bet nedrįsau išeiti iš baimės, kad nerasiu kelio atgal. Kai traukinys pajudėjo, svaigau nuo maisto trūkumo. Pirmoje stotelėje už Berlyno nusekiau paskui kitus

keleivius į stoties kavinę. Parodžiau moteriai, stovinčiai už kavos aparato, savo olandiškus guldenus ir pasakiau, kad pamėčiau talonus.

– Tai sena pasaka! Nešdinkis iš čia, kol nepakviečiau policijos!

Kelionė buvo be galo. Daug mylių traukinys vos slinko. Kai kurių geležinkelio ruožų visai nebuvo, ir traukinys darė begaliniai ilgus lankstus, keitėsi ir traukiniai. Dažnai mes visai nė nestodavome stotyje, bijodami antskrydžių, o krovins ir keleiviai pasikeisdavo laukuose.

Ir visą tą laiką pro mano langą slinko kadaise graži Vokietija. Pajuodę nuo ugnies medžiai, niūrus bažnyčios karkasas, kylantis virš sugriauto kaimo. Ypač mane vertė ašaroti Bremenas. Visoje toje nuniokotoje žemėje mačiau vieną žmogišką būtybę – senutę, besikapstančią prie plytų krūvos.

Julzene teko ilgai laukti kito traukinio. Buvo vėlyva naktis, stotis apleista. Kai snaudžiau tuščiam kava bare, galva sviro vis žemyn, kol atsirėmė į mažą stalą. Smūgis į ausį beveik patiesė mane ant grindų.

– Čia ne miegamasis! – klykė įtūžęs stoties tarnautojas. – Negalima ant mūsų stalų miegoti!

Traukiniai atvykdavo ir neatvykdavo. Aš įlipdavau ir išlipdavau. Paskui stovėjau eilėje prie muitinės stoginės, ir ženklas ant mažo stoties pastato rodė, kad tai Niuveršansas. Kai išėjau iš pastato, darbininkas mėlyna kepure ir mėlynu kombinezonu žengė prie manęs.

– Čionai! Jūs netoli nukaksite tokiomis kojomis! Kabinaitės į mano ranką.

Jis kalbėjo olandiškai.

Įsikibau į jį ir nukėblinau per kelerius bėgius, kur laukė dar vienas traukinys, garvežys jau leido dūmus. Aš buvau Olandijoje.

Trūktelėjome pirmyn. Pro langą slinko lygūs, sniego padengti laukai. Tėvynė. Tai tebebuvo okupuota Olandija, vokiečių kareiviai tarpais tebestovėjo palei bėgius, bet tai buvo tėvynė.

Traukinys važiavo tik iki Groningeno, Olandijos miesto

netoli sienos. Už jo bėgiai buvo išplėsti ir uždraustas visas eismas, išskyrus vyriausybini. Iš paskutinių jėgų nušlubavau į ligoninę netoli stoties.

Slaugė žėrinčiai balta uniforma pakvietė mane į mažą kambarėlą. Kai papasakojau savo istoriją, ji išėjo iš kambario. Po kelių minučių sugrįžo su padėklų arbatos ir džiovintų.

– Sviesto neatnešiau, – tarė ji. – Jūs išbadėjusi. Turite žiūrėti, ką valgote.

Man geriant į karštą arbatą krito ašaros. Čia manimi pasirūpinta. Ligoninėje nebuvo laisvų lovų, sakė ji, bet viena iš personalo buvo išvykusi ir aš turėjau gauti jos kambarį.

– Kaip tik dabar vonioje paleidau karštą vandenį.

Nusekiau paskui ją švytinčiais koridoriais tarsi kokiam laimingame sapne. Iš didelės blizgančios vonios kilo debesys garų. Niekada gyvenime taip gerai nesijaučiau, kaip per tą maudymąsi. Gulėjau panirusi iki smakro, jausdama, kaip šiltas vanduo minkština mano apšalusią odą.

– Dar bent penkias minutes! – melddavau kaskart, kai slaugė pabelsdavo į duris.

Pagaliau iš slaugės paėmiau naktinį chalata ir ji mane nuvedė į kambarį, kur jau laukė paklota lova. Paklodės. Baltos paklodės viršuj ir apačioj. Glosčiau jas neatsiglostydama rankomis. Slaugė pakišo antrą pagalvę po mano ištinusiomis kojomis. Stengiausi neužmigti: gulėti čia švariai ir aprūpintai buvo toks džiaugsmas, kad nenorėjau pramiegoti jo nė minutės.

Išbuvau Groningeno ligoninėje dešimt dienų, jausdama, kaip grįžta jėgos. Dažnai valgiau kartu su slaugėmis jų valgomajame. Pirmą kartą pamačiusi ilgą stalą, padengtą sidabriniais indais ir stiklais, sunerimusi pasukau atgal.

– Jūs susirinkote į vaišes! Leiskit man nusinešti padėklą į savo kambarį! – Aš dar jaučiausi nepasiruošusi juokauti ir nerūpestingai šnekučiuotis.

Jauna moteris šalia manęs nusijuokė, paduodama man kėdę.

– Tai ne vaišės! Tai tik paprasti pietūs – ir gana šykštūs.

Atsisėdau, mirksėdama nuo peilių, šakučių, staltiesės – ar ir aš kadaise šitaip valgiau kiekvieną dieną? Tarsi laukinė, stebinti pirmą kartą civilizuotą valgymą, kopijavau ramius kitų judesius, kai jos perduodavo duoną, sūrį ar neskubėdamos maišė kavą.

Aš labai troškau patekti pas Vilemą ir Nolę, bet kaip tai padaryti, kai draudžiama keliauti? Telefonų tarnyba irgi buvo apribota, bet mergina prie ligoninės komutatoriaus pagaliau pasiekė telefono operatorių Hilversiume ir pranešė apie Betsės mirtį ir mano paleidimą.

Kitos savaitės viduryje ligoninės vadovybė padėjo man išvykti į pietus maistą vežusiu sunkvežimiu. Mes nelegaliai keliavome naktį be šviesų, nes maistas buvo nusuktas iš Vokietijon paruošto vežti krovinio. Pilką ankstų rytą sunkvežimis sustojo prie Vilemo didelės plytinės prieglaudos. Aukšta plačiapetė mergina atidarė duris ir pasileido koridoriumi su naujiena, kad aš čia.

Po akimirkos apkabinau Tinę ir dvi savo dukterėčias. Vilemas atėjo lėtai, šlubuodamas koridoriumi su lazda. Ilgai laikėme vienas kitą glėby, tuo tarpu aš pasakojau jiems Betsės ligos ir mirties smulkmenas.

– Ko gero, – tarė Vilemas iš lėto, – ko gero galėčiau trokšti tokių pačių žinių apie Kiką. Jam būtų gera su Betse ir tėvu. – Jie negavo nė žodžio iš šio šviesiaplaukio sūnaus nuo jo išvežimo į Vokietiją. Prisiminiau jo ranką ant savo peties, kai važiovome dviračiais pas Pikviką. Prisiminiau jo kantrų aiškinimą: „Jūs neturite jokių kortelių, teta Kore! Nėra jokių žydų“. Kikas! Ar jauni ir drąsūs tokie pat pažeidžiami kaip seni ir lėti?

Praleidau dvi savaites Hilversiume, stengdamasi prisitaikyti prie to, ką mano akys pasakė man tą pirmą akimirką. Vilemas merdėjo. Tik jis, atrodė, to nesuvokė, kai šlubavo savo namų koridoriais, paguosdamas globojamus ligonius ir jiems patardamas. Tuo metu jie turėjo apie penkiasdešimt pacientų, bet aš negalėjau suprasti, kodėl tiek daug yra padėjėjų merginų: slaugių pagalbininkių, padėjėjų virtuvėje, sekretorių. Praėjo kelios dienos, kol suvokiau, kad dauguma iš

tų „merginų“ buvo vaikinai, besislapstantys nuo priverstinio darbo prievolės, kuri tapo dar negailestingesnė nei bet kada.

Ir vis dėlto negalėjau nurimti tol, kol negrižau į Harlemą. Ten, aišku, buvo Nolė. Bet buvo ir Bejė, kažkas pačiuose namuose šaukė mane, mojo man, liepė man grįžti namo.

Vėl keblu buvo ten patekti. Vilemas naudojosi valdiška mašina prieglaudos reikalams, bet tik Hilversiume. Pagaliau po daugelio retransliuotų telefono skambučių jis pasakė man, kad kelionė suorganizuota.

Kai išvykome, keliai buvo tušti. Per visą kelią iki susitikimo vietos pro šalį pravažiavo tik du automobiliai. Pagaliau priekyje, kelio pakraštyje, pamatėme ilgą juodą limuziną su oficialiomis vyriausybinėmis lentelėmis ir uždengtais užpakaliniais langais. Pabučiavau Vilemą atsisveikindama ir greitai, kaip buvau instrukuota, įlipau į limuziną. Net prietemoje nerangus kūnas šalia manęs neleido apsirikti.

– Dėde Hermanai! – verkiau aš.

– Mano brangioji Kornelija. – Jo didelė ranka suėmė abi manąsias. – Dievas leidžia man vėl tave pamatyti.

Paskutinįsyk mačiau Pikviką, sėdintį tarp dviejų kareivių kalėjimo autobuse Hagoje, jo vargšė plika galva buvo sumušta ir kruvina. Dabar jis buvo čia, modamas ranka į mano užuojautą, tarsi tai būtų nevertas dėmesio įvykis.

Jis atrodė esąs kaip visada gerai informuotas apie viską, kas vyko Harleme, ir kai uniformuotas vairuotojas spaudė tuščiais keliais, jis išpasakojo visas smulkmenas, kurios man rūpėjo. Visi iš mūsų žydų buvo saugūs, išskyrus Mariją Italę, kuri buvo išsiųsta į Lenkiją po arešto gatvėje. Mūsų grupė tebeveikė, nors daugelis jaunų vyrų slapstėsi.

Iš jo sužinojau, kad Bejėje įvyko daug pasikeitimų. Kai policijos sargyba buvo nuimta, ten buvo įkurdinta keliolika benamių šeimų, nors šiuo momentu, kaip jis manė, gyvenamieji kambariai virš krautuvės buvo tušti. Dar prieš nuimant nuo namo plombą, lojali Tosė sugrižo iš Šveningeno ir atnaujino laikrodžių verslą. Ponas Bekersas, kaimynas optikas, davė jai vietos savo krautuvėje, kur ji priimdavo užsakymus, kad išdalintų juos mūsų taisytojams į namus.

Kai mano akys priprato prie blankios šviesos, aiškiau pamačiau savo draugo veidą. Ant netaisyklingos formos galvos gal buvo vienas kitas papildomas gumbas, trūko dantų, bet tas jo mielas bjaurumas nuo mušimo nepasikeitė.

Dabar limuzinas skverbėsi siauromis Harlemo gatvėmis. Tiltu per Sparnę. Per Grotės turgų Šv. Bavo šešėlyje, į Barteljoriso gatvę. Aš iššokau iš automobilio dar jam nesustojus ir nubėgau alėja, pro šonines duris, ir patekau į Nolės glėbį. Ji su savo mergaitėmis nuo ryto čia šlavė, plovė langus, vedino antklodes mano grįžimo garbei. Per Nolės petį mačiau Tosę, stovinčią galinėse duryse, kartu ir besijuokiančią, ir kūkčiojančią. Besijuokiančią, kad aš grįžau namo; verki- ančią, kad tėvas ir Betsė, vieninteliai du žmonės, kuriuos ji leido sau mylėti, niekada negriš.

Visi būriu vaikščiojome po namą ir krautuve, žiūrėdami, glostydami: „Atsimeni, kaip Betsė išdėliodavo šiuos puodukus?“. „Atsimeni, kaip Meta bardavo Eusį, kad palikdavo čia savo pypkę?“. Stovėjau laiptų aikštelėje prie valgomos ir braukiau ranka per lygų frizų laikrodžio medį. Regėjau tėvą, sustojantį čia, Kapteiną jam ant kulnų.

„Mes neturime leisti laikrodžiui sustoti...“

Atidariau stiklinį ciferblatą, pasukau rodyklės, derindama su savo rankiniu laikrodžiu ir lėtai patraukiau svarsčius. Aš buvau namie. Gyvenimas kaip laikrodis vėl pradėjo eiti: rytais laikrodžių taisymas dirbtuvėse, vidurdieniais dažniausiai kratymasis dviračiu be padangų į Bos en Hovenos gatvę.

Ir vis dėlto ... tam tikra prasme aš nebuvau namie. Vis dar laukiau, kažko tebeieškojau. Dienų dienas basčiausi alėjomis ir kanalų pakrantėmis, šaukdama vardu Maher Šalal Hašbazą. Pagyvenusi nuobodį dama pasakė man, kad katinas miaukė prie jos durų mūsų arešto naktį, ir ji pasiėmė jį vidun. Daug mėnesių kaimynų maži vaikai nešdavo maisto „Senelio kačiukui“. Jie surasdavo likučių iš virtuvės atliekų kibirų ir net skanių kšnelių nuo savo stalo ir slapčia išnešdavo pro budrias motinas. Ir ponas Hašbazas liko glotnus ir riebus.

Buvo gruodžio vidurys, sakė ji, kai jis vieną naktį nebepasirodė jos šaukiamas, ir nuo tada ji jo nematė. Aš vis ieško-

jau, bet veltui: šią Olandijos bado žiemą per visą ieškojimą į mano šaukimą neatsiliepė nė vienas katinas ar šuo.

Man trūko daugiau nei katino; Bejei reikėjo, kad jos kambarius užpildytų žmonės. Prisiminiau tėvo žodžius gestapo viršininkui Hagoje: „Aš atidarysiu duris kiekvienam, patekusiame į bėdą...“. Nė vienas mieste nebuvo didesniame varge kaip silpnapročiai. Nuo nacių okupacijos pradžios jie savo šeimų buvo slepiami, nes jų mokyklos ir lavinimo centrai užsidarė. Reikėjo juos paslėpti nuo vyriausybės, kuri nusprendė, kad jie netinkami gyventi. Netrukus jų grupė išsikūrė Bejėje. Jie dar negalėjo išeiti į gatves, bet čia jie bent turėjo naują aplinką ir mokymo programą.

Ir vis dėlto mano nerimas tęsėsi. Aš buvau namie, dirbau ir buvau užsiėmusi – ar tikrai? Dažnai krūpteldavau prie savo darbatalio susigriebusi, kad kokią valandą sėdėjau žiūrėdama į erdvę. Taisytojais, kuriuos rado Tosė, apmokyti tėvo, buvo puikūs. Vis mažiau ir mažiau laiko praleisdavau krautuvėje; to, ko ieškojau, čia nebuvo.

Nei viršuje. Mylėjau mano globojamus romius žmones, bet pats namas nustojo buvęs namais. Dėl Betsės nupirkau gėlių kiekvienai palangei, bet pamiršdavau palaistyti, ir jos nuvyto.

Galbūt man trūko pogrindžio veiklos. Kai nacioinalinė grupė kreipėsi į mane su prašymu, karštai sutikau. Jie turėjo padirbtą paleidimo dokumentą kaliniui Harlemo kalėjime. Kas gali būti paprasčiau, kaip nunešti šį dokumentą.

Bet kai durys užsidarė už manęs, man ėmė daužytis širdis. O kas, jei negalėsiu išeiti? Kas, jei pakliuvau į spąstus?

– Taip? – Jaunas policijos leitenantas su rusvais plaukais išėjo iš už priėmimo stalo. – Jūs turėjote pasimatymą?

Tai buvo Rolfas. Kodėl jis man toks abejingas? Ar aš areštuota? Ar jie ruošiasi uždaryti mane į vienutę?

– Rolfai! – tariau aš. – Ar tu manęs nepažįsti?

Jis išžiūrėjo į mane, tarsi stengdamasis atgaivinti atmintį.

– Žinoma! – tarė jis ramiai. – Laikrodžių krautuvės šeimininkė! Girdėjau, kad buvote kurį laiką uždaryta.

Žiūrėjau į jį išsižiojusi. Na, Rolfas puikiai žinojo, ir tada

prisiminiau, kur mes esame. Centrinėje policijos nuovados fojė su pustuziniu stebinčių vokiečių kareivių. Ir aš, pavadinusi vieną iš mūsų grupės vardu, praktiškai pripažinau ypatingą ryšį tarp mūsų, kai svarbiausia pagrindžio taisyklė buvo... Liežuvio suvilgiau lūpas. Kaip galėjau būti tokia bukaprotė?

Rolfas paėmė padirbtus popierius iš mano drebančių rankų ir peržvelgė juos.

– Jūs turi peržiūrėti ir policijos viršininkas, ir karo komendantas, – tarė jis. – Ar galite ateiti su jais rytoj ketvirtą popiet? Viršininkas bus susirinkime iki...

Daugiau nieko negirdėjau. Išgirdusi „rytoj popiet“ nulėkiau prie durų. Dėkinga stovėjau ant šaligatvio, kol mano keliai liovėsi drebėti. Jei man kada nors reikėjo įrodymo, kad neturiu nei gudrumo, nei pasitikėjimo savimi, tai dabar jį gavau. Bet kokia kada nors mano parodyta drąsa ar sumanymas buvo Dievo dovanos, vien tik Jo paskolintas talentas, kurio reikėjo atlikti darbui. Kadangi tokio sumanumo trūko, man pasidarė aišku, kad Dievas šiam mano darbui nepritaria.

Nuolankiai slinkau atgal į Beję. Ir tą akimirką, kai įžengiau į alėją, supratau, ko ieškojau. Betsės.

Tai Betsės man trūko kiekvienos dienos kiekvieną akimirką nuo tada, kai pribėgau prie ligoninės lango ir supratau, kad ji paliko Ravensbriuką amžiams. Tai Betšę maniau rasianti čia, Harleme, laikrodžių krautuvėje ir namuose, kuriuos ji mylėjo.

Bet jos čia nebuvo. Ir dabar pirmąkart po jos mirties aš prisiminiau. „Mes turime pasakyti žmonėms, Kore. Turime pasakyti jiems, ką išmokome...“

Tą pačią savaitę pradėjau kalbėti. Jei tai buvo Dievo naujas darbas man, Jis man suteiks drąsos ir žodžių. Per Harlemo gatves ir priemiesčius kračiausi ant savo dviračio ratlankių, nešdama pranešimą, kad džiaugsmas prasiskverbia giliau nei neviltilis.

Tai buvo žinia, kurią žmonėms reikėjo išgirsti tą bedžiausmį 1945 metų pavasarį. Nebebuvo „Harlemo Nuota-

kos“ – medžio, kuris paskleistų ore aromata; teliko kelmas, per didelis išrauti malkoms. Tulpės nepavertė laukų spalvotu kilimu: visi svogūnėliai buvo suvalgyti. Nė vienos šeimos nebuvo be savos tragedijos. Bažnyčiose, klubuose ir privačiuose namuose tomis beviltiškais dienomis pasakojau apie įvykius, kuriuos Betsė ir aš patyrėme Ravensbriuke, ir apie gyvenimo tiesas, tenai išmoktas.

Ir visada tuose susitikimuose primindavau Betsės pirmąją viziją: apie namą čia, Olandijoje, kur žmonės, tiek varginti ir kankinti, galėtų vėl išmokti gyventi be baimės. Vieno tokio pokalbio pabaigoje prie manęs priėjo liekna aristokratiška dama. Pažinojau ją iš matymo: ponია Byrens de Han, kurios namai Blumendalio priemiestyje buvo laikomi vieni iš gražiausių Olandijoje. Aš niekad jų nemačiau, tik medžius pakraštyje didžiulio parko, kuriame jie buvo pastatyti, ir nustebau, kai ši elegantiškai apsirengusi dama paklausė manęs, ar tebegyvenu tame sename mažame name Barteljoriso gatvėje.

– Ką jūs ... taip, gyvenu. Bet...

– Mano mama dažnai man apie jį pasakojo. Ji ten dažnai eidavo lankyti jūsų tetos, kuri, kiek prisimenu, dirbo labdarinę darbą?

Staiga viską atsiminiau. Atidarau šonines duris ir įleidžiu damą su atlaso šlamesiu ir batų girgždesiu. Ilgas drabužis ir plunksnuota skrybėlė, braukianti per abi siaurų laiptų puses. Paskui teta Jansė, stovinti tarpduryje rūsčiu žvilgsniu, kuris atimdavo mums norą žaisti kamuoliu.

– Aš esu našlė, – kalbėjo ponია Byrens de Han, – bet turiu penkis sūnus, priklausančius Pasipriešinimui. Keturi dar gyvi ir sveiki. Apie penktąjį negirdėjome nuo tada, kai jį paėmė į Vokietiją. Kai jūs kalbėjote, kaip tik dabar man kažkas vis sakė: „Janas sugriš, ir tu iš dėkingumo atversi namus šiai Betsės ten Bom vizijai“.

Po dviejų savaitių mažas berniukas atnešė iškvėpintą voka; viduje pasvirusiomis raudonomis raidėmis buvo parašyta tik viena eilutė: „Janas namie“.

Ponია Byrens de Han pati pasitiko mane prie savo dvaro

vartų. Kartu žingsniavome susieinančių virš mūsų galvų senų ažuolų alėja. Sukdamos paskutinį posūkį, mes pamatėme juos, penkiasdešimt šešių kambarių rūmus, didžiulės pievos viduryje. Du pagyvenę sodininkai krapštėsi gėlių lysvėse.

– Mes atleidome sodininkus, – tarė ponias Byrens de Han. – Bet aš pagalvoju, kad galime juos vėl susigražinti. Ar nemanote, kad paleisti kaliniai gali atsigauti augindami augalus?

Aš neatsakiau. Spoksojau į statų stogą ir langus su vitražais. Tokie aukšti, aukšti langai...

– Ar ten... – mano gerklė buvo sausa. – Ar ten yra viduje inkrustuotos medinės grindys ir plati galerija apie centrinę salę, ir bareljefų statulos, sustatytos palei sienas?

Ponias Byrens de Han pažvelgė į mane nustebusi.

– Vadinasi, jūs čia buvote! Aš neatsimenu...

– Ne, – tariau. – Aš tai girdėjau iš...

Stabtelėjau. Kaip galėjau paaiškinti tai, ko nesupratau?

– Iš ko nors, kas čia buvo, – paprastai užbaigė ji, nesuprasdama mano suglumimo.

– Taip, – tariau. – Iš ko nors, kas čia buvo.

Antrą gegužės savaitę sąjungininkai išvadavo Olandiją. Olandijos vėliava plazdėjo iš kiekvieno lango, o „Vilhelmą“ per laisvą radiją grojo dieną ir naktį. Kanados armija į miestus skubiai pristatė maisto, kurį jie buvo sukaupe palei sieną.

Birželį pirmieji iš daugelio šimtų žmonių atvyko į gražius namus Blumendalyje. Tylūs arba be galo šnekūs, užsidarę ar nuožmiai agresyvūs, kiekvienas buvo sužalota žmogiška būtybė. Ne visi buvo koncentracijos stovyklose: kai kurie praleido dvejus, trejus ar net ketverius metus pasilėpę palėpės kambariuose ir atkampiuose sandėliukuose čia, Olandijoje. Iš jų viena iš pirmųjų buvo ponias Kan, laikrodžių krautuvės mūsų gatvėje savininko našlė. Ponas Kanas mirė slėptuvėje. Ji atėjo pas mus viena, susigūžusi moteris baltais plaukais, kuri krūpčiojo nuo kiekvieno garso. Kiti atėjo į Blumendalį, randuoti kūnu ir siela nuo bombų antskrydžių arba netekę šeimos. Nuo 1947 metų mes priėmėme olandus, buvusius japonų belaisvius Indonezijoje.

Nors tai ir nebuvo numatyta, pasirodė, kad tai geriausia aplinka tiems, kurie buvo įkalinti Vokietijoje. Jie vis prisimindavo savo išgyventus vargus. O Blumendalyje suvokdavo, kad ne jie vieni kentėjo. Ir visiems šiems žmonėms išgijimo būdas pasirodė esąs tas pats. Kiekvienas turėjo nuoskaudą, kurią reikėjo atleisti: kaimyną, kuris jį įskundė, brutalų sargybinių, sadistą kareivį.

Gana keista, kad ne vokiečiams ir japonams žmonės sunkiausiai atleido, o savo tautiečiams olandams, kurie palaikė priešą. Dažnai mačiau juos gatvėse, NSS narius skustomis galvomis ir nuleistomis akimis. Šie ankstesnieji kolaborantai dabar buvo apgailėtinoje padėtyje, išmesti iš namų ir butų, negalintys rasti darbo, koneveikiami gatvėse.

Iš pradžių man atrodė, kad reikėtų pakviesti ir juos į Blumendalį gyventi greta tų, kuriuos jie išeidė, ieškoti naujos atjautos iš abiejų pusių. Bet tai pasirodė per greitai žmonėms, besikapanojantiems iš tokios nuoskaudos. Du kartus, kai pabandžiau, tai pasibaigė atviromis muštynėmis. Vos tik šalyje vėl atsidarė namai ir mokyklos silpnai protaujantiems, Bejė perdaviau šiems ankstesniems NSS nariams.

Taip jie irėjo, tie metai po karo, eksperimentuojant, darant klaidų, mokantis. Gydytojai, psichiatrai ir maitinimosi specialistai, kurie nemokamai atvykdavo į kiekvieną vietą, kur buvo rūpinamasi karo aukomis, kartais išreikšdavo nuostabą, kad pas mus žmonės nevaržomi jokių taisyklių. Rytą ir vakarą pamaldose dalyvaujantys žmonės suplaukdavo ir kada norėdavo išsiskirstydavo, manieros prie stalo buvo baisios, vienas vyriškis išeidavo pasivaikščioti į Harlemą kasryt 3 valandą. Aš negalėjau prisiversti jų varžyti švilpuku arba bartis, arba neišleisti už vartų.

Žinoma, po kurio laiko savaip žmonės išsprėsdavo tą gilų skausmą viduje. Dažniausiai tai prasidėdavo, kaip Betsė planavo, nuo sodo. Kai žydėjo gėlės ir noko daržovės, kalbėdavo mažiau apie karčią praeitį, daugiau apie rytojaus orą. Kai jų horizontai prasiplėsdavo, papasakodavau jiems apie žmones, gyvenančius Bejėje, žmones, kurių niekas nelankė, kuriems niekas nerašė. Kai NSS narių paminėjimas nebesu-

keldavo tiesioginio pykčio, žinojau, kad žmogaus pasveikimas netoli. Ir tą dieną, kai jis išstardavo: „Tie žmonės, apie kuriuos jūs pasakojote, kažin ar nenorėtų kelių namie augintų morškų“, tada supratau, kad stebuklas įvyko.

Aš nesilioviau pasakojusi, iš dalies todėl, kad namai Blumendalyje išsilaikė iš aukų, iš dalies todėl, kad troškimas klausytis apie Betsės gyvenimą, atrodė, vis didėja. Keliavau ne tik po visą Olandiją, bet ir į kitas Europos šalis ir į Jungtines Valstijas.

Tačiau daugiausia klausytojų buvo Vokietijoje. Vokietija buvo griuvėsių, pelenų ir nuniokotų miestų kraštas. Bet dar baisiau – tai buvo pelenais virtusių protų ir širdžių kraštas. Jau vien pervaziuoti sieną reikėjo daug pastangų. Dar sunkiau pačiame krašte, kuris skendėjo varguose.

Per pamaldas Miunchene aš pamačiau jį, buvusį esesininką, kuris stovėdavo sargyboje prie dušo kambario apšvarinimo centre Ravensbriuke. Jis buvo pirmas iš mūsų tikrų kalėjimo sargų, kurių pamačiau nuo to laiko. Ir staiga viską prisiminiau: pilnas kambarys besityčiojančių vyrų, drabužių krūvos, Betsės išbalęs iš skausmo veidas.

Jis priėjo prie manęs, kai bažnyčia tuštėjo, spindėdamas ir lenkdamasis.

– Koks aš esu dėkingas už jūsų pamokslą, – tarė jis. – Gera galvoti, kad, kaip jūs sakote, Jis nuplovė mano nuodėmes!

Jis ištiesė ranką paspausti manąją. Ir aš, kuri taip dažnai skelbiau žmonėms Blumendalyje būtinumą atleisti, laikiau ranką prispaudusi prie šono.

Man kilo piktos, kerštingos mintys, nors aš jutau jų nuodėmingumą. Jėzus Kristus mirė už šį žmogų; ar aš ketinu reikalauti daugiau? Viešpatie Jėzau, meldžiausi, atleisk man ir padėk man atleisti jam.

Bandžiau šypsotis, stengiausi pakelti ranką. Negalėjau. Nejaučiau nieko, net mažiausios šilumos ar krikščioniškos meilės kibirkštėlės. Ir vėl tyliai meldžiausi. Jėzau, aš negaliu jam atleisti. Padėk, kad jam atleisčiau.

Kai paėmiau jo ranką, įvyko neįtikėtinas dalykas. Atrodė,

kad ranka iš manęs į jį teka srovė, o tuo tarpu į mano širdį įsiveržė meilė šiam svetimšaliui, kuri mane kone pribloškė.

Ir taip aš atradau, kad ne nuo mūsų atleidimo ir ne nuo mūsų gerumo priklauso pasaulio pasveikimas, o nuo Jo atleidimo ir gerumo. Liepdamas mums mylėti savo priešus, kartu Jis duoda pačią meilę.

Reikėjo gausybės meilės. Labiausiai pokario metais Vokietijoje trūko namų; buvo teigiama, kad jų neturi devyni milijonai žmonių. Jie gyveno nuolaužų krūvose, pusiau stovinčiuose pastatuose ir paliktuose kariuomenės sunkvežimiuose. Bažnyčios atstovai pakvietė mane kalbėti kokiam šimtui šeimų, gyvenančių apleistame gamyklos pastate. Tarp įvairių gyvenamųjų patalpų buvo pakabintos paklodės ir antklodės, kad sudarytų privatumo regimybę. Bet nebuvo jokios garso izoliacijos: kūdikio klyksmas, radijo bubenimas, pikti šeimos kivirčiai. Kaip aš galėjau tiems žmonėms kalbėti apie Dievo buvimą ir grįžti į savo ramų kambarį bažnyčios viešbutyje už miesto! Ne, prieš kalbėdama jiems, turėjau pagyventi su jais.

Per tuos mėnesius, kuriuos praleidau gamykloje, manęs aplankyti atvyko vienos pašalpos organizacijos direktorius. Jie girdėjo apie mano reabilitacijos darbą Olandijoje ir norėjo, kad jiems padėčiau. Buvau bepraverianti burną pasakyti, kad neturiu jokio profesionalaus išsilavinimo tokiam darbui, kai jo žodžiai mane nutildė.

– Mes paskyrėme vietą tam darbui, – tarė jis. – Anksčiau ten buvo koncentracijos stovykla, ir vyriausybė ką tik ją atidavė.

Mes nuvykome į Darmštatą apžiūrėti stovyklos. Ją dar supo rūdijančios spygliuotos vielos rietimai. Lėtai ėjau šlako taku tarp vienodų pilkų barakų. Pastūmusi atidariau girgždančias duris; žengiau tarp metalinių lovų eilių.

– Dėžės po langais, – tariau. – Mes jas turėsime prie kiekvieno lango. Spygliuotą vielą, aišku, reikia nuimti, ir tada mums reikės dažų. Žalių dažų. Šviesių, gelsvai žalių, šviesios pavasario žalumos...

TRYS BŪDAI, KAIP ŠI KNYGA GALI PAVEIKTI TAVO GYVENIMĄ

Korės gyvenimo reikšmė nėra tik ta, kad ji yra išskirtinė asmenybė, bet, jos pačios žodžiais tariant, „labai silpna ir paprasta“. Jos atrastos tiesos gali paveikti kiekvieno iš mūsų gyvenimą. Šia knyga pasinaudoti nėra sudėtinga: prisitaikyk jos istorijos detales savo šeimos situacijai, darbo, nesėkmių ir kitokiems atvejams, į kuriuos Dievas tave pastatė. Čia yra trys pavyzdžiai, kaip tai padaryti.

1) Dievas valdo visus dalykus, net tuos, kurie mums atrodo beprasmiškai ar žiaurūs. Susirašyk apačioj savo „sunkiausių klausimus“.

Galbūt tu klausai, kodėl turi kentėti per karą vaikai arba kaip mylintis Dievas gali leisti kilti taifūnui. Pridėk dar jaudinančius asmeninius klausimus: liga tavo šeimoje, automobilio avarija, verslo nesėkmė...

Dabar vieną po kitos perkelk visas šias naštas nuo savo pečių Dievui. „Viešpatie, dėl to, kad neturiu atsakymų į šiuos klausimus, aš nesprendžiu, kad atsakymų nėra. Tu žinai kodėl, Viešpatie, ir kai būsiu pakankamai stiprus, pakankamai protingas, mylintis, Tu man parodysi“.

Palik vietos apačioje užsirašyti (1) atsakymams ir daliniams atsakymams, iškilusiems į anksčiau surašytus klausimus (pagal datas) ir (2) mano laisvėjimą, energiją, jėgą, susikaupusią sprendžiant kitus dalykus.

---

2) Dievas teikia malonę tavo dabartinėms reikmėms; su vargais ir problemomis Jis suteikia ir jėgą. Kaip Korės tėvas kassavaitinėje kelionėje į Amsterdamą, taip ir Dievas duoda mums bilietą tik tada, kai mes lipame į traukinį.

Užrašyk 10 rūpesčių, keliančių tau nerimą (nemigo naktys? neramios dienos?).

Dabar perskaityk sąrašą su klausimais: kiek iš šių situacijų priklauso šiandienai? Kiek jų tu užbėgi Dievo paramai už akių?

3) Dievas nori, kad mes dėkotume. Mūsų šlovinimas ir dėkingumas paslaptingu būdu atveria Jam duris palaiminti mus Jo norimu būdu. Apačioje užrašyk penkis dalykus, už kuriuos šiuo metu esi labiausiai dėkingas.

Keletą kartų per dieną sustok padėkoti Dievui už šias palaimas. Stebėk, kaip atitinkamai auga tavo supratimas apie gerį ir meilę pasaulyje ir ypač – apie Jo meilę.

Šiose eilutėse pažymėk penkias situacijas, už kurias lig šiol nebuvai dėkingas:

Dabar nusistatyk, kaip dėkosi kasdien ir už šiuos dalykus.

Pamatysi, kaip Dievas gali panaudoti tavo pasikeitusią nuostatą įvykiams keisti.

REDAKTORIAUS PASTABOS IR PAAIŠKINIMAI

Pro mūsų akis prabėgo itin slogios tikrovės šiurpūs vaizdai. Taikią, pamaldžią olandų šeimą, kaip ir visą Olandiją, užgriūva vokiečių okupacija. Kaip ir tinka doriems piliečiams, jie aktyviai padeda persekiojamiems žydams. Greit apie jų veiklą pasklinda garsas po visą Olandiją. Viena dieną visi ten Bomai ir jų artimieji, tuo metu susirinkę į pamaldas, areštuojami.

Kilojamos iš kalėjimo į koncentracijos stovyklas, seserys Korė ir Betsė ten Bom pagaliau patenka Vokietijon į Ravensbriuką, žmonių naikinimo lagerį. Jų gilus tikėjimas, tėvo iš mažens joms įdiegtas, ne tik neleido palūžti, bet judviejų pasiaukojamas elgesys kaip šviesus spindulys sušildė net ir sužvarbusių kalinių širdis.

Vėliau, išėjusi į laisvę, Korė ten Bom daug nuveikė: steigė buvusiems kaliniams ir belaisviams poilsio namus, kad jie, atgavę pusiausvyrą, išėję dvasingumo „mokyklą“, vėl galėtų grįžti į gyvenimą. Daugiausia ji padarė keliaudama ir kalbėdama Olandijoje, Vokietijoje ir daugelyje kitų vietų. Jos darbai sudomino pasaulį.

Reikia pripažinti, kad knygos parinktas pavadinimas „Prieglobstis“ geriausiai perteikia autorės sumanymą. Viena, ten Bomų namai buvo visiems persekiojamiems geras prieglobstis. Vėliau jie pasidarė prieglobstis dvasiškai palūžusiems žmonėms (ten priimdavo net suluošintus priešus). Antra, abi seserys (ir tėvas, kol buvo gyvas) ir skaudžiausiomis savo gyvenimo valandomis visada rasdavo puikiausią prieglobstį tikėjime. Ne veltui kalėjime tėvas visiems atmintinai cituoja Bibliją: „Esi mano prieglobstis ir mano skydas: pasitikiu Tavo žodžiais... Palaikyk mane, ir aš būsiu saugus...“ Matėme, kad tokį prieglobstį ir dvasios atramą vėliau abi seserys sukūrė net Ravensbriuke...

Dvasingumas kartais darydavo poveikį net žmogaus pavirdalą praradusiems prižiūrėtojams. Didi yra dvasingumo galia. Tai padeda žmogui ir sunkiausiomis sąlygomis išlikti žmogumi.

Knyga daug kuo gali pamokyti ir mūsų tautą, iškentusią vokiečių ir nepalyginamai ilgesnę bolševikų okupaciją, kurios pradžia ypač įsispaudė giliomis žaizdomis žmonių atmintyje. Be jokios kaltės tūkstančiai žmonių buvo tremiami į Sibirą, pūdomi kalėjimuose, nežmoniškai kankinami. Amžino įšalo žemė nesvetingai priglaudė mūsų tautos žiedą, mūsų paprastus žmones, mažus vaikus.

Dvi didžiulės Europos valstybės, Sovietų Sąjunga ir Vokietija, pamynusios krikščioniškus demokratijos principus, susikūrusios tariamus ideologijos pamatus, iš tiesų kultivavo savivalę ir terorą. XX amžiuje raudonasis ir rudasis maras užgulė Europą. Visada reikėtų pamąstyti, ko verta nežmoniškoji diktatūra.

Be to, knyga vers mus pagalvoti, kad niekada negali būti pamirštami žmoniškumo idealai, kad, be turtų, yra ir vertesnių dalykų: dvasingumas, tikėjimas. Į juos nė vienas negali numoti ranka. Kerštas, neapykanta čia yra peikiami kaip nesuderinami su krikščioniškuoju tikėjimu. Kerštas yra blogas patarėjas. Tačiau kartu reikėtų stengtis, kad paties blogio pasaulyje irgi būtų kaip galima mažiau. Toks turėtų būti visų mūsų tikslas.

X

Redaguojant teko ką ne ką keisti: mažinti nereikalingą detalizaciją, kliudančią pagrindinei minčiai, o kitur reikėjo papildomų paaiškinimų, nes ne viskas jau galėtų būti suprantama Lietuvos skaitytojui, ypač jaunesniojo amžiaus. Stengtasi, kad vertimas būtų adekvatiškai suvokiamas ir, žinoma, kad kalba būtų sklandi.

(1) Opa (vok.) – seneli.

(2) Pyris (Peary) Robertas Edvinas (1856-1920) – JAV keliautojas, Šiaurės ašigalio tyrinėtojas. Ištyręs Grenlandiją (1900), keliskart (1902, 1906) bandė pasiekti Šiaurės ašigalį (Arktį). Pagaliau 1909 04 06 jam

pirmajam (su 4 bendradarbiais) tai pavyko. Nuo 1911 m. admirolas. Anksčiau ir Grenlandiją (1888-89), ir Arktį (1890, 1893-1896) tyrė Fr. Nansenas (tik iki 86°14' š. pl.).

Tuo metu Einšteinas (Einstein) Albertas (1879-1955) buvo paskelbęs „Judančiųjų kūnų elektrodinamika“ (1905), kur suformulavo reliatyvumo teorijos principus ir pateikė Brauno judesio molekulinę statistinę teoriją. 1907 m. pritaikė kvantinės teorijos idėjas fizikos procesams. Tai buvo specialiosios, o tik 1916 m. ir bendrosios reliatyvumo teorijos sukurti pagrindai.

(3) Dagerotipija – pirmasis fotografavimo būdas, kurį Dageras (Daguerre) Luji Žakas (1787-1851) kartu su J. N. Niepsu išrado ir paskelbė 1839 m. Paryžiuje. Dagerotipai – nuotraukos.

(4) Alpinos laikrodžiai – viena iš laikrodžių rūšių. Jiems propaguoti ten Bomai turėjo trikampį ženklą. Gal jie yra sportinės formos, patogūs nešioti. Plg. dar JAV Alpinos miestelį (Mičigano v.).

(5) BBC = British Broadcasting Corporation (ang.) – Britanijos radijo korporacija transliuodavo laidas užsieniui vėliau net 38 kalbomis ir teikdavo okupuotoms šalims informaciją. Kartu Didžiojo Beno (Big Ben), t.y. laikrodžio prie Anglijos parlamento rūmų, dūžiais kas valandą skelbdavo tikslų laiką.

(6) NSS = Nacionalsocialistų sąjunga – tai olandai, kolaboravę su vokiečiais.

(7) Jood /jod/ (ol.) – žydai.

(8) World Shipping News (ang.) – Pasaulio laivyno naujienos (periodinio leidinio pavadinimas).

(9) Gestapas = Geheime Staatspolizei (vok.) – Slaptoji valstybinė policija. Tai hitlerinė politinė policija (nuo 1921 m.), 1933-1945 m. vykdžiusi terorą Vokietijoje ir okupuotuose kraštuose.

(10) SD = Sicherheitsdienst (vok.) – Saugumo tarnyba. Vokiečių svarbiausia žvalgybos ir kontržvalgybos organizacija. SS = Schutzstaffeln (vok.) – apsaugos būriai, esesininkai; tai privilegijuota sukarinta organizacija. Anksčiau visos jos priklausė SA = Sturmabteilungen der Nationalsozialistischen Arbeiterpartei (vok.) – Vokietijos nacionalsocialistų darbininkų partijos šturmo būriai, smogikai, pusiau karinė organizacija. Paskui SS atsiskyrė nuo SA (1934), kadangi vykdė policijos funkcijas partijoje. Tokia maždaug buvo Hitlerio terorinių organizacijų struktūra.

(11) Razzia/racija/(it.) – gaudynės.

(12) Reiksdalderis – senovinis Olandijos piniginis vienetas; dabar guldenas (florinas) = 100 centų.

(13) Van den Vondelis (Vondel) Jostas (1587-1679) – olandų rašytojas. Rašė istorines ir religines dramas: „Marija Stiuart“, „Liuciferis“... Olandų nacionalinio teatro priešaušris. Peikė religines nesantikas. Turėjo įtakos Miltonui, Grifijui.

(14) Hanuka (Pašventinimo šventė arba Šviesų šventė) – žydų šventė, pradėta švęsti nuo II a. pr. Kr., tebešvenčiama iki šiol. Kas vakarą nuo gruodžio 12 d. uždegami žibintai (žvakės) aštuonias dienas namuose ir sinagogose. (Jn 10, 22; 1 Mak 4, 52-59). Ji skirta antrajai šventyklai, kurią išniekino Sirijos valdovas Antiochas IV Epifanas, paminėti (apvalyti ir pašventinti). Nors valdovas buvo sudaužęs aliejaus indą, laimėję žydai aliejaus lašo išteko 8 dienas.

(15) Sukilę žydai pasivadino makabėjais. Vardas paimtas iš jų, Judėjos gyventojų, vado Jehudos Makabėjaus (žuvo 161 m. pr. Kr.). Žr. 14 paaiškinimą.

(16) Kalte Kost (vok.) – pažodžiui „šaltas maistas“. Iš tiesų teduodavo menką duonos davinį.

(17) Ja! Herein! (vok.) – Taip! Prašom (įeiti)!

(18) Schneller! Aber schnell! (vok.) – Greičiau! Nagi greitai!

(19) Wachmeisterin (vok.) – (sargybos) policijos puskarininkės laipsnis; to laipsnio sargybinė, plg. vachmistras.

(20) Fräulein (vok.) – panele.

(21) Herr Officier (vok.) – pone karininke.

(22) Užkariavę Lenkiją (Čekoslovakija, Klaipėdos kraštas jiems teko be karo), vokiečiai netrukus per penkias dienas (1940 05 10-14) užėmė Olandiją. Nuo tada šalį valdė Vokietijos komisaras A. Zeisas-Inkvartas. 1945 05 05 Olandija buvo išlaisvinta.

(23) Klaustrofobija (lot. claustum „užtvaras, narvas“, gr. fobos „baimė“) – liguista, įkyri vienumos, izoliacijos, uždarumos baimė.

(24) Lagerštrasė (vok. Lagerstrasse) – lagerio (stovyklos) gatvė.

(25) Magnificat (lot.) – Marijos šlovinamoji giesmė („Garbina...“), giedama paprastai mišparų metu. Chorui muziką kūrė J. S. Bachas, V. A. Mocartas ir kt.

(26) 102°F, mūsų įprastu skaičiavimu, atitiktų 38,8°C, o 104°F – 40°C. Temperatūra matuojama pagal švedų astronomo Celsijaus 100 laipsnių

skalę. Farenheitas (Fahrenheit) Gabrielis Danielis (1686-1736) – vokiečių fizikas, pagaminęs 1709 m. spirito, o 1714-15 gyvsidabrio termometrų, 1724 m. sudarė Farenheito skalę, kur $0^{\circ}\text{C} - 32^{\circ}\text{F}$, o $100^{\circ}\text{C} - 212^{\circ}\text{F}$, vartojamą JAV ir Anglijoje.

(27) Entlassen! (vok.) – paleista.

TURINYS

Pratarmė	5
1. Šimto metų gimtadienio vaisės	7
2. Pilnas stalas	22
3. Karelas	35
4. Laikrodžių parduotuvė	51
5. Įsiveržimas	64
6. Slaptasis kambarys	78
7. Eusis	92
8. Audros debesys kaupiasi	112
9. Antpuolis	127
10. Ševeningenas	139
11. Leitenantas	159
12. Viugtas	169
13. Ravensbriukas	189
14. Mėlynasis megztinis	207
15. Trys vizijos	220
Trys būdai, kaip ši knyga gali paveikti tavo gyvenimą	238
Redaktoriaus pastabos ir paaiškinimai	241

Kai nacių beprotybė siautėjo po visą Europą, rami Olandijos laikrodininkų šeima viskuo rizikavo, kad tik padėtų kitiems, vadovaudamasi Kristaus meile. Nors ir grėsė pavojus būti išaiškintiems, jie suteikė prieglobstį persekiojamiems žydams. Naciai paspendė spąstus, ir šeima buvo areštuota. Tačiau Dievo meilė sušvito net Ravensbriuko mirties stovykloje. Korės ten Bom istorija įkvepia milijonus.

PRIEGLLOBSTIS yra tarptautinio masto geriausioji knyga (bestseleris), o dabar Tarptautinės filmų agentūros sukurtas puikus filmas.

Korè ten Bom

Prieglobstis